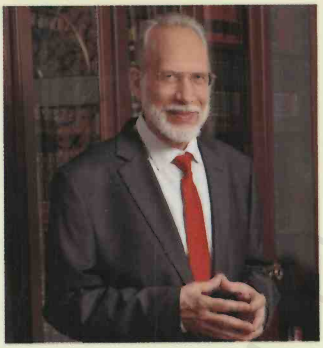

Mihai Dinu

CHRONOSOPHIA

– chipuri ale timpului –

Colecția *Distinguo*

I 102.229

Spandugino

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Chronosophia
este o carte cu adevărat extraordinară.

Mihai Zamfir, *Monografia românească a timpului*, *România Literară*, nr. 5, 05.02.-11.02.2003

Indiferent dacă cititorul volumului Chronosophia va căuta să identifice un anumit tip de teme mai apropiate sieşi sau va fi receptiv la toate sugestiile autorului, i se vor impune atenţiei negreşit amploarea şi profunzimea cercetării, originalitatea soluţiilor, frumuseţea scriiturii.

Carmen Diaconescu, *Jurnalism şi Comunicare*, anul II, nr. 4, 2003

BIBL. CENTR. UNIV.
„M. EMINESCU" IAŞI
I 102.229

BCU IAŞI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Chronosophia

– chipuri ale timpului –

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

681583

Mihai Dinu

Chronosophia

– chipuri ale timpului –

ALE

BCU IASI 1017923

Colecția *Distinguo*

Spandugino

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Editor: Lavinia Spandonide
Redactor: Iulia-Cristiana Stan
Copertă şi DTP: Daniel Cîrneanu

Acest volum din seria „Distinguo"
a Editurii Spandugino, Bucureşti, România,
a fost tipărit pe hârtie biblia culoare ivoire 50g/mp,
la Crescento Grup, România,
în ziua de trei mai a anului două mii doisprezece.

21 MAR. 2014

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
DINU, MIHAI
Chronosophia : chipuri ale timpului / Mihai Dinu. –
Bucureşti : Spandugino, 2012
ISBN 978-606-8401-04-1

115

Copyright©Spandugino, 2012
Toate drepturile rezervate Editurii Spandugino

Adresa: Editura *Spandugino*
Strada Docenţilor nr. 18, Sector 1, Bucureşti, România
Tel./Fax. 0040 21 3190645
E-mail: office@edituraspandugino.ro
web: www.edituraspandugino.ro

În Mihai Dinu trăiesc un om de știință, un filosof și un scriitor. Dar ei nu duc vieți paralele, ci se află tot timpul împreună. La strălucirea operei, se adaugă farmecul prezenței sale umane. O personalitate inconfundabilă a culturii românești, care în Chronosophia *își găsește o expresie majoră.*

9 aprilie 2012 *Solomon Marcus*

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY
B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI

Je cherche l'or du temps.
André Breton

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI

B.C.U. M. EMINESCU "IASI"

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CUPRINS

I. Preambul 15
II. Un nimic microfizic contemplă un alt nimic
întru totul asemănător sieşi 19
III. Spiritul – parte a lumii sau lumea –
componentă a spiritului? 35
IV. Timp personal şi timp universal 47
V. Percepţia timpului şi durata prezentului 57
VI. Simultaneitate şi succesiune 99
VII. Simultaneitate şi contemporaneitate.
Paradoxurile orientării timpului personal 113
VIII. Momentul prezent – sinteză sui-generis
de evenimente trecute 129

IX. Big Bang şi „little bang” 141
X. Cauzalitatea şi „săgeata timpului” 155
XI. Spaţializarea mentală a temporalităţii
faţă cu capriciile timpului interior 163
XII. Relaţia timp „obiectiv” – durată subiectivă
în perspectiva modelării matematice 181
XIII. Schimbarea atitudinii faţă de timp.
Rolul memoriei în localizarea punctului „critic” 195
XIV. „Viteza timpului” şi capcanele ei 211
XV. Un model discret al timpului interior 231
XVI. Tendinţele timpului subiectiv
potrivit modelului discret 255
XVII. Dependenţa variaţiei vârstei psihice
de tipul de distribuţie a claselor de evenimente 265
XVIII. Un nou model continuu
al percepţiei temporale 283
XIX. Timpul şi muzica 301
XX. Timpul şi rostirea poetică 335
XXI. Timpul în poezia românească 371
XXII. Un paradox temporal: eternitatea 431
XXIII. ANEXE 465
XXIV. Lista referinţelor bibliografice 487

Trăim un prezent pur?
A trăi înseamnă timp?
Timpul este tot ceea ce nu înțelegem?
Timpul este tot ceea ce nu suntem noi?
Există timp acolo unde nu este nimic altceva?
Timpul este fără să fie?
Timpul este însuși Dumnezeu?
Timpul are viteze inegale?
Timpul este viteză?
Timpul este o vorbire?
Timpul există în sine –
sau este un martor fix?
Inima mea bate în timp?
Sunetele, mirosurile,
pipăitul, gustul, vederea
sunt chipuri ale timpului?
Istoria este timp?
Timpul este legat de lucruri?
Timpul este legat de cuvinte?
Gândurile sunt timp?
Timpul este însuși Dumnezeu?
A fi înseamnă timp?
A avea înseamnă timp?
Ceasurile sunt bisericile noastre

de mână sau de buzunar,
de perete...
Ne rugăm luând cunoştinţă
de bătaia lor înscrisă pe cadrane...
Cine suntem?
Unde suntem?
De ce suntem?

Nichita Stănescu[1]

[1] *Întrebări*, din volumul *Măreţia frigului – romanul unui sentiment*, Editura Junimea, 1972, p. 72.

I. Preambul

Nu e păcat
Ca să se lepede
Clipa cea repede
Ce ni s-a dat?

M. Eminescu[2]

Deşi timpul ne afectează pe toţi în egală măsură, deoarece se hrăneşte cu viețile noastre (cunoscut drept *edax rerum*[3], el este în primul rând un *edax vitarum*), reflecţia asupra vremelniciei condiţiei umane e proprie, mai cu seamă, persoanelor în vârstă. Un bătrân om politic va accepta cu greu ideea mai tinerilor săi confraţi că „timpul lucrează pentru noi". Odată cu trecerea vremii,

[2] *Stelele-n cer...*
[3] Ovidiu, *Metamorfoze,* cântul XV, versul 234.

începem să ne îndoim de generozitatea timpului (cardinalul Mazarin obişnuia să repete că „*il tempo e un galantuomo*") şi tindem să-l privim tot mai mult ca pe un Shylock nesăţios care adună cu zgârcenie clipă peste clipă, împingându-ne pe nesimţite către capătul firului vieţii, aflat încă de la naştere în mâna necruţătoare a Parcelor.

Dacă spiritul ironic al tânărului Topîrceanu se mai putea juca încă strengăreşte cu ideea gravă a ireversibilităţii timpului („Trec anii, trec lunile-n goană, şi-n zbor săptămânile trec"), unui Arghezi ajuns la vârsta patriarhilor curgerea implacabilă a vremii avea să-i inspire o adevărată spaimă neputincioasă („Ce să aştept să vie şi ce să înţeleg / Când peste mine timpul se prăbuşeşte-ntreg?"). Autorul acestor rânduri a depăşit şi el de mult acea cumpănă a apelor timpului după care alunecarea către oceanul ai cărui afluenţi suntem cu toţii devine tot mai precipitată. Aşa se explică interesul său pentru această enigmatică realitate şi încercarea riscantă, dacă nu chiar absurdă, de a surprinde, într-un fel de instantaneu fotografic, ectoplasma ei evanescentă.

Titlul acestei cărţi nu este unul original. În urmă cu vreo douăzeci de ani, profesorul Kimon Valaskakis[4] de la

[4] „Chronosophy: Preface to a Science of Time", *Time, Quality of Life and Social Development* (edited by Carlos A. Mallmann and Oscar Nudler), Fundacion Bariloche, San Carlos de Bariloche, Rio Negro, Argentina, 1982, pp. 189-209.

Universitatea din Montreal propunea denumirea de *chronosophy* pentru o posibilă viitoare știință a timpului, alegerea fiind oarecum obligată, din pricina faptului că formațiunea lexicală normală *chronology* era deja alocată unui alt referent. Cum și în românește lucrurile se prezintă la fel, ni s-a părut logică adoptarea soluției propuse de autorul menționat. Asemănarea cu proiectul său se oprește însă aici, obiectivele noastre fiind întru totul diferite.

Mărturisim a ne fi apropiat de timp nu atât cu teamă, cât, mai degrabă, cu admirație și cu un soi de tandrețe. Chronos merită deopotrivă respectul și dragostea noastră: respectul neînfricat și demn pe care ar trebui să-l datorăm dușmanilor, dar și iubirea pentru un prieten drag, alinător al tuturor suferințelor sufletești. „Timpul e un zeu blând", scria Sofocle în *Electra*. Unul dintre părinții psihologiei percepției temporale, Jean Marie Guyau (1854-1888), adăuga că este și un artist. Timpul ne filtrează amintirile, eliminând secundarul și accesoriul pentru a configura o imagine ameliorată, coerentă și chiar idealizată a trecutului, de unde și nostalgia cu care acesta este, mai întotdeauna, evocat. El știe, ca nimeni altul, să arunce în uitare micile necazuri care ne-au însoțit chiar și în momentele cele mai fericite ale existenței noastre, învăluind vechile emoții într-o aură de puritate pe care numai retrospecția le-o poate conferi. A urî timpul înseamnă să nu îi înțelegi rațiunile profunde, meritul

incontestabil de a fi făcut posibilă evoluția lumii şi a noastră („*Tempora mutantur et nos mutamur cum illis*"), de a ne fi îmbogățit cu acea experiență neprețuită care se identifică, în ultimă analiză, cu propria noastră personalitate.

Despre toate acestea, privite în lumina filosofiei, psihologiei, matematicii, teoriilor muzicii şi literaturii şi, în final, a teologiei, va fi vorba în cele ce urmează. Dintre perspectivele menționate, singură cea matematică ar putea părea oarecum rebarbativă cititorului nefamiliarizat cu demersurile de această factură. Îl sfătuim ca, cel puțin la o primă lectură, să ignore secțiunea alcătuită din capitolele XII-XVIII, deloc indispensabilă pentru înțelegerea esenței fenomenelor analizate.

Obişnuiți să lucrăm în singurătate, departe atât de reflectoarele scenei culturale, cât şi de cercurile intelectuale eventual interesate de o aceeaşi problematică, nu avem a aduce mulțumiri decât familiei (cu o mențiune specială pentru tânărul fizician Victor Dinu, fără contribuția căruia cel puțin un capitol al acestei cărți, al XVIII-lea, nici nu ar fi putut exista) şi, bineînțeles, editorului pentru solicitudinea arătată.

II. Un nimic microfizic contemplă un alt nimic întru totul asemănător sieşi

Omul-fantă vine şi vede.
Nu se ştie dacă între ochiul lui
şi ochiul lucrurilor
există vreun spaţiu pentru vedere.
Retina omului-fantă e lipită
de retina lucrurilor.
Se văd împreună, deodată,
unul pe celălalt,
unii pe ceilalţi,
alţii pe ceilalţi,
ceilalţi pe ceilalţi.
Nu se ştie cine îl vede pe cine.

Nichita Stănescu[5]

[5] *Elegia a noua*, din ciclul *11 elegii*, Editura Tineretului, 1966, p. 59.

E binecunoscut faptul că, pe măsura evoluției fizicii, decalajul dintre imaginea științifică și imaginea empirică a lumii în care trăim a crescut necontenit. Nimic nu seamănă mai puțin cu natura infinit de diversă ce ne înconjoară decât modelul fantomatic al lucrurilor pe care savanții ni-l prezintă drept singura realitate existând în mod obiectiv. O ceață, rarefiată dincolo de orice închipuire, alcătuită dintr-o pulbere de particule impalpabile, informe, incolore și inodore, amenințate în fiecare clipă să-și piardă și singura calitate certă pe care păreau să o posede, corpuscularitatea, este chemată să dea seamă de toată bogăția incomparabilă a naturii; câteva câmpuri elementare, imperceptibile ca atare simțurilor noastre, își revendică titlul de glorie de a constitui componentele exclusive ale tuturor splendorilor lumii, de la luxuriantele florei și faunei până la capodoperele create de cei mai originali artiști. Renumitul peisaj citadin trasat de penelul lui Vermeer, ca și imaginea „reală" a Delftului său natal, ochii ființei de care suntem îndrăgostiți, ca și florile pe care i le oferim nu sunt toate, potrivit solidelor concluzii ale științelor pozitive, nimic altceva decât forme vag diferite ale aceluiași vid avansat în care rătăcesc fărâme minuscule „numai pleavă și puzderii" dintr-o materie ce ne apare drept tot mai evanescentă pe măsura progreselor cercetării. Dacă există minuni în atât de scepticul nostru secol, nu încape îndoială că una dintre cele mai incomprehensibile e ușurința cu care acceptăm fără a ne scandaliza această discrepanță

flagrantă dintre ceea ce vedem cu toții și ceea ce ne spune despre realitate autoritatea cea mai puțin contestată a epocii, știința, prin vocea odraslei ei răsfățate care este microfizica.

Evident, observații precum cele de mai sus nu mai pot ridica astăzi pretenții de originalitate. Încă în urmă cu peste șapte decenii, A.S. Eddington, constatând alcătuirea obiectelor fizice dintr-un „nimic presărat cu ceva", conchidea că: „În lumea fizicii asistăm la jocul umbrelor din viața obișnuită. Umbra cotului meu se sprijină pe masa-umbră, iar cerneala-umbră curge pe hârtia-umbră... Recunoașterea deschisă a faptului că știința fizicii studiază o lume a umbrelor este unul dintre cele mai semnificative progrese înregistrate în ultimul timp"[6].

Citând integral fragmentul de mai sus, E. Schrödinger a încercat o explicație care ne plasează direct în miezul lucrurilor. După opinia sa, cauza sărăciei/sărăcirii paradoxale a lumii fizice (mai precis a lumii fizicii, distincție importantă pentru că fizica operează cu modele și, în consecință, lumea fizicii nu poate depăși condiția de simplu model al lumii fizice) rezidă în autoexcluderea subiectului cunoscător din realitatea supusă observației

[6] A.S. Eddington, *The Nature of the Physical World* Cambridge University Press, 1928, *apud* E. Schrödinger, *Ce este viața? și Spirit și materie*, București, Editura Politică, 1980 (ediția originală *Mind and Matter,* Cambridge University Press, 1967).

ştiinţifice, pe temeiul principiului obiectivării. Ideea renumitului fizician e profundă şi ea merită o analiză mai amănunţită.

E limpede pentru orice spirit pozitiv că încercarea de a reduce macrofizica la microfizică, explicând fără rest universul sensibil în limitele datelor oferite de cercetarea structurii elementare a materiei, se loveşte de dificultăţi insurmontabile, odată ce, în viziunea acesteia din urmă, atât organele noastre de simţ, cât şi creierul, care primeşte şi integrează într-o imagine globală informaţiile furnizate de ele, nu posedă o alcătuire principial diferită de aceea a restului lucrurilor, fiind, altminteri spus, simple ipostaze locale ale aceleiaşi „ceţi" universale în afara căreia nicio altă existenţă nu este obiectiv demonstrabilă. Cum să admiţi, menţinându-te în limitele gândirii ştiinţifice, că un fragment, perfect asemănător cu întregul, al universului-umbră descris de Eddington e responsabil de geneza unei lumi noi, esenţialmente diferite de cea căreia îi aparţine, că diversitatea uluitoare ce ni se revelează pe somptuosul palier macroscopic al realităţii nu este decât creaţia unui nimic microfizic ce contemplă un alt nimic întru totul asemănător sieşi?

Teza potrivit căreia conştiinţa e un „produs al materiei superior organizate" are, în fond, puţine şanse de a satisface spiritul critic al unui autentic om de ştiinţă. Acesta va dori, întâi şi întâi, să i se explice înţelesul cuvintelor

„produs „ şi „superior", cel puţin primul apărând ca un subterfugiu lingvistic menit să escamoteze o gravă contradicţie. El încearcă să acrediteze ideea că, deşi lumea nu se rezumă la jocul de forţe fade şi mute pe care ni le descrie fizica, existând şi o componentă „meta" fizică, transmaterială, a realităţii (ceea ce apare, în fond, ca o concesie făcută nu atât idealismului, cât, mai degrabă, simţului comun), aceasta rămâne o simplă secreţie, ce-i drept mai subtilă, dar nu mai puţin secundă, epifenomenală, a prea sărăcăcioasei lumi fizice. Mascat de cuvântul „produs", procesul inexplicabil prin care o alcătuire materială specifică izbuteşte să dea naştere unui nou palier, imaterial, al universului pierde astfel şi ultima şansă de a primi o clarificare plauzibilă în termenii logicii ştiinţifice, pentru care o astfel de creaţie *ex nihilo* este din principiu inacceptabilă.

Confruntat cu acest impas, Schrödinger are meritul de a fi inversat sensul demersului explicativ. El nu a mai pornit, în consideraţiile sale filosofice, de la structura materială a obiectelor purtătoare ale unor sfere de conştiinţă pentru a încerca să deducă în ce mod aceste sfere au putut lua naştere, ci a luat drept punct de plecare imaginea macroscopică a lumii sintetizată de spiritul uman şi a căutat să identifice cauza sărăcirii drastice a acestei imagini de care ştiinţa fizicii, ilustrată cu strălucire de el însuşi, se face responsabilă.

Fără a fi menționată expres, premisa unui atare demers este esențialmente carteziană. Aidoma autorului lui „*cogito ergo sum*", ce căuta temeiurile oricărei certitudini ontologice în însăşi conştiința gânditoare, Schrödinger pune la baza raționamentului său constatarea elementară că singura realitate cu care spiritul uman ia contact altfel decât prin intermediul trupului este spiritul însuşi. Or se ştie că, pornind de aici, filosofii au dat răspunsuri diferite la întrebarea privind existența obiectivă a lumii.

Pentru Berkeley, poate singurul gânditor care merită, cu adevărat, calificativul de idealist, lumea e o *idee* a subiectului cunoscător, nu însă o creație arbitrară a acestuia (cum, simplificator şi deformant, se afirmă adesea), ci o imagine indusă de Divinitate spiritului uman, un cuvânt al lui Dumnezeu pe care omul e chemat să-l înțeleagă. Kant, în schimb, refuză să admită imposibilitatea parcurgerii pe o cale rațională a drumului ce leagă certitudinea existenței eului de aceea a unei realități exterioare conştiinței şi, bazându-se pe principiile analiticii transcendentale, pretinde a putea dovedi *more geometrico* teorema conform căreia „conştiința simplă, dar determinată empiric, a propriei mele existențe dovedeşte existența obiectelor exterioare mie în spațiu"[7].

[7] Immanuel Kant, *Critica rațiunii pure*, Editura IRI, Bucureşti, 1994, p. 228.

Nu stă în intenţiile noastre să glosăm pe marginea acestor soluţii ori a altora dintre cele pe care istoria filosofiei ni le oferă cu generozitate, şi cu atât mai puţin să pretindem a tranşa într-o chestiune, după toate probabilităţile, insolubilă. Ajunge să reţinem că, fie ea oricât de naturală, existenţa vreunei realităţi exterioare eului nostru constituie obiect de dispută şi, la urma urmei, rămâne logic nedemonstrabilă.

Dacă însă filosofii îşi pot permite să o pună la îndoială, oamenii de ştiinţă nu ar putea-o face fără să-şi contrazică propria menire. Ei trebuie, volens-nolens, să accepte, întemeindu-se nu pe dovezi logice, ci pe *evidenţe senzoriale*, faptul că lumea există şi că ea poate fi cunoscută, presupunere ce sună, oricum, mai „normal" decât contrariul ei şi întruneşte un consens mult mai larg.

Din păcate însă, de îndată ce acceptăm drept argument şi temei gnoseologic experienţa noastră senzorială, contradicţiile nu întârzie să apară. Căci nu trebuie uitat faptul că pentru fiecare dintre noi ceea ce numim lume reprezintă nu ipotetica „realitate obiectivă" a savanţilor, ci un construct particular al spiritului nostru, bazat pe informaţii suficient de deosebite de la un individ la altul pentru a genera imagini globale divergente. De altfel, diferenţele apar încă de la nivelul elementar al recepţiei ce precede formarea senzaţiilor propriu-zise.

Considerând, bunăoară, importanta poartă senzorială pe care o reprezintă văzul, e lesne de observat că acesta nu ne asigură accesul la obiectele propriu-zise, ci numai la acele reflexe ale lor ce ne pot influența retina. Creionul pe care îl privesc în această clipă nu este, după cum mă învață solida știință a opticii, decât un fascicul de lumină solară reflectat de creionul cel adevărat cu care scriu și care, orice aș face, rămâne inaccesibil observației mele directe. Dar mai știu și că în totalitatea particularităților ei concrete, imaginea pe care o văd acum nu va mai impresiona niciodată nicio altă retină omenească și nici măcar pe a mea proprie, deoarece în clipa de față nimeni nu poate privi creionul exact din locul din care îl privesc eu, iar în viitor dinamica heraclitiană a lumii (aidoma filosofului ionian, creionul nu se poate scălda de două ori în aceeași lumină) nu va îngădui repetarea întocmai a situației prezente.

Unicitatea experiențelor noastre senzoriale fiind, așadar, absolută, urmează că materialul elementar de construcție din care se sintetizează lumea subiectivă a fiecăruia dintre noi este unul strict personal, ceea ce înseamnă că edificiul rezultat va diferi în chiar substanța sa de cel aparținând oricărui alt observator. În această situație, nici nu mai este necesar să luăm în considerare inevitabilele deosebiri de ordin anatomo-fiziologic dintre receptorii senzoriali ai unor persoane diferite sau profilul

psihologic distinct al indivizilor umani spre a conchide că pentru fiecare dintre noi lumea înseamnă altceva, întrucât este rezultatul integrării într-o structură originală a unor date de observație ce ne aparțin în exclusivitate. Când vorbește despre lume, fiecare dintre noi are în vedere un eșafodaj personal, ce diferă atât în ansamblu, cât și în cele mai neînsemnate detalii de constructele similare elaborate de ceilalți semeni ai săi[8].

De aici caracterul paradoxal al sarcinii pe care și-a asumat-o știința și anume aceea de a se ocupa doar de ceea ce este obiectiv, exterior conștiințelor individuale. Având în vedere faptul că universul nu ne este cunoscut decât exclusiv din observațiile efectuate de indivizi concreți, fie ei ciobani sau savanți, orice informație privind obiectele care îl compun nu poate să provină decât din patrimoniul de experiențe individuale ale acestora. Dar, așa cum am arătat, sferele informațiilor dobândite prin experiență proprie sunt, până în cele mai mici detalii, absolut și definitiv disjuncte. O știință care și-ar propune să se rezume la cercetarea numai a ceea ce imaginile noastre despre lume posedă în comun ar trebui, în consecință, să accepte drept obiect de studiu un teritoriu vid! Or, principiul obiectivării incriminat de Schrödinger și care stă

[8] „Lumea este un construct alcătuit din senzațiile, percepțiile și amintirile noastre" (E. Schrödinger, *op. cit.*, p. 117).

de două milenii şi jumătate la baza întregii ştiinţe exprimă tocmai credinţa paradoxală în posibilitatea de a cunoaşte lumea făcând abstracţie de experienţa *personală* a contactului cu ea. În efortul de a-l respecta cât mai strict, savanţii, suspectaţi îndeobşte de prejudecăţi materialiste, supun necontenit realitatea unui proces de veritabilă dematerializare, înlăturând cu grijă din domeniul lor de investigaţie tot ceea ce ţine de concretul observaţiei sensibile şi, de aceea, nu trebuie să ne mire că, pe măsura progresului acestei obiectivări, imaginea universului suferă o „descărnare" tot mai accentuată.

Totuşi nimeni nu ar putea susţine, cu seriozitate, că, de exemplu, câmpul de cercetare al fizicii, ştiinţă care a făcut cei mai mulţi paşi pe calea menţionată, este purul neant. Afirmaţia ar fi fost poate valabilă dacă lumea individuală a fiecăruia dintre noi s-ar fi rezumat la o colecţie haotică de observaţii senzoriale elementare. Într-adevăr, în acest caz, caracterul disjunct al informaţiilor furnizate de observatori diferiţi l-ar fi condus pe omul de ştiinţă angajat în prelucrarea numai a datelor comune mai multor experienţe umane diferite la concluzia că un atare repertoriu nu există şi că, prin urmare, demersul său nu are obiect. Dar dacă, la nivelul materialului utilizat pentru construirea imaginii noastre despre lume, disimilaritatea este indubitabil totală, în schimb, pe un alt palier, şi anume acela al formelor şi structurilor în care se îmbină semnalele

senzoriale elementare pe care realitatea ni le trimite, patrimoniul comun rămâne considerabil.

Mai multe persoane aflate într-o aceeaşi încăpere văd fiecare în felul său lucrurile care îi înconjoară, dar percep într-un mod sensibil similar poziţiile lor relative. Un obiect aşezat între altele două îşi conservă acest loc intermediar în ochii tuturor observatorilor, chiar dacă atât unghiul perspectivei şi eclerajul, cât şi parametrii proprii de funcţionare ai receptorilor optici ai fiecăruia dintre ei diferă de la un privitor la altul. Experienţele, şi deci lumile noastre individuale, se deosebesc aşadar substanţial, dar se aseamănă structural, ele fiind alcătuite din elemente diferite, organizate însă spaţial şi temporal după scheme relativ similare.

Dacă între universurile noastre mentale există ceva în comun, acest ceva este de natura unui ansamblu de raporturi reciproce cu caracter de invarianţi relaţionali, perfect autonomi faţă de conţinutul concret al materialului psihic alcătuitor. Pentru un îndrăgostit iubita are cu totul alte culori şi parfumuri decât pentru cineva căruia ea îi este, întâmplător, profund nesuferită, însă, în mod cert, amândurora unghiile fetei le vor apărea amplasate la extremităţile degetelor, sprâncenele – deasupra ochilor, mâinile – în prelungirea braţelor şi aşa mai departe. Dincolo de felul, adesea ireconciliabil deosebit, în care percepem o persoană, ea conservă în mintea fiecăruia

dintre noi o schemă corporală asemănătoare, observație lesne de generalizat la tot ceea ce ține de inventarul nostru comun de cunoștințe despre lume. Imaginile realității, care pentru fiecare dintre noi se identifică cu realitatea însăși, sunt deci strâns înrudite structural, chiar dacă nu împărtășesc niciun element particular.

E evident atunci că, în aspirația ei către un maximum de obiectivitate, științei nu îi rămâne decât să își axeze demersul pe investigarea acestor raporturi transsubstanțiale, pe explorarea unor scheme abstracte, golite de conținutul lor sensibil. Nimic mai normal, în acest caz, decât caracterul de epură propriu imaginii științifice a lumii, în care nimic din ceea ce constituie carnea realității palpabile nu se mai regăsește. Dispariția progresivă a concretului din câmpul vizual al fizicianului își are sursa și explicația în această tot mai insistentă și rafinată sforțare de a elimina până și ultimul vestigiu subiectiv cuibărit în miezul lucrurilor, tentativă ce revine la o paradoxală excludere a materiei înseși din sfera de interes a științei. Schema, raportul abstract, modelul, numărul, ideea (în accepțiunea sa platonică!) reprezintă, în ultimă instanță, adevăratele obiecte de studiu ale științelor zise „pozitive", ce eludează deliberat substanța realității, a cărei proteică oglindire în conștiințe o face obiectiv inabordabilă.

De altfel, tendința dintotdeauna a științei a fost de a se apleca mai puțin asupra lucrurilor concrete și mai mult

asupra propriilor ei creații, respectiv asupra unor abstracțiuni din care conținutul substanțial fusese înlăturat în prealabil, chiar dacă nu în toate epocile istorice acest fapt le-a fost oamenilor la fel de evident. Dacă geometrul era perfect conştient că obiectele pe care le studiază nu există decât în mintea lui, eventuala lor reprezentare grafică fiind doar o grosolană aproximare materială a unor abstracțiuni (ca în celebra definiție a matematicianului Dan Barbilian, care vedea în geometrie un mod de a raționa corect pe figuri greşit trasate), fizicianul sau chimistul au putut uneori crede că ceea ce investighează ei este realitatea însăşi. Progresele acestor din urmă discipline au ruinat însă, treptat, o atare înțelegere a lucrurilor. Odată cu Kepler, Galileu şi Newton, mecanica şi-a conturat pe deplin caracterul esențialmente abstract. Obiectele pe care le studiază au încetat să aparțină clasei lucrurilor cunoscute prin contact senzorial direct, locul acestora fiind luat de concepte la fel de puțin concrete ca şi cele ale geometriei: punctul „material", forța, energia şi, mai târziu, câmpul. Realitățile palpabile s-au văzut astfel îndepărtate progresiv din orizontul fizicii în favoarea unor modele, adică a unor scheme desubstanțializate.

Cu o întârziere apreciabilă, chimia s-a angajat, la rândul ei, pe un drum asemănător. Până aproape de vremea noastră, ea mai punea încă preț pe calitățile sensibile ale substanțelor studiate. În mai vechile manuale de chimie,

indicatori ca gustul, culoarea sau mirosul, calități funciarmente subiective, ocupau un loc însemnat printre criteriile de clasificare a elementelor și combinațiilor chimice. Odată însă cu abandonarea acestora în favoarea unor parametri strict obiectivi, chimia s-a redus treptat la fizică, la fel cum, prin mijlocirea etapei intermediare a biochimiei, se va întâmpla probabil în viitor și cu biologia, iar în cele din urmă cu acea psihologie care se întemeiază pe investigarea substratului neurofiziologic și, deci, tot biochimic, adică, în ultimă analiză, fizic, al conștiinței[9]. Epurarea treptată de tot ceea ce reprezintă concretul experienței noastre senzoriale va transforma succesiv aceste științe în „jocuri ale umbrelor" de genul celui despre care fizica epocii noastre, nemulțumită că nu izbutește, pentru moment, să reducă nălucile celor patru câmpuri elementare cunoscute la o singură nălucă nediferențiată, ne dă deja o neliniștitoare idee.

[9] Cu adevărat uimitor este faptul că însuși părintele atomismului antic, Democrit, era perfect conștient de caracterul paradoxal al unei științe care ajunge să nege existența obiectivă a calităților sensibile ale lucrurilor, pentru a căror cunoaștere nu există, în fond, o altă cale decât cea senzorială. Îi datorăm tot lui Schrödinger (*op. cit.*, pp. 199-200) semnalarea unui fragment dintr-un dialog al filosofului din Abdera, transmis de Galenus, în care, la afirmația **Intelectului** (διάνοια) cum că „Aparent există culoarea, aparent dulcele, aparent amarul, în realitate numai atomii și vidul", **Simțurile** (αισθήσεις) răspund: „Biet intelect, nădăjduiești să ne învingi împrumutând de la noi dovezile? Victoria ta este înfrângerea ta".

Nu încape îndoială că pe parcursul acestui itinerar, pe care ştiinţele îl urmează de destulă vreme, ceva se pierde şi că acest ceva nu este deloc neglijabil. Autoexcluderea spiritului uman din tabloul realităţii observate, prin eliminarea din imaginea obţinută a tot ceea ce ţine de „metehnele" percepţiei senzoriale, adică tocmai a instanţei care conferă lucrurilor culoarea, timbrul şi savoarea pe care le cunoaştem, sărăceşte universul până la a-l face irecognoscibil.

Ne vine greu să credem că lumea este aşa cum ne-o descrie fizica[10]. Pare, în schimb, mult mai plauzibil că ceea

[10] Raporturile dintre cele două imagini ale lumii, cea empirică şi cea ştiinţifică, sunt descrise astfel de un gânditor contemporan, care îi dă, cum de altfel i se şi cade, Cezarului ce îi aparţine de drept: „Să admitem că lumea sensibilă, lumea experienţei cu culorile sale, cu soliditatea, măsurile, acţiunile sale, este în raport cu realitatea ceea ce imaginea vizibilă a unui corp uman ar fi în raport cu el însuşi. În aceste condiţii ştiinţa nu ne reprezintă câtuşi de puţin corpul uman însuşi, ci o radiografie a acestuia, sau chiar, dacă mă pot exprima aşa, o hartă, făcută şi ea din exterior, însă mai pătrunzătoare, mai geologică; spun că ştiinţa constituie o radiografie şi înţeleg prin aceasta că ea nu este doar utilă, întrucât o radiografie îl călăuzeşte pe chirurg mai bine decât l-ar putea călăuzi o fotografie, ci că este mai adevărată, întrucât ne dă mai în profunzime structura corpului uman în comparaţie cu imaginea vizibilă. Cu toate acestea, nimănui nu i-ar trece prin cap să spună că radiografia corpului uman *este corpul uman* (subl. noastră), că el ar fi adevăratul obiect al percepţiei noastre" (René Poirier, *Expunere introductivă* la tema *Spre o cosmologie* din cadrul Colocviului internaţional UNESCO consacrat comemorării a 10 ani de la moartea lui Albert Einstein şi Pierre Teilhard de Chardin şi împlinirii a 50 de ani de la apariţia teoriei relativităţii generale, în volumul *Ştiinţă şi sinteză*, Editura Politică, 1969, p. 195).

ce „văd" fizicienii e numai ce şi cât a mai rămas după înlăturarea a ceea ce văd, în general, oamenii şi, cum fizicianul este el însuşi om, nu are de ce să ne surprindă faptul că portretul-robot al lumii pe care i-l datorăm nu mai aduce aproape deloc cu originalul. Mai mult decât atât: ceea ce tinde să dispară în primul rând din el este însăşi materia. Astfel, excluderea din tablou a spiritului are, în mod paradoxal, drept consecinţă abolirea tocmai a ceea ce este socotit îndeobşte drept opusul său.

III. Spiritul – parte a lumii sau lumea – componentă a spiritului?

În orice om o lume îşi face încercarea

Mihai Eminescu[11]

Urmările ciudate de ordin epistemologic ce decurg din aplicarea consecventă a principiului obiectivării sunt de natură să afecteze şi perspectiva noastră ontologică. În principiu, ar fi posibile aici două atitudini diametral opuse. Potrivit celei dintâi, spiritul cunoscător ar constitui o parte a realului, clar delimitată şi suficient de puţin extinsă pentru a putea eventual lipsi fără urmări importante asupra integrităţii şi a bunei funcţionări a lumii. Istoria devenirii universale, aşa cum ne-o trasează ştiinţa, pledează chiar convingător pentru apariţia târzie

[11] *Împărat şi proletar.*

şi poziţia marginală a acestei firave entităţi. Absentă din lume timp de miliarde de ani, componenta ei conştientă ar putea prea bine continua să lipsească fără a o afecta în mod major, de unde concluzia naturală că cercetarea universului în condiţiile excluderii manifestărilor spiritului ar trebui să fie perfect posibilă. Este exact ceea ce se străduieşte să întreprindă fizica, dar vădita sărăcire a realităţii la care această abordare a condus pune sub semnul întrebării validitatea ipotezei iniţiale. Simplificarea drastică a imaginii lumii rezultată în urma autoexcluderii spiritului din panorama cosmică ne previne asupra şubrezeniei acestui demers. Dacă prin extirparea unui atât de recent şi neînsemnat element al său, tabloul universului s-a modificat de o manieră atât de categorică, nu ne rămâne decât să conchidem că aparent neglijabilul fragment eliminat nu era nici pe departe atât de neînsemnat (şi poate că nici chiar atât de recent[12]) cum l-am bănuit.

Cea de a doua atitudine inversează perspectiva anterioară. Declarat pneumatocentrică, ea porneşte de la

[12] Să-l citäm din nou, în această ordine de idei, pe acelaşi Schrödinger: „Ar fi bizar, ca să nu spunem ridicol, să credem că spiritul contemplativ, conştient, singurul care reflectă devenirea lumii, şi-ar fi făcut apariţia abia într-un anumit punct al acestei «deveniri», într-un mod contingent, asociat unui dispozitiv biologic foarte special, care ia singur asupra sa sarcina de a înlesni autosusţinerea anumitor forme de viaţă, favorizând astfel conservarea şi propagarea lor: forme de viaţă întârziate, precedate

evidența lumii noastre lăuntrice, în spiritul renumitului *cogito* cartezian. Factorul secund, derivat, este de această dată realitatea exterioară, lumea pe care spiritul o sintetizează prin integrarea informațiilor obținute prin intermediul sistemului senzorial.

Dacă în primul caz delimitarea conștiinței de lume părea inițial o operațiune lesnicioasă, pentru ca de-abia într-o etapă ulterioară intricarea indisolubilă a celor două componente ale realității să devină manifestă, de data aceasta dificultățile departajării sunt dintru început evidente. Atât biografia interioară a fiecăruia dintre noi, cât și cercetările de psihologie stadială demonstrează că eul individual, conștiința de sine, personalitatea nu sunt date ca atare o dată pentru totdeauna, ci că ele sunt rezultatul unui proces, că pornind de la un prim nucleu de potențialități greu de precizat (tocmai din pricina caracterului lor virtual), ele se cristalizează și îmbogățesc progresiv sub impactul fluxurilor informaționale primite pe parcursul vieții. Modul în care se prezintă la un moment dat omul lăuntric apare astfel ca rezultatul interacțiunii

---

de numeroase alte forme care s-au menținut fără acest dispozitiv special (creierul). Numai o mică parte din ele (dacă le numărăm pe specii) s-au apucat «să-și facă rost de un creier». Iar înainte de a se întâmpla toate acestea, oare totul să fi fost numai un spectacol în fața unei săli goale? Mai mult, lumea pe care nu o contemplă nimeni o putem oare numi lume?" (E. Schrödinger, *op. cit.*, p. 168).

dintre un misterios dat primordial şi efectul aportului de fiecare clipă al solicitărilor externe. Nimic din ceea ce vedem, auzim sau recepţionăm prin intermediul celorlalte simţuri nu rămâne fără urmări asupra identităţii noastre, personalitatea umană fiind îndatorată deopotrivă fondului iniţial de predispoziţii şi aptitudini, ca şi semnalelor senzoriale prelucrate şi integrate ei de-a lungul timpului.

Într-o exprimare simbolică, mai puţin riguroasă, matematic vorbind, dar, sperăm, sugestivă, am putea defini mulţimea **E** a elementelor din care s-a constituit eul[13] nostru actual ca o reuniune a două mulţimi, dintre care prima, $\mathbf{E_0}$, formează conţinutul originar al acestuia, iar cea de a doua, **S**, reprezintă totalitatea datelor ce ne-au parvenit pe cale senzorială de la naştere şi până în prezent:

$$\mathbf{E} = \mathbf{E_0} \cup \mathbf{S} \qquad (1)$$

Or, exact aceeaşi mulţime de semnale **S** ale realului au participat şi la formarea imaginii noastre subiective asupra lumii exterioare, imagine care, pentru fiecare dintre noi, e însăşi *lumea*, odată ce la o alta, mai obiectivă, nu ne este dat să avem acces. Notând cu **L** mulţimea elementelor ce intră în alcătuirea lumii fiecăruia dintre noi, vom putea scrie:

$$\mathbf{L} = \mathbf{S} \qquad (2)$$

[13] De menţionat că prin *eu* nu înţelegem aici conceptul specializat cu care operează psihanaliza (*ego, Ich*), ci subiectul cunoscător pur şi simplu.

de unde rezultă imediat tulburătoarea incluziune:

$$L \subset E \qquad (3)$$

Relația (3) pune în evidență imposibilitatea de principiu a delimitării obiectului de subiect. În loc de orice alt comentariu, să-i dăm, din nou, cuvântul lui Schrödinger: „Aceleași elemente vor constitui spiritul meu și lumea. Situația este identică pentru orice spirit și lumea sa, în ciuda abundenței insondabile de „referințe reciproce" dintre ele. Lumea îmi este dată o dată, nu una existând și alta fiind percepută. Subiectul și obiectul sunt una. Nu putem spune că bariera dintre ele a fost sfărâmată de rezultatele recente ale fizicii, deoarece această barieră nu există"[14].

Interesant este faptul că cele două atitudini ontologice opuse la care ne-am referit revin ambele la câte un raport de incluziune, cu deosebirea, esențială, că sensul relației este inversat într-un caz față de celălalt. Formulele, simplisime, care sintetizează esența contrastului dintre aceste două concepții sunt:

$$1.\ E \subset L \qquad 2.\ E \supset L \qquad (4)$$

Prima dintre ele exprimă poziția „obiectivizantă" conform căreia conștiința apare ca o zonă limitată a realității, o componentă deloc indispensabilă a acesteia, al cărei loc relativ modest în economia lumii face cu putință

[14] E. Schrödinger, *op. cit.*, p. 158.

eludarea, cel puțin într-o primă aproximație, a impactului său asupra obiectelor și fenomenelor materiale. Este opțiunea științei occidentale, cu origini teoretice încă în gândirea filosofilor din școala ioniană, și ea a reprezentat o garanție de coerență epistemologică fără de care înălțarea edificiului impresionant pe care omenirea i-l datorează nu ar fi fost probabil niciodată posibilă.

Pentru savant, spiritul constituie o parte a lumii de care nevoia sa de obiectivitate îl obligă să facă abstracție, ceea ce a părut multă vreme o simplificare întru totul acceptabilă. „Nu am avut nevoie de această ipoteză, Maiestate", i-a răspuns, cu abia disimulată mândrie, Laplace împăratului Napoleon, când acesta și-a mărturisit surprinderea că în *Tratatul de mecanică cerească* pe care astronomul i-l oferise numele bunului Dumnezeu nu fusese nici măcar pomenit. Deferența față de suveranul său îl împiedica, firește, să adauge: „După cum mă pot dispensa bucuros și de opiniile personale ale Maiestății Voastre. Forța științei constă tocmai în aceea că pune în paranteză sentimentele și credințele noastre, dedicându-se exclusiv investigării aspectelor obiective ale realității. Eu însumi când cercetez cerul îmi interzic orice manifestare de subiectivitate, mă lepăd deliberat de gusturile și preferințele proprii".

Laplace ar fi putut-o prea bine spune cu toată convingerea, deoarece în vremea sa nu era nici pe departe

atât de evidentă ca astăzi influența decisivă pe care aplicarea principiului obiectivării o are asupra fenomenelor studiate. Savantul poate, firește, să facă abstracție de propriul său gust, dar, în acest caz, nu va trebui să se mire că realitatea îi apare ca insipidă, are tot dreptul să nu se încreadă în simțul său olfactiv sau tactil, însă atunci va fi constrâns să accepte un univers inodor, alcătuit din minuscule obiecte intangibile. În fine, punând sub semnul îndoielii capriciile ochiului uman, generator al atâtor iluzii, dintre care cele legate de perspectiva noastră cromatică asupra lumii sunt poate cele mai frapante, va sfârși prin a se confrunta cu enigma unui univers evanescent, condamnat să dispară treptat din raza de observație a tot mai perfecționatelor sale microscoape. Ignorarea rolului subiectului, care îi conferă întreaga bogăție de calități sensibile, reduce cosmosul la o pură abstracție, la o construcție rece, fadă, mută, incoloră.

Interesul pentru o asemenea lume cenușie ar fi trebuit să dispară de mult, dacă ea nu ar continua să ne fascineze prin ordinea și logica alcătuirii ei, prin raționalitatea necontradictorie a legilor după care se conduce. Or, așa cum calitățile sensibile ale lucrurilor se dovedesc a nu avea existență obiectivă, apariția lor datorându-se numai „creativită ii senzoriale" a contemplatorului, suntem îndreptățiți să ne întrebăm dacă ceea ce i-a rămas lumii după retragerea acestor însușiri, și anume structura logică,

organizarea în conformitate cu un repertoriu de principii inteligibile, nu reprezintă de asemenea o creație a aceleiași instanțe subiective. Cine ne oferă garanția că ordinea universului îi este intrinsecă și că ea nu constituie rezultatul unui simplu transfer de rațională dinspre subiect către obiect? Mult discutata inteligibilitate a naturii, piatră de încercare a oricărei gnoseologii, s-ar explica ușor prin acceptarea perspectivei reprezentate de formula $\mathbf{E} \supset \mathbf{L}$, în virtutea căreia cunoașterea realității revine la o problemă de autoreferențialitate a conștiinței, întrucât lumea nu e, în acest caz, decât un subdomeniu al eului.

Soluția kantiană este foarte aproape de o atare perspectivă. Potrivit filosofului german, „spiritul nu generează lucrurile, dar structurează natura cu ajutorul unor legi care îi aparțin lui, adică cu ajutorul categoriilor *a priori* ale intelectului"[15]. Alături de formele *a priori* ale sensibilității care sunt spațiul și timpul, acestea ordonează lumea fenomenală (< gr. *phainomenon* = aparență), conferindu-i o coerență pe care nu avem dreptul nici să o atribuim, dar nici să o refuzăm realității incognoscibile a *lucrului în sine*. Ipoteza pe care o discutăm aici este, așadar, kantiană, în măsura în care pune rațională lumii percepute, din descoperirea căreia știința își face un

[15] Jeanne Hersch, *Mirarea filosofică – Istoria filozofiei europene*, Humanitas, București, 1994, p. 185.

titlu de glorie, pe seama virtuților ordonatoare ale conștiinței cunoscătoare înseși. Căci pentru Kant secretele pe care savantul le smulge naturii sub forma unor legi ce exprimă raporturi cauzale și necesare între fenomene nu sunt altceva decât, fie-ne iertat aerul de butadă al formulării, propriile sale secrete, întrucât cauzalitatea și necesitatea pe care crede a le fi găsit în lucruri au fost sădite acolo de propria sa facultate de cunoaștere.

Revenind la premisa exprimată de formula $\mathbf{E} \supset \mathbf{L}$, trebuie spus că, dacă ea înlesnește rezolvarea, în manieră kantiană, a problemei privind posibilitatea subiectului uman de a cunoaște și înțelege lumea, complică, în schimb, lucrurile sub alte aspecte, legate, în principal, de multiplicitatea lumilor pe care aceasta o presupune. Într-adevăr, în ipoteza că expresia $\mathbf{E} \supset \mathbf{L}$ este valabilă, nu mai există un singur univers, ci tot atâtea câte conștiințe capabile să sintetizeze lumi proprii pe baza unei experiențe senzoriale personale[16]. Se cere atunci explicată, de preferință fără a recurge la artificiul leibnizian al armoniei prestabilite, compatibilitatea, până la un punct, a acestor lumi individuale care face posibil dialogul interuman.

[16] Ce-i drept, în concepția lui Kant, de care, din timp în timp, trebuie să ne mai și delimităm, o afirmație precum cea de mai sus nu s-ar susține, logic vorbind, atâta vreme cât, potrivit criticii antinomiilor rațiunii pure (*op. cit.*, pp. 358-385), însuși conceptul de *lume*, ca totalitate a fenomenelor exterioare conștiinței, este unul rău definit, contradictoriu, necesarmente paradoxal.

Desigur, explicația cea mai naturală a acestui acord (sau a „referințelor reciproce" despre care vorbește Schrödinger) rămâne, neîndoielnic, existența obiectivă a universului material care furnizează conștiințelor noastre elementele de bază din care ele își construiesc propria lume. Dintre toate conjecturile menite să dea seamă de strania coincidență că indivizi diferiți plasați în același context spațio-temporal văd în jurul lor lucruri asemănătoare, cea mai simplă și firească e aceea că lucrurile respective chiar există cu adevărat. În fond, nimic nu ne împiedică, după cum nimic nu ne obligă, să acceptăm această ipoteză. Existența realității obiective poate fi postulată sau negată fără ca opțiunea noastră în această privință să antreneze (paradoxală situație!) modificări substanțiale în raporturile pe care le avem cu cosmosul. Aceasta deoarece, și aici Kant are perfectă dreptate, esența realului ne este oricum inaccesibilă, ceea ce reduce până aproape de zero importanța lămuririi statutului obiectiv sau nu al acestuia.

Să mai observăm că în perspectiva sintetizată de formula $\mathbf{E} \supset \mathbf{L}$ cunoașterea lumii devine, de fapt, o formă de autocunoaștere, de natură să-l plaseze pe contemplator pe coordonatele unui Weltanschauung de tip oriental, dominat de aspirația către stăpânirea resurselor lăuntrice și autoperfecționarea interioară, în contrast cu modelul apusean, extravertit și expansionist, orientat prioritar către

cucerirea macrocosmosului în detrimentul aprofundării problemelor eului. Cu alte cuvinte, expresiile diametral opuse $\mathbf{E} \supset \mathbf{L}$ și $\mathbf{E} \subset \mathbf{L}$ reflectă antiteza fundamentală dintre tendințele ce au condus la formarea celor două tipuri principale de culturi umane pe care Leo Frobenius le numea *culturile grotei* și, respectiv, *culturile vastității*, sau Anton Dumitriu, *culturile eleate* și cele *herakleitice*. Laitmotivul oriental „nu căuta în afara ta" izvorăște dintr-o atitudine de tip $\mathbf{E} \supset \mathbf{L}$, în timp ce concepția occidentală, axată pe explorarea și luarea în posesie a realităților palpabile ale lumii materiale, se întemeiază pe o filosofie de viață întruchipată de formula $\mathbf{E} \subset \mathbf{L}$.

Atâta doar că, după câteva bune secole de investigații științifice, domeniul astfel cucerit s-a dovedit, precum am spus-o, nu chiar atât de palpabil pe cât părea. Universul cercetat și-a lepădat pe rând veșmintele ce ne încântau simțurile, prezentând observatorului imaginea austeră a unei simple rețele de forțe invizibile, schelet abstract de pe care carnea realității sensibile pare a se fi topit definitiv. O anumită optică științifică dă astfel semne că s-ar apropia de propriile-i limite. Principiul obiectivării, care i-a asigurat progresul vreme îndelungată, devine o frână din momentul când sărăcirea realului pe care i-o putem imputa depășește pragul de alarmă. Ce-i de făcut?

Schrödinger răspunde tranșant: „Atitudinea științifică va trebui restructurată, știința făcută într-un chip nou", dar

tot el adaugă: „Este nevoie de multă băgare de seamă". După ce, timp de peste două milenii principiul autoexcluderii subiectului cunoscător din panorama universului a funcționat fără excepție, dacă nu întotdeauna și fără greș, furnizându-ne un număr incalculabil de cunoștințe pe care altminteri nu e deloc sigur că le-am fi putut obține vreodată, a renunța dintr-odată la serviciile sale pare o aventură primejdioasă cu puțini sorți de izbândă. În ipoteza, însă, că această tentativă riscantă ar reuși totuși, cum s-ar prezenta noua paradigmă științifică și ce imagine „restaurată" a lumii ne-ar înfățișa ea?

Chiar dacă nimeni nu ne-ar putea-o spune astăzi, sau poate tocmai de aceea, pariul merită făcut. Cele ce urmează constituie doar o timidă încercare, într-un domeniu cu totul limitat, de a regândi din unghiul subiectivității observatorului un aspect care preocupă din ce în ce mai insistent gândirea științifică, dar și filosofică, contemporană: timpul și implicațiile universale și locale ale temporalității.

IV. Timp personal şi timp universal

Invenţia timpului este o invenţie tipic umană; oamenii colaborează cu universul adăugându-i timp.

Nichita Stănescu[17]

Necesităţile expunerii ne obligă la o primă opţiune terminologică. Din raţiuni de comoditate, va trebui să putem desemna în mod sintetic, printr-un cuplu de antonime construite ad-hoc, cele două perspective ilustrate de formulele $\mathbf{E} \subset \mathbf{L}$ şi $\mathbf{E} \supset \mathbf{L}$. Potrivit celei dintâi, lumea materială este distinctă şi separabilă în raport cu lumea spiritului, iar omul de ştiinţă e nu numai capabil să le disjungă, ci şi să facă abstracţie de cea de a doua, în scopul unei abordări cât mai obiective a fenomenelor. Dimpotrivă,

[17] *Ce este omul pentru marţieni?*, din volumul *Respirări*, Editura Sport-Turism, 1982, p. 53.

viziunea materializată în formula $\mathbf{E} \supset \mathbf{L}$ refuză o atare scindare, tratând lumea ca indiscernabilă de subiectul care o explorează. Scrutarea lucrurilor dinspre interiorul domeniului spiritual pe care această atitudine o promovează ne îndreptățește să o numim *endopneumatică*, în opoziție cu atitudinea *exopneumatică* anterior menționată, ce presupune recunoașterea existenței de sine stătătoare și independente de spiritul cunoscător a universului material.

Poate că în niciun alt domeniu deosebirea dintre punctul de vedere endopneumatic și cel exopneumatic nu este mai radicală și mai bogată în consecințe decât în ceea ce privește timpul. Privit din interiorul subiectului, timpul încetează să mai reprezinte acea scurgere uniformă și monotonă pe care o măsoară orologiile, fie ele naturale (mișcarea aștrilor pe bolta cerească), ori artificiale (ceasornicele). Vârsta, temperamentul, profesiunea, intensitatea activității, filosofia de viață a unui individ constituie tot atâția parametri de care depinde percepția sa temporală. Împrejurările concrete ale vieții sunt la rândul lor o sursă bogată de fluctuații și singularități dintre cele mai ciudate ale timpului personal. Și cum existența nu poate fi gândită în afara timpului, cu această coordonată fundamentală a lumii ni se pare că ar trebui începută lunga și complexa reevaluare a cunoașterii umane.

Nu ne propunem să întreprindem aici nici măcar o cât de sumară retrospectivă a concepțiilor filosofice și științifice

despre timp. Pe un spațiu de aproape 400 de pagini[18], Solomon Marcus a spicuit numai câteva dintre ele, fără a avea pretenția unui tur de orizont complet, și pe bună dreptate, întrucât literatura domeniului este enormă. Recomandând lectura, de mare interes și folos intelectual, a lucrării menționate, încercăm să ne detașăm de perspectiva ei enciclopedică și, cu toate avantajele și riscurile inerente, să ne angajăm pe o cale proprie, fatalmente mai îngustă, sprijinită doar pe alocuri, în doze minimale, pe referințe savante.

În domeniul temporalității, opoziția exopneumatic-endopneumatic revine la opoziția dintre timpul *fizic* sau *astronomic* și timpul *psihic* sau *subiectiv*. Singura trăsătură comună, ce poate fi acceptată fără obiecții, a acestor două ipostaze ale timpului este liniaritatea. Noțiunea are un caracter intuitiv și de aceea pare a nu ridica probleme de înțelegere, dar de îndată ce încercăm să îi oferim o definiție ne trezim în fața unor dificultăți neașteptate.

E limpede că liniaritatea înseamnă aici succesiune, înșiruire, perindare a ceva. Geometrii convin că o linie este alcătuită dintr-un șir continuu de puncte dispuse astfel încât între oricare două dintre ele se vor găsi întotdeauna o infinitate de alte puncte intermediare. Linia timpului va trebui să fie definită într-un mod analog, cu deosebirea că, de data aceasta, elementele

[18] Solomon Marcus, *Timpul*, Editura Albatros, București, 1985.

componente nu mai sunt puncte, ci *momente*. Ce înțelegem însă prin „moment"?

Din câte știm astăzi, e probabil că cel dintâi filosof care a meditat la statutul acestui concept, numai aparent simplu, a fost Zenon din Elea, discipolul lui Parmenide și autorul faimoaselor aporii care au dat atâta de furcă logicienilor de-a lungul a peste două milenii. Rezolvarea celui mai cunoscut dintre aceste paradoxuri, cel referitor la ciudata competiție dintre Ahile și o broască țestoasă, se bazează tocmai pe recunoașterea liniarității timpului, adică pe ideea unui izomorfism perfect între alcătuirea din puncte a unei traiectorii spațiale și alcătuirea din momente a intervalului de timp în care aceasta este parcursă. Eroarea lui Zenon consta în a crede că prin însumarea unui număr infinit de intervale de timp se obține necesarmente o durată totală infinită. Or, de la Newton și Leibniz încoace, știm că pot exista și intervale infinit mici, infinitezimale. Pe temeiul izomorfismului spațio-temporal menționat, atât linia geometrică a traiectoriei unui mobil, cât și linia timpului sunt divizibile în atari intervale (de dimensiune tinzând către zero) ce își corespund unele altora și sunt proporționale între ele, factorul de proporționalitate fiind viteza de deplasare a mobilului. Din analogia structurală a celor două axe de coordonate, cea temporală și cea spațială, rezultă că, pentru o viteză constantă, corespunzătoare

unei mişcări uniforme, cum se întâmplă în cazul lui Ahile şi al broaştei ţestoase, distanţa finită care îl desparte pe urmăritor de urmărit va fi epuizată de cel dintâi într-un interval de timp finit, ceea ce contrazice concluzia pripită a filosofului[19].

S-ar zice că, odată cu stabilirea similitudinii dintre dimensiunea temporală şi oricare dintre dimensiunile spaţiului, problema definirii momentelor pe care ne-o puneam mai sus e rezolvată de la sine. Prin momente nu trebuie să înţelegem altceva decât punctele din care e alcătuită linia timpului. Lucrurile par clare până la întâlnirea cu o altă aporie a aceluiaşi Zenon: nu mai puţin renumitul paradox al săgeţii.

---

[19] Merită menţionat aici faptul, mai puţin cunoscut, că explicarea erorii logice a lui Zenon în termenii analizei matematice newtoniene se află *in nuce* chiar la Aristotel. Desemnând infinitezimalele prin expresia „infinite sub raportul împărţelii", Stagiritul arată convingător unde se ascunde greşeala Eleatului. Iată, în traducerea lui Dionisie Pippidi, acest text remarcabil: „Aici stă greşeala raţionamentului lui Zenon: în aceea că nu admite că, într-un timp finit, se pot străbate sau atinge succesiv infinite puncte spaţiale. Într-adevăr, despre lungime şi timp, ca şi despre orice continuitate, se poate spune că sunt infinite într-un îndoit înţeles: ca împărţire şi ca margini. Când e vorba de infinite sub raport cantitativ, acestea nu pot fi atinse într-un timp finit; dar pot fi atinse infinitele sub raportul împărţelii, înţeles în care însuşi timpul e infinit. Aşa fiind, infinitul e străbătut într-un timp infinit, iar nu într-unul finit, şi în mişcare infinite puncte spaţiale sunt atinse în cursul unor durate infinite, nu finite". (*Physica, Z, 9, 239 b, apud Filosofia greacă până la Platon*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1979, pp. 272-273.)

Pornind de la observația că o săgeată aruncată din arc ocupă la un moment dat o anumită poziție în spațiu („un loc egal cu ea însăşi"), şi că, deci, în orice clipă *se află* undeva, filosoful se întreabă, pe bună dreptate, când mai are loc deplasarea săgeții dintr-un loc într-altul. Dacă mişcarea nu este o iluzie, cum credea şi încerca să convingă Zenon, iar schimbarea poziției săgeții pe traiectorie are loc cu adevărat, nu ne mai rămâne decât să căutăm eroarea îndărătul expresiilor „la un moment dat" şi „în orice clipă". Ele implică ideea că de-a lungul unui interval de timp de durată foarte mică, dar nenulă, săgeata stă locului, se *află* într-un extrem de scurt repaus. Or, dacă analogia moment-punct e respectată, dimensiunea temporală a momentului, aidoma dimensiunii spațiale a punctului, trebuie să fie strict nulă. Momentul nu durează şi, în consecință, nici aparenta stare de repaus instantaneu nu există. Confuzia provine din faptul că, în viața de toate zilele, înțelegem prin momente nu punctele adimensionale ce alcătuiesc axa timpului, ci nişte cuante temporale având *durata prezentului.*

Dezbaterile pe tema acestei durate nu sunt nici ele de dată recentă. La începutul veacului al V-lea, Sfântul Augustin se întreba şi el cât durează prezentul: o zi, o oră, un minut? Nici nu apucăm să conştientizăm clipa de față că ea s-a şi transferat în amintire, a devenit trecut. Cum însă trecutul este ceva care, în sens propriu, nu mai există, iar viitorul ceva ce nu există încă, timpul se reduce, în

ultimă analiză, doar la acest straniu prezent adimensional. Concluzia: temporalitatea nu constituie o dimensiune obiectivă a lumii, teză pe care o vor susține și dezvolta, cu argumente diferite, alte curente de gândire ulterioare, dintre care apriorismul kantian este probabil cel mai bine articulat și convingător.

Știința modernă nu a confirmat însă ipoteza augustiniană a caracterului punctual al prezentului. Cercetări amănunțite au pus în evidență valori diferite, dar întotdeauna nenule, ale „câmpului temporal de percepție directă", denumit, în mod semnificativ, și „prezent experiențial"[20]. Dimensiunile temporale ale acestei „ferestre perceptive" prin care privim lumea depind de particularitățile organelor de simț implicate, de unde și variabilitatea rezultatelor, însă, din punctul de vedere al conștiinței care integrează într-un tot unitar senzațiile parvenite pe diferite canale, se poate estima că momentul prezent durează până la apariția „trecutului experiențial", ce survine după circa 0,5-0,7 secunde, când memoria *de scurtă durată* preia ștafeta de la memoria *imediată*[21].

[20] De altfel, conștiința existenței unei durate a prezentului își făcuse loc în psihologie încă din secolul al XIX-lea, căci iată ce scrie despre acest subiect M. Guyau, la cumpăna ultimelor două veacuri: „Domnii Taine și Ribot insistă cu dreptate asupra faptului că prezentul [...] este o stare *reală* care își are deja *cantitatea de durată*. Cât ar fi de scurt, prezentul nu e un fulger, un nimic, o abstracție analoagă punctului matematic." (*La genèse de l'idée du temps*, Alcan, Paris, 1902, p. 64.)

Întrucât prezentul se dovedeşte a nu fi instantaneu, ci durativ, a afirma, cum o făcea Zenon, că, *în prezent* săgeata *se găseşte* în cutare loc din spaţiu e profund inexact. Şi de data aceasta, se cuvine să omagiem geniul lui Aristotel, care observă în legătură cu paradoxul săgeţii: „Acesta se întemeiază pe presupunerea că timpul e alcătuit dintr-o succesiune de prezente: fără ea, raţionamentul dă greş".

Neînţelegerea provine aşadar din confuzia celor două perspective: cea exo- şi cea endopneumatică. Prezentul nu există decât în cadrul celei de a doua, el e o creaţie a subiectului, un domeniu temporal necunoscut universului obiectiv[22]. În optica exopneumatică a fizicianului, starea lumii la un moment dat corespunde unui punct adimensional al axei timpului, iar nu „momentului" prezent, pe care, asemenea tuturor celorlalte fiinţe umane, îl percepe şi el endopneumatic drept persistând de-a lungul unui foarte scurt, dar nu inexistent, interval de timp. Prezentul constituie un apanaj exclusiv al conştiinţei şi, cum frontiera pe care el o trasează reprezintă unicul criteriu de delimitare a celorlalte două domenii temporale, trecutul şi viitorul, rezultă că,

---

[21] Carlos A. Mallman, Oscar Nudler, „Conceptual Aspects of the Introduction of Human Time in Social Systems Modelling", în volumul *Time, Quality of Life and Social Development*, Fundacion Bariloche, San Carlos de Bariloche, Rio Negro, Argentina, 1982, p. 259.

[22] *„Je m'apperçus à mon grand étonnement que le temps scientifique ne dure pas (...)."* (Henri Bergson, citat de Solomon Marcus, *op. cit.*, p. 44.)

pentru universul material, acestea nu există. În ordine exopneumatică, timpul se prezintă ca un bloc omogen, necompartimentat în prezent, trecut şi viitor[23]. Numai conştiinţa, prin introducerea fantei subiective a prezentului, dă naştere domeniilor complementare ce încadrează singularitatea astfel creată. Lumea materială nu are un *acum* al ei. Doar prin parcurgerea de către o instanţă subiectivă a continuumului nediferenţiat al timpului universal, trecutul, prezentul şi viitorul capătă sens. Lucrurile au fost, sunt sau vor fi exclusiv dacă se raportează la un observator, altminteri istoria lor nu mai e istorie, ci un dat global în care ordinea temporală nu a fost încă instaurată, ori se află cel mult într-o stare larvară, virtuală, *in potentia*. Iată cum, pornind din cu totul altă parte decât filosoful german, omul de ştiinţă se vede obligat să subscrie, măcar în parte, la ideea kantiană a rolului decisiv al spiritului în geneza temporalităţii.

Evident, problema de a şti în ce măsură timpul perceput de conştiinţă are totuşi un suport obiectiv în realitatea exterioară acesteia e la fel de dificilă precum răspunsul la

[23] Sau, după cum afirmă Solomon Marcus, comentând punctul de vedere al lui Kurt Gödel (*A remark about the relationship between Relativity Theory and Idealistic Philosophy*, în P.A. Schilpp (edit.): *Albert Einstein: Philosopher Scientist*, Evanston, Illinois, III, pp. 557-562): „(...) evenimentele fizice există în mod atemporal în spaţiul-timp cu patru dimensiuni în care nu există devenire, aparenta devenire a evenimentelor fiind de fapt procesul prin care noi le conştientizăm" (*Timpul*, Editura Albatros, 1985, p. 167).

întrebarea dacă în spatele mesajelor senzoriale pe care le primim se află realități sau simple iluzii, ca în spectacolele, adesea atât de convingătoare, ale visului[24]. A aştepta însă, din partea filosofilor, o himerică demonstrație a existenței obiective a realului mai înainte de a păşi mai departe în analiza noastră ar fi, firește, cu totul contraproductiv. În schimb, ni se pare infinit preferabil să procedăm asemenea oamenilor de știință, care acceptă, fără scrupule logice excesive, ipoteza lumii reale, ca pe o conjectură ce prezintă certe avantaje de ordin practic şi a cărei abandonare nu le-ar fi, în fond, de niciun folos. Părăsind aşadar teritoriul fascinant, dar minat, al speculațiilor filosofice, vom admite nu numai că ideea de univers obiectiv are un sens, ci şi pe aceea că există un timp asociat acestui univers care nu depinde de timpul nostru interior, urmând să analizăm raporturile dintre cele două ipostaze ale timpului în perspectiva comparației (opoziției?) dintre imaginea exopneumatică şi cea endopneumatică a lumii.

[24] A considera, aşa cum o face Bertrand Russell (*Introduction to Mathematical Philosophy*, George Allen & Unwin, London, 1919, pp. 61-62), că spațiul şi timpul „în sine" sunt cognoscibile întrucât percepția noastră asupra lor le este izomorfă nu constituie o demonstrație, ci o simplă aserțiune, interesantă numai în măsura în care ne spune ceva despre opțiunea filosofică a autorului.

V. Percepția timpului și durata prezentului

Suntem picajul în clipă,
săgeți în perpetuul azi.

Cezar Baltag[25]

Potrivit sugestivei definiții date de clasicul psihologiei americane William James, prezentul ne apare ca o șa de la înălțimea căreia putem privi deopotrivă în cele două direcții ale timpului: spre trecut sau spre viitor[26]. Dacă existența acestei „cumpene a apelor temporale" nu poate fi pusă la îndoială, în schimb dimensiunea șeii jamesiene a constituit și nu încetează

[25] *Zbor de pescăruși*, din volumul *Dialog la mal*, Editura Eminescu, 1985, p. 82.

[26] *„[...] a saddle-back on which we sit perched and from which we look into two directions of time"*. (*The Principles of Psychology*, New York, Henry Holt, 1890, vol. I, p. 609.)

să constituie subiect de controversă. Disputele pe această temă sunt cauzate, în principal, de poziţiile divergente ale diferiţilor cercetători în ceea ce priveşte structura şi funcţionarea mecanismelor atenţiei şi memoriei, procese nemijlocit implicate în estimarea intervalelor temporale.

Astfel, o lungă dezbatere i-a opus pe adepţii ipotezei cuantelor temporale discrete propuse de J.M. Stroud[27] partizanilor aşa-numitului „model al momentului călător" lansat de D.A. Allport[28]. Stroud susţinea că scoarţa cerebrală prelucrează informaţia în pachete temporale discrete, în timp ce după Allport această procesare are loc ca şi cum informaţia ar fi percepută printr-o fereastră de durată fixă care parcurge în mod continuu axa timpului.

În ambele cazuri era vorba de „momente" având durata de circa o zecime de secundă. În lucrarea citată, Stroud estima aceste intervale la 50-200 de milisecunde, în timp ce J.P. Hylan[29] propunea valoarea de 90 ms, C.T. White[30], de 140-170 ms, iar Allport[31], de 70-100 ms.

---

[27] „The Fine Structure of Psychological Time", *Annals of the New York Academy of Science*, 138, 1955.

[28] „Phenomenal Simultaneity and the Perceptual Moment Hypothesis", *British Journal of Psychology*, 59, pp. 395-405.

[29] „The Distribution of Attention", *Psychological Review*, 10, 498-533, pp. 373-403.

[30] „Temporal Numerosity and the Psychological Unit of Duration", *Psychological Monographs*, 77 (whole no.575).

[31] v. nota 28.

De fapt, propunerea lui Stroud, care era aceea de a considera cuante temporale de circa 100 ms, independente de parametrii stimulilor la care e supus individul, s-a bazat pe presupunerea existenței unui „orologiu neuronal" (*central neural pacemaker*), pus de M.R. Harter[32] în legătură cu frecvența de aproximativ 10 hertzi a undelor cerebrale α. Stroud demonstrase experimental că strălucirea percepută a unui flash luminos crește cu expunerea până la 90 ms, ceea ce părea să pledeze în favoarea ideii că durata maximă a procesului de integrare a informației ar fi de acest ordin de mărime. Concluzia sa, preluată și de T. Shallice[33] și C.T. White[34], era una de inspirație vădit cibernetică[35]: anume că momentele perceptive ar fi produse de acțiunea unui mecanism cortical intermitent și că durata lor ar fi determinată de perioada de oscilație a acestui mecanism. Cum ritmul α prezintă frecvențe ce variază între 8 și 12 hz, corespunzând unei perioade de circa 80-120 ms, ipoteza lui Harter părea plauzibilă.

---

[32] „Excitability Cycles and Cortical Scanning: A Review of Two Hypotheses of Central Intermitency in Perception", *Psychological Bulletin*, 68, 1967, pp. 47-58.

[33] „The Detection of Change and the Perceptual Moment Hypothesis", *British Journal of Statistical Psychology*, 17, 1964, pp. 113-135.

[34] v. nota 30.

[35] Drept precursor al acestui punct de vedere, R.E. Ornstein (*The Experience of Time*, Harper Collins, 1997, p. 28) îl citează chiar pe N. Wiener, cu lucrarea sa fundamentală din 1948 (*Cybernetics*, Wiley).

Cercetările ulterioare ale unor R. Efron şi D.N. Lee[36], M. Treisman[37], B.G. Breitmeyer[38], M. Coltheart[39], G.M. Long[40] au ruinat însă această explicaţie, al cărei argument principal nu era, în fond, decât o simplă coincidenţă numerică.

Pe urmele lui Allport, R. Efron şi D.N. Lee au arătat că durata simultaneităţii percepute a unor iluminări stroboscopice prezentate secvenţial depinde de intensitatea stimulului, ceea ce contrazice ideea unui mecanism cortical generator de momente de durată invariabilă. Dacă impresia de concomitenţă apărea în experimentele menţionate la intervale de 90 ms (Allport) şi 140 ms (Efron şi Lee), testele lui G. Westheimer şi S.P. McKnee[41] au demonstrat că ordinea temporală a unor stimuli vizuali poate fi corect identificată chiar şi

---

[36] „The Visual Persistence of a Moving Stroboscopically Illuminated Object", *American Journal of Psychology*, 84, 1971, pp. 365-375.

[37] „Temporal Rhythms and Cerebral Rhythms", în *Timing and Time Perception* (J. Gibbon and L. Allan eds.), New York, N.Y. Academy of Science, 1984,.pp. 542-565.

[38] *Visual Masking: an Integrative Approach*, New York, Oxford, University Press, 1984.

[39] „Iconic Memory and «visible persistence»", *Perception and Psychophysics*, 27, 1980, pp. 183-228.

[40] „Iconic Memory: A Review and Critique of the Study of Short-Term Visual Storage", *Psychological Bulletin*, 88, 1980, pp. 785-820.

[41] „Perception of Temporal Order in Adjacent Visual Stimuli", *Vision Research*, 17, 1977, pp. 887-892.

la valori ale asincroniei acestora de numai câteva milisecunde, adică mult mai puțin decât durata estimată a „momentului perceptiv".

Rezultatul concordă cu mai vechile observații ale lui Exner[42] privind selectivitatea temporală a percepției auditive conform cărora, prezentați ambelor urechi, doi stimuli sunt percepuți ca succesivi dacă se succed la cel puțin 2 ms. În schimb, atunci când fiecare dintre cele două sunete se adresează altei urechi, senzația de simultaneitate se menține până la un decalaj de cel puțin 5 ms. Un experiment asemănător al aceluiași cercetător, în care doi stimuli vizuali succesivi erau prezentați binocular, părea să arate că rezoluția temporală optică este inferioară celei auditive, concomitența senzorială menținându-se chiar până la decalaje de 44 ms. Ulterior, I.J. Hirsch și C.E. Sherrick[43] au ajuns la concluzia că, începând cu intervale de 20 ms, ordinea stimulilor este identificabilă atât în domeniul vizual, cât și în cel auditiv și cel tactil. Bazându-se pe rezultatele unor atari experimente, A.B. Kristofferson[44] ia în considerare

---

[42] *Apud* I.J. Hirsch și C.E. Sherrick: „Perceived Order in Different Sense Modalities", *Journal of Experimental Psychology*, 62, 1961, pp. 423-432.

[43] v. nota 42.

[44] „A Quantal Step Function in Duration Discrimination", *Perception and Psychophysics*, 27, 1980, pp. 300-306.

cuante temporale cu durate diferite (13, 25, 50 şi 100 ms), iar H.G. Geissler[45] coboară chiar până la 4,5 ms.

Există cercetări care arată că în sport şi în muzică promptitudinea prelucrării informaţiei senzoriale şi a elaborării răspunsului este de acest ordin de mărime. Astfel, un jucător de tenis are la dispoziţie 8 ms pentru a riposta eficient la o mişcare a adversarului, iar instrumentiştii dintr-o orchestră sunt adesea puşi în situaţia de a modifica, la cererea dirijorului, anumiţi parametri ai interpretării (intensitate, tempo) în limitele a 4-5 ms[46]. Nu e greu să ne imaginăm şi de ce marjă temporală dispun un pilot de încercare sau un automobilist de Formula 1, cu atât mai mult cu cât în cazul lor, spre deosebire de cel al tenismanului ori al muzicianului, de viteza lor de reacţie depinde nu numai o execuţie reuşită, ci însăşi supravieţuirea biologică.

Încercând să sistematizeze rezultatele cercetărilor privind percepţia temporală, P. Fraisse[47] a apreciat că există trei clase de durate care stimulează diferit procesele noastre de estimare a timpului:

---

[45] „The Temporal Architecture of Central Information Processing: Evidence for a Tentative Time-Quantum Model", *Psychological Research*, 49, 1987, pp. 99-106.

[46] Solomon Marcus, *Timpul*, Albatros, 1985, p. 177.

[47] „Perception and Estimation of Time", *Annual Rewiev of Psychology*, 35, 1984, pp. 1-36.

- intervalele mai mici de 100 ms, care țin de domeniul instantaneității și la care ne-am referit deja mai sus;
- intervalele cuprinse între 100 ms și cca 5 secunde, ce constituie parte a prezentului psihologic;
- intervalele mai lungi de 5 secunde, în cazul cărora estimarea duratelor implică intrarea în acțiune a unor mecanisme ale memoriei.

În experimentele menite să evidențieze capacitatea unor subiecți umani de a evalua corect intervalele de timp, atât D. Bindra și H. Waksberg[48], cât și M. Wallace și A. Rabin[49] au apelat la patru tipuri de metode:

- simpla estimare verbală în termeni de unități temporale;
- producția temporală: se cere subiectului să producă un interval de timp de lungime dată;
- reproducerea temporală: subiectul trebuie să reproducă printr-o operație oarecare o durată percepută anterior;
- comparația: după prezentarea a două intervale diferite, i se cere subiectului să spună care dintre ele a durat mai mult.

Ulterior, L.G. Allan[50] a prezentat o listă mult mai detaliată de tipuri de teste destinate aceluiași scop. În

[48] „Methods and Terminology in the Studies of Time Estimation", *Psychological Bulletin*, 53, 1956, pp. 155-159.

[49] „Temporal Experience", *Psychological Bulletin*, 57, 1960, pp. 213-235.

[50] „The Perception of Time", *Perception and Psychophysics*, 26, 1979, pp. 340-354.

cursul lor, a putut fi pus în evidență un prag de cca 500 ms, pe care J. Michon[51] îl atribuie tranziției de la memoria imediată la memoria de scurtă durată (STM = short time memory)[52]. Acest interval este regăsit, ca un prag temporal caracteristic, și în evaluarea subiectivă a intervalelor de timp. Astfel, s-a demonstrat experimental că pentru intervale mai mici de 0,5 secunde estimarea duratelor variază cu rădăcina pătrată a timpului fizic, pentru ca peste această valoare legea de variație să devină liniară[53].

Carlos Mallmann și Oscar Nudler[54] semnalează și faptul interesant că tempoul muzical moderat presupune o periodicitate de același ordin de mărime, anume 0,8 secunde, și că ritmul normal al plimbării *per pedes* este de 78 de pași pe minut, ceea ce revine la o durată de 0,77 secunde pentru fiecare pas (nu întâmplător, termenul care desemnează tempoul muzical mediu este

---

[51] „Implicit and Explicit Representation of Time", *Cognitive Models of Psychological Time* (edited by Richard A. Block), Hillsdale, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1990, chapter 2.

[52] Carlos A. Mallmann, *op. cit.*, p. 123.

[53] Carlos A. Mallmann, *op. cit.*, p. 124 (e vorba de cercetările întreprinse și prezentate de R. Teghstonian în lucrarea „On the Exponents in Steven's Law and the Constant in Ekman's Law", *Psychological Review*, 1971, vol. 78, 1, pp. 71-80).

[54] „Conceptual Aspects of the Introduction of Human Time in Social Systems Modelling", *Time, Quality of Life and Social Development*, Fundacion Bariloche, Rio Negro (Argentina), 1982, p. 258.

andante < it. *andare* = a umbla). Un prag temporal similar a fost pus în evidență de cercetările privind așa-numitul *efect al succesiunii temporale*[55]. Acesta constă în perceperea diferită a intensității relative a două sunete egal de puternice, în funcție de intervalul Δt scurs între momentele emiterii lor. În cazul în care $\Delta t < 0,75$ secunde, primul sunet este resimțit drept mai intens, în timp ce dacă $\Delta t > 0,75$ senzația ascultătorului este că cel de al doilea e mai puternic. Strict numai pentru $\Delta t = 0,75$ egalitatea obiectivă a celor două sunete este sesizată corect.

Cu toate că durata „prezentului experiențial", termen definit de Mallman și Nudler drept „câmpul temporal de percepție directă", variază în limite destul de largi în funcție de receptorii senzoriali implicați (între 0,01 și 3 secunde pentru stimulii sonori și tactili și între 0,1 și 3 secunde pentru cei optici), cei doi cercetători acceptă punctul de vedere al lui *Michon* potrivit căruia „trecutul experiențial" apare în clipa în care informațiile stocate în formă „precategorială" în memoria imediată („senzorială") sunt transferate memoriei „de scurtă durată" (STM = Short Term Memory), activă pe parcursul următoarelor 20-30 de

[55] M. Miclea, *Psihologie cognitivă – metode teoretico-experimentale*, Polirom, 1999, p. 199.

secunde, eveniment ce survine, de regulă după 0,5-0,7 secunde.

Prin anii '60 s-a emis ipoteza că prelucrarea informației provenite de la un stimul extern ocupă pentru un anumit interval de timp, nenul, dispozitivele neuronale implicate în această activitate, întârziind procesarea stimulului următor, care va trebuie să mai aştepte înainte de a fi şi el supus prelucrării. Timpul de persistență psihologică e condiționat tocmai de acest răgaz indispensabil, estimat după primele cercetări la 0,3-0,4 secunde. John Michon[56], cîând o lucrare a lui D. Kahneman[57], menționează însă că experimente ulterioare au condus la concluzia că el se poate întinde şi până la 0,6 secunde. În schimb, nu i s-a putut preciza o limită inferioară.

Precum se ştie, psihologii acceptă astăzi ideea existenței a cel puțin trei tipuri de memorie: cea senzorială sau imediată, cea de scurtă şi cea de lungă durată[58]. Prima

[56] *Op. cit.*, p. 28.

[57] D. Kahneman, *Attention and Effort*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1973.

[58] Să menționăm, totuşi, faptul că, după o lungă perioadă în care această împărțire a fost unanim acceptată, astăzi se ridică tot mai multe voci care contestă existența de sine stătătoare a memoriei de scurtă durată, avansând ideea că aceasta nu ar reprezenta decât partea momentan activată a memoriei de lungă durată. După M. Miclea (*op. cit.*, p. 193), „diferențele dintre MSD şi MLD sunt diferențele dintre două stări ale aceluiaşi sistem, nu diferențele dintre două sisteme diferite". Însă, existența unor tulburări neuropsihice care nu afectează decât unul sau altul dintre cele două mecanisme mnezice rămâne un argument greu de combătut în favoarea autonomiei lor.

încercare de estimare a duratei memoriei imediate datează încă din anul 1740, când suedezul Segner, legând de o roată un tăciune aprins şi imprimându-i o mişcare de rotaţie accelerată până la viteza la care sursa de lumină descria un cerc complet, a evaluat durata de înmagazinare a informaţiei senzoriale implicate în experiment la circa o zecime de secundă[59], rezultat ce concordă remarcabil cu estimările moderne mai sus menţionate ale „momentului perceptiv".

Astăzi se cunoaşte faptul că memoria auditivă este de durată mai mare decât cea vizuală, întrucât beneficiază şi de un efect de „ecou" care întârzie pierderea ultimului element al informaţiei prezentate. De asemenea, se consideră că ceea ce numim memorie imediată depinde de două componente distincte: persistenţa în însuşi dispozitivul senzorial (inerţia retinei pe care se bazează iluzia optică a mişcării de pe micul sau marele ecran îi era cunoscută deja lui Seneca în primul secol al erei creştine[60]) şi cea de la nivelul cortical, din aria de proiecţie a analizorului respectiv.

După Breitmeyer[61], persistenţa imaginilor în zonele periferice ale sistemului vizual explică satisfăcător fenomenele constatate experimental de Stroud, făcând inutilă

---

[59] Allan Baddeley, *Memoria umană*, Bucureşti, Editura Teora, 1998, p. 16.
[60] Ion Barna, *Lumea filmului*, Bucureşti, Editura Minerva, 1971, vol. I, p. 26.
[61] v. nota 38.

ipoteza acestuia cu privire la existența unui moment psihologic de durată fixă. Merită citată în acest context și constatarea lui R. Efron[62] că un stimul expus timp de 130 ms sau mai puțin dă naștere unei senzații cu durata de 230 ms.

Experimentul lui Efron se desfășura în felul următor: stimulul era prezentat subiectului pentru o perioadă variabilă între 10 ms și 500 ms și i se cerea acestuia să suprapună un alt stimul, de probă, mai întâi pe începutul stimulului inițial și apoi pe sfârșitul acestuia. Cercetătorul a constatat că decalajul dintre debutul real al stimulului și momentul marcat de subiect nu depășea 10 ms, în vreme ce pentru punctul final acesta era de 100 ms, ceea ce revine la o persistență vizuală de 90 ms. Interesant era faptul că decalajul de 100 ms apărea doar la stimuli cu durata mai mare de 130 ms. În schimb, atunci când stimulul dura mai puțin persistența creștea astfel încât durata totală de stimulare să fie tot de 230 ms (= 130 + 100). De aici concluzia că *toți stimulii foarte scurți par a avea aceeași durată.*

Literatura de specialitate (R.M. Boyton[63], M. Coltheart[64], Breytmeyer[65], V. DiLollo[66], G.M. Long[67])

---

[62] „The Relationship between the Duration of a Stimulus and the duration of a Perception", *Neuropsychologia*, 8, 1970, pp. 37-55 și „Effect of Stimulus Duration on Perceptual Onset and Offset Latencies", *Perception and Psychophysics*, 8, 1970, pp. 231-234.

[63] „Discrimination of Homogenous Double Pulses of Light", *Handbook of Sensory Physiology* (D. Jameson and L.M. Hurvich, eds.), vol. 7: *Visual Psychophysics*, Berlin, Springer Verlag, 1972, pp. 202-232).

încearcă să explice fenomenul prin intermediul a cinci tipuri diferite de persistență: postimaginile retiniene, cunoscute încă de foarte multă vreme[68], persistența formelor (*pattern persistence*) localizată la periferia și la unele niveluri intermediare ale căilor neuronale vizuale, persistența corticală, persistența stereoscopică ce apare atunci când fiecare ochi este solicitat de un alt stimul și persistența informațională, dependentă de forma de prezentare[69].

Memoria de scurtă durată pare să fie responsabilă de generarea prezentului psihologic, iar capacitatea sa dă seamă de ceea ce E.G. Boring[70] numea „dimensiunea fizică a conștiinței". În cartea sa, publicată inițial în 1933, Boring propunea

---

[64] v. nota 39.

[65] v. nota 38.

[66] „On the Relationship Between Stimulus Intensity and Duration of Visible Persistence", *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 10, 1984, pp. 144-151.

[67] v. nota 40.

[68] O retrospectivă a cercetărilor în domeniu poate fi găsită la J.L. Brown, „Afterimages", *Vision and Visual Perception*, New York, Wiley, 1965, pp. 479-503.

[69] Dintr-un tabel conținând 12 litere așezate pe trei rânduri, după o expunere de 50 ms, un observator reține corect doar 4 sau 5. Dacă însă i se cere să redea numai literele de pe un rând, el poate preciza 3 din 4, adică un total de 9 litere pentru întreg tabelul. Fenomenul a fost denumit *partial-report superiority effect.*

[70] *The Physical Dimensions of Consciousness*, New York, Dover, 1963.

pentru durata prezentului o plajă de valori foarte largă, mergând de la o secundă până la o jumătate de minut[71].

În ultimele trei decenii, estimările au devenit mult mai precise. Astfel, E. Pöppel[72] evaluează prezentul la 4-7 secunde; J. Michon[73] vorbeşte de o variaţie în limite mai largi, dar fără a depăşi 7-8 secunde; R.A. Block[74] propune o marjă mai redusă, până la 5 secunde, idee acceptată şi de P. Fraisse[75], care avansează, în plus, o durată medie a prezentului de 2-3 secunde, referindu-se la exemple precum perceperea unui număr de telefon, a unei propoziţii scurte sau a unui vers, adică exact a conţinuturilor considerate îndeobşte drept tipice pentru memoria de scurtă durată.

---

[71] *„[...] that conscious present can certainly include a second or a second and half, and that with somewhat less «imediacy» [...] may extend to include a rhythm of a quarter or perhaps even half a minute"*, *op. cit.* p. 135.

[72] „Oscillations as Possible Basis for Time Perceptions", *The Study of Time* (J.T. Fraser, F.C. Pöppel and G.H. Müller, eds), Berlin, Springer Verlag, 1972, pp. 219-241.

[73] „The Making of the Present: a Tutorial Review", *Attention and Performance* (edited by J. Requin), Hillsdale, New York, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1978, vol. VII, pp. 89-111.

[74] „Time and Consciousness", *Aspects of Consciousness* (G. Underwood and R. Stevens, eds), London, Academic Press, 1979, vol. I: *Psychological Issues*, pp. 179-217.

[75] v. nota 47.

Tot Block[76], comentând aceste rezultate comparative, se arată sceptic în ceea ce priveşte posibilitatea stabilirii unei valori precise a duratei prezentului psihologic, având în vedere dificultatea delimitării diferitelor componente ale procesului de prelucrare a informaţiei, care par să îşi predea ştafeta gradual, într-un flux continuu[77]. În lucrarea sa din 1979[78], el identifica prezentul cu aşa-numitul *indifference interval* sau *indifference point*, adică „o perioadă de timp care, în medie, nu este nici subestimată, nici supraestimată"[79]. S-a observat că duratele mai mici decât acest prag critic sunt, în mod sistematic, supraapreciate, pe când cele mai lungi tind să fie subestimate de subiecţii supuşi experimentelor de evaluare a duratelor.

---

[76] „Models in Psychological Time", *Cognitive Models of Psychological Time* (edited by Richard A. Block), Hillsdale, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1990.

[77] *„No single temporal-judgement paradigm or method allows us precisely to mesure the duration of the psychological present [...] To my knowledge, little or no evidence reveals any discontinuity in the experiencing of durations or intervals over the range from about 1 second through tens of seconds. The lack of any discontinuity is probably a reflection of the continuous transitions between dynamically different information/processing components, at least as far as the exoperiencing of a psychological present is concerned"*, *op. cit*, p. 5.

[78] v. nota 74.

[79] R.A. Block, *op. cit.*, p. 185.

De-a lungul timpului, cercetătorii au propus valori sensibil diferite ale intervalului de indiferență: 1,5 s (Horing)[80]; 3,25 s (Kellert)[81]; 1,8 s (Hulser)[82]; 3,0 s (Treisman)[83], 0,7 s (Fraisse)[84].

Împrăştierea acestor cifre, ca şi, în general, cea întâlnită în mai toate experimentele consacrate percepției temporale, l-a determinat pe profesorul Dan Zakay[85] de la Universitatea din Tel Aviv să conchidă că în domeniul timpului subiectiv se aplică din plin principiul lui Heisenberg: experimentatorul influențează sensibil rezultatele experimentului. În plus, percepția temporală depinde de cel puțin patru categorii de variabile[86], şi anume:

[80] H. Woodrow, „The Temporal Indifference Interval Determined by the Method of Mean Error", *Journal of Experimental Psychology*, vol. 17, 1934, pp. 167-188.

[81] *Ibidem*.

[82] H. Woodrow, „Time Perception", *Handbook of Experimental Psychology* (S.S. Stevens ed.), Wiley, 1951.

[83] M. Treisman, „Temporal Discrimination and the Indifference Interval: Implications for a Model of the Internal Clock", *Psychological Monography*, vol. 77, no.576, 1963.

[84] P. Fraisse, *The psychology of Time*, New York, Harper & Row, 1963.

[85] „The Evasive Art of Subjective Time Measurement: Some Methodological Dilemmas", *Cognitive Models of Psychological Time* (edited by Richard A. Block), Hillsdale, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1990.

[86] v. nota 76.

- caracteristicile individuale ale subiectului: sex, tip de personalitate, interese şi aspiraţii, perspectivă temporală proprie, experienţă anterioară;
- conţinutul perioadei considerate: numărul evenimentelor petrecute, complexitatea lor, forma de prezentare şi durata fiecărui eveniment, în funcţie de atenţia acordată faptelor sau/şi gândurilor, experienţa temporală prezentându-se ca un amestec inextricabil de reprezentări reactivate ale unor evenimente de natură externă şi internă;
- activitatea desfăşurată de subiect de-a lungul intervalului respectiv şi modul în care este influenţată aceasta de strategiile asimilate anterior (procese de învăţare), de instrucţiunile date de experimentator şi de celelalte evenimente petrecute în răstimpul considerat;
- comportamentele şi judecăţile legate de timp: rezultatele pot diferi după cum ceea ce i se cere subiectului este să se concentreze asupra perceperii simultaneităţii, a ordinii, a ritmului, a intervalelor dintre stimuli etc.

O dificultate suplimentară este dată de faptul că aceşti factori nu acţionează izolat şi că interdependenţa lor prezintă multe aspecte încă obscure. La nivelul actual de cunoaştere a fenomenelor, ar fi cu totul hazardată încercarea de a-i ierarhiza, dând prioritate unuia sau altuia

în raport cu ceilalți. Este și motivul pentru care Block apreciază că, în prezent, nu poate fi încă vorba de un model cuprinzător al percepției temporale[87].

În fond, toate problemele decurg din faptul că timpul însuși nu este un stimul. Altminteri spus, nu există un simț care să-l sesizeze ca atare[88]. „Senzația" de timp e dată mai degrabă de cadența evenimentelor petrecute decât de funcționarea vreunui ipotetic și deocamdată neconfirmat „ceas intern" care ar acționa independent de prezența acestora. Atunci când J.J. Gibson afirma că: „Nu există o percepție a timpului, ci numai una a evenimentelor și a mișcărilor"[89], el nu făcea, la drept vorbind, decât să repete observația cu mult anterioară a lui William James[90] potrivit căreia „perceperea scurgerii timpului depinde de conștiința schimbării"[91] sau pe aceea mai recentă a lui P. Fraisse[92]

---

[87] „*At present, no comprehensive model is able to account for the formation and maintenance of temporal perspective*" (*op. cit.*, pp. 30-31).

[88] „Noi percepem spațiul cu organele noastre de simț, cu ochii, cu pipăitul. Perfect. Dar care este organul de simț cu care percepem timpul? Poți să-mi precizezi? Vezi, iată-te încolțit" (Thomas Mann, *Muntele vrăjit*, EPLU, București, 1967, p. 96).

[89] „Events are perceivable but time is not", *The Study of Time* (J.T. Fraser and N. Lawrence, eds), New York, Springer Verlag, 1975, p. 295.

[90] William James, *The Principles of Psychology*, New York, Henry Holt, 1890, vol. I.

[91] „*[...] awareness of change is [...] the condition on which our perception of time's flow depends*" (*op. cit.*, p. 620).

[92] *The Psychology of Time*, New York, Harper & Row, 1963.

cum că „durata psihologică este alcătuită din modificări psihologice"[93].

Acest ultim autor mai subliniază şi faptul că „judecăţile temporale directe se întemeiază în imediat pe schimbările pe care le experiem şi mai târziu pe schimbările de care ne amintim"[94]. El evidenţiază astfel ceea ce John A. Michon[95] numeşte „dubla natură a timpului", dualitate ce se exprimă deopotrivă în acţiune şi în reflecţie. În **câmpul de acţiune imediat** (germ. *Präsenzfeld*) structura temporală a trăirilor noastre nu este, în mod obişnuit, accesibilă introspecţiei, ceea ce l-a determinat pe Michon să afirme că, în sensul cel mai propriu, temporalitatea comportamentului rămâne cognitiv impenetrabilă. Acţiunile umane constituie expresii ale timpului, dar ele nu se asociază unor reprezentări temporale conştiente în chiar clipa desfăşurării lor. D.L. Schacter[96] a denumit **memorie implicită** această ipostază subiacentă, mascată, a temporalităţii.

---

[93] „*[...] psychological duration is composed of psychological changes*" (*op. cit.*, p. 216).

[94] „*direct time judgments are founded immediately on the changes we experience and later on the changes we remember*" (*op. cit.*, p. 234).

[95] v. nota 51.

[96] „Implicit Memory: History and Current Status", *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition*, 13, 1987, pp. 501-518.

Un al doilea mod de existență a timpului personal intervine atunci când acum-ul acțiunii devine obiect de reflecție, când percepția duratelor capătă sens şi intervalele trăite sunt susceptibile de a fi plasate în cadrul temporal al curgerii continue dinspre trecut către viitor. Cât timp acest lucru nu se produce, prezența nevăzută a timpului rămâne, potrivit formulei inspirate a lui N. Lawrence[97], un soi de *„hum in the basement"*, ca zgomotul persistent şi monoton al unei centrale termice de bloc de a cărui prezență devii conştient de-abia după ce acesta a încetat.

Revenind la percepția duratelor, care presupune intervenția explicită a memoriei, trebuie spus, odată cu P.A. Vroon[98], că acestea ne vor părea cu atât mai lungi cu cât suntem în măsură să ne amintim mai multe întâmplări petrecute în intervalul considerat. Absența evenimentelor care ne ajută în mod obişnuit să marcăm timpul conduce, sistematic, la o subestimare a intervalelor trăite. Este ceea ce au demonstrat cercetări precum cele întreprinse de J. Aschoff[99], S.S. Campbell[100] sau P. Lavie

---

[97] „The Origins of Time", *Time, Science and Society in China and in West: the Study of Time* (J.T. Fraser and F.C. Haber, eds.), Amherst, Univ. of Massachusetts Press, 1986, pp. 23-38.

[98] „Effects of Presented and Processed Information on Duration Experience", *Acta Psychologica*, 34, 1970, pp. 115-121.

[99] „On the Perception of Time During Temporal Isolation", *Human Neurobiology*, 4, 1985, pp. 41-52.

[100] „Estimation of Empty Time", *Human Neurobiology*, 5, 1986, pp. 205-207.

și W.B. Webb[101]. În cazul unor subiecți izolați, dar cărora li se permitea să desfășoare diferite activități de natură să le ritmeze fluxul temporal personal, tendința era de „producere" a unei ore subiective cu durata de 1,12 ore reale. Cercetătorii sunt înclinați să creadă că această deformare temporală s-ar datora unor mecanisme biologice care au tendința să reducă perioada ritmului circadian la mai puțin de 24 de ore.

Termenul *circadian* (lat. *circa+dies*) a fost propus de F. Holberg[102] pentru a desemna ritmurile biologice cu periodicitate zilnică. Sute de astfel de ritmuri au fost descoperite în vremea din urmă la mamifere[103], dar studiul periodicității circadiene are o istorie mult mai lungă. Primele observații de acest fel par să fie cele efectuate, încă din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, de francezul Jean Jacques Dortours de Mairan (1678-1771)[104]

---

[101] „Time Estimates in a Long-Term Time-Free Environment", *American Journal of Psychology*, 88, 1975, pp. 177-186.

[102] „Physiologic 24-Hour Periodicity: General and Procedural Considerations with Reference to the Adrenal Cycle", *Zeitschrift für Vitamin-, Hormon- und Fermentforschung*, 10, 1959, pp. 225-296.

[103] Scott S. Campbell, „Circadian Rhythms and Human Temporal Experience", Cognitive *Models of Psychological Time* (edited by Richard A. Block), Hillsdale, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1990.

[104] „Observation botanique", *Histoire de l'Academie Royale des Sciences*, 1729, p. 35, *apud* E. Bünning, *Opening Adress: Biological Clocks*, Cold Springs Harbor Symposia on Quantitative Biology, Biological Clocks, vol. 25, Baltimore, Waverly Press, 1960, pp. 1-9.

asupra *Mimosei pudica*, ale cărei mişcări ciclice de deschidere şi închidere continuă şi atunci când planta este ţinută permanent la întuneric. La 1832, botanistul Augustin Pyrame de Candolle (1778-1841)[105], constatând că mişcările frunzelor mimozei au o periodicitate diferită de 24 de ore, a sugerat pentru prima dată că ar putea fi vorba de cauze endogene. Apoi cercetările s-au înmulţit şi diversificat, extinzându-se la albine, păsări migratoare, animale de pradă etc.

Începând din 1960, Aschoff a studiat percepţia temporală la om în condiţii de izolare totală în apartamente special amenajate. Ziua medie a subiecţilor izolaţi s-a dovedit a depăşi sistematic 25 de ore, atingând uneori chiar dublul acestei valori. Din analiza atentă a comportamentului temporal al diverselor organe, Aschoff a conchis că „nu pare să existe niciun organ şi nicio funcţie a organismului care să nu prezinte o ritmicitate zilnică"[106]. Tot el a observat că omul care nu are niciun fel de program, fie acesta impus sau autoimpus, tinde să adoarmă în momentul în care variaţia ciclică a temperaturii corpului său înregistrează un minim valoric.

Demne de interes, în aceeaşi ordine de idei, sunt şi cercetările privind capacitatea unor persoane de a se trezi

[105] *Physiologie végétale*, vol. 2, Paris, 1832.

[106] „Circadian Rhythms in Man", *Science*, 148, 1965, p. 1427.

la o oră prestabilită, ceea ce sugerează posibilitatea controlării scurgerii timpului chiar şi în absenţa stimulilor externi. W.W.K. Zung şi W.P. Wilson[107] au identificat într-un lot de 44 de tineri un număr de 14 în stare să se deştepte la ora dorită (cu o marjă de eroare nu mai mare de 10 minute).

De fapt, cercetările lui Aschoff asupra duratei estimate a orei au fost precedate de experimentul mai modest realizat încă din 1936 de Macleed şi Roft[108], care, ţinând doi subiecţi în condiţii de izolare relativă (într-o încăpere în care puteau fi observaţi printr-o fereastră) timp de 48 şi, respectiv 86 de ore, au ajuns la concluzia că ora subiectivă medie se cifrează la circa 1,22 ore reale, rezultat ce nu diferă în fond prea mult de acel 1,12 găsit atât de Webb şi Ross, cât şi de Campbell şi nici chiar de cele ale lui Vernon şi McGill (1,08 ore) sau Webb şi Ross (1,05 ore), în toate cazurile fiind vorba de o uşoară subestimare a orei.

Interesant este faptul că valoarea identică obţinută de Campbell şi de Lavie şi Webb (1,12 ore) a rezultat din experimente desfăşurate în condiţii cu totul diferite: în primul caz a fost vorba de 9 persoane care au stat culcate timp de 60 de ore fără să facă nimic, pe când în cel de al

---

[107] „Time Estimation During Sleep", *Biological Psychiatry*, 3, 1971, pp. 159-164.

[108] v. nota 103.

doilea, de 14 inşi care, vreme de 14 zile, au desfăşurat activităţile proprii unei vieţi normale.

O excepţie cu totul deosebită a reprezentat-o experienţa geologului francez Michel Siffre[109], care a trăit două luni în peştera Scarasson, la peste 100 m sub pământ, într-un cort de nailon amplasat pe un gheţar. Încetinirea metabolismului produsă de hipotermia care l-a adus într-o stare de semihibernare a condus, în cazul său, la apariţia unei ore subiective medii de durată dublă faţă de aceea din experimentele menţionate anterior (2,14 ore)[110].

Să mai amintim, cu titlu de curiozitate şi sub beneficiu de inventar, nefiind vorba de un experiment ştiinţific, şi de un caz preluat de Thomas Mann din presa vremii şi comentat în *Muntele vrăjit*, care pledează pentru aceeaşi idee: „Nişte mineri îngropaţi, lipsiţi de orice posibilitate de a observa succesiunea zilelor şi

[109] *Beyond Time*, New York, McGraw-Hill, 1964.

[110] Ipoteza dependenţei percepţiei temporale de intensitatea metabolismului nu lipseşte nici ea din bogata listă a observaţiilor psihologice prilejuite lui Thomas Mann de meditaţia romanescă pe marginea eternei teme a timpului: „La urma urmei, trei săptămâni reprezentau aici, sus, foarte puţin, o nimica toată – cum de altfel i se spusese de la început. Aici, cea mai mică unitate de timp era luna, îi atrăsese atenţia Settembrini, şi cum şederea lui Hans Castorp nu atingea nici măcar această unitate, ea nici nu conta ca şedere, ci doar ca o vizită trecătoare, aşa cum îi spusese şi consilierul aulic Behrens. Oare nu cumva timpul trecea aici ca într-o clipită din cauza combustiilor totale din organism?" (*Muntele vrăjit*, EPLU, Bucureşti, 1967, p. 191).

nopților, în clipa când au fost salvați au evaluat la numai trei zile timpul petrecut în întuneric, când, de fapt, ei stătuseră îngropați zece zile. S-ar fi putut crede că, în spaima lor, timpul trebuia să le pară lung. Însă el s-a redus la mai puțin de o treime față de durata obiectivă. Se pare deci că în împrejurări excepționale neputința omenească tinde mai curând să trăiască timpul prescurtându-l foarte mult, decât să-l evalueze cu prea mare dărnicie"[111].

Alte deformări ale percepției temporale se înregistrează în stările maladive și în cazul administrării de droguri. În timpul unui acces de febră al soției sale, H. Hoagland[112] i-a cerut acesteia să numere până la 60 în ritmul prezumat de o bătaie pe secundă și a constatat o dependență de temperatură a estimării intervalelor temporale similară cu aceea determinată anterior de cercetătorul francez M. François[113], despre ale cărui cercetări Hoagland nu știa nimic la acea dată. Totuși, investigațiile ulterioare ale lui C.R. Bell[114] în cadrul

---

[111] *Op. cit.*, p. 584.

[112] „Pacemakers in Relation to Aspects of Behavior", *Experimental Biological Monography*, Macmillan, 1935.

[113] „Contributions à l'étude du sens du temps: la température interne comme facteur de variation de l'appréciation subjective des durées", *L'Année Psychologique*, 1927, pp. 186-204.

[114] „Time Estimation and Increases in Body Temperature", *Journal of Experimental Psychology*, vol. 70, pp. 232-234.

cărora subiecților supuși experimentului li s-a mărit artificial temperatura corporală prin cufundarea parțială într-o cadă cu apă caldă nu au confirmat această tendință.

Cât privește efectul drogurilor, R. Fisher[115] a observat că psilocybina acționează în sensul majorării duratei percepute. O tendință asemănătoare au constatat S. Goldstone, W.K. Boardman și W.T. Lhamon[116] în cazul administrării de amfetamină, fapt confirmat și de M. Frankenhaeuser[117]. Droguri ca marijuana și LSD[118,119,120] produc modificări spectaculoase în același sens, fenomenul fiind legat, indubitabil, de efectul lor excitant, care accentuează starea de vigilență a subiecților, lucru evidențiat și de aspectul electroencefalogramelor

---

[115] „Interdisciplinary Perspectives on Time", *Annales of the New York Academy of Science*, vol. 138, 1967, art. 2.

[116] „Effects of Quinal Barbitone, dextro-amphetamine and Placebo on Apparent Time", *British Journal of Psychology*, vol. 49, 1958, pp. 324-328.

[117] *Estimation of Time, An Experimental Study*, Almquist and Wiksell, 1959.

[118] R. Fisher, F. Griffin and F. Liss, „Biological Aspects of Time in Relation to (model) Psychoses", *Annales of the New York Academy of Science*, vol. 96, 1962, pp. 44-64.

[119] A.M. Ostfeld, „Effects of LSD-25 and JB 318 on Tests of Visual and Perceptual Functions in Man", *Federal Proceedings*, vol. 20, pp. 876-883.

[120] R.E.L. Masters, J. Huston, *The Varieties of Psychedelic Experience*, Dell, 1966.

acestora[121]. Fisher vorbeşte aici de o intensificare deopotrivă senzorială şi cognitivă („*amplification of sensing, knowing and attending*"), iar R. Gelpke[122] de „o curgere torențială de senzații interioare". Tot cu referire la influența marijuanei, W. Bromberg[123] menționează situații în care orele par să se dilate până la nivelul zilelor. La rândul său, P. Delay[124] citează spusele unui drogat care a descris sugestiv impresia de dilatare nemăsurată a timpului sub efectul psilocybinei[125].

Rezultatele menționate ne interesează aici în măsura în care evidențiază dependența percepției temporale de bogăția şi varietatea stimulării, aspect asupra căruia vom reveni în încheierea paragrafului de față.

Problematica estimării intervalelor de timp mai lungi de câteva secunde nu poate fi despărțită de problematica

---

[121] P.B. Bradley; J. Elkes, „The Effects of Some Drugs on the Electrical Activity of the Brain", *Experimental Neurology*, vol. 1, 1959, pp. 556-561.

[122] „The Biological Fabric of Time", *Interdisciplinary Perspectives on Time* (R. Fisher, ed.), *Annales of the New York Academy of Science*, vol. 138, 1967, art. 2.

[123] „Marijuana Intoxication", *American Journal of Psychiatry*, vol. 14, 1934, pp. 372-377.

[124] „Les champignons hallucinogènes du Mexique", *apud Interdisciplinary Perspectives on Time* (R. Fisher, ed.), *Annales of the New York Academy of Science*, vol. 138, 1967, art. 2.

[125] „*J'ai l'impression que le temps passe plus lentement, qu'il a plus de densité. Tout est d'une longueur indéfinissable*".

memoriei, ea însăşi deosebit de complexă şi implicând multe aspecte încă insuficient clarificate. În urmă cu peste 2300 de ani, Aristotel afirmase deja această interdependenţă: „numai animalele care percep timpul au amintiri şi organul cu care percep timpul este identic cu acela cu care îşi amintesc"[126]. Dacă acceptăm definiţia lui A. Michon, potrivit căreia „memoria este ansamblul proceselor care ne organizează temporal experienţele"[127], ajungem la o anumită identificare a memoriei cu percepţia timpului, de natură să pună sub semnul întrebării viziunea tradiţională conform căreia memoria se prezintă ca un simplu rezervor de date şi fapte. A spus-o, într-un mod ce poate părea şocant, W.K. Estes[128]: „În sens literal, memoria umană nu stochează nimic; ea se schimbă pur şi simplu în funcţie de experienţă".

La drept vorbind, nici timpul psihologic nu este o realitate fundamental diferită. J. Michon, autoritate recunoscută în domeniu, îl defineşte într-un fel care s-ar potrivi tot atât de bine şi memoriei: „Timpul este produsul experienţial conştient al proceselor care permit organismului uman să se organizeze într-o manieră adaptivă în aşa fel încât comportamentul său să rămână

[126] *Apud* R. McKeon (editor), *The Basic Works of Aristotle*, New York, Random House, 1941, pp. 607-608.

[127] v. nota .

[128] „Is Human Memory Obsolete?", *American Scientist*, 68, 1980, pp. 62-69.

acordat (*tuned*) la relațiile secvențiale din mediul înconjurător"[129]. De aici și până la a identifica timpul interior cu conștiența nu mai e decât un singur pas, pe care P.B. Brockelman nu a ezitat să-l facă[130], și care își găsește un argument greu de respins în absența sentimentului timpului în timpul somnului fără vise.

Din punct de vedere neurofiziologic, marea problemă pe care o ridică relația dintre timp și memorie este în ce fel are loc înregistrarea evenimentelor biografice astfel încât ordinea amintirilor să respecte, măcar în linii generale, ordinea reală, obiectivă, a întâmplărilor reținute. Într-o sinteză consacrată acestui subiect, Janet L. Jackson[131] grupează în patru mari categorii teoriile referitoare la fixarea în memorie a evenimentelor trecute:

❖ Teoriile intensității urmei (*Trace Strength Theories*)

Potrivit acestora, ordinea temporală a întâmplărilor poate fi reconstituită pe baza faptului că amintirea celor

---

[129] „The Compleat Time Experiencer", *Time, Mind and Behavior* (J. Michon and J.L. Jackson, eds.), Berlin, Springer Verlag, 1985, pp. 20-52.

[130] „*To be self-conscious means to be aware of oneself as a temporal relation [...], as a set of narratively shaped active temporal relations in the progressive tense*" (*Time and Self: Phenomenological Explorations*, New York, Crossroad, 1985, p. 76).

[131] „A Cognitive Approach to Temporal Information Processing", *Cognitive Models of Psychological Time* (edited by Richard A. Block), Hillsdale, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1990.

recente este mai puternică decât a celor mai vechi. Este opinia împărtășită de cercetători precum Th. Lipps[132], L.R. Peterson[133], J. Morton[134], J.V. Hinrichs[135]. Ei susțin că amintirile nu sunt clasate cronologic în memorie, ci că succesiunea lor poate fi identificată după intensitatea înregistrării, sistematic mai puternică pentru datele mai proaspete.

❖ Modelul benzii transportoare (*Conveyor Belt Model*)

Ideea potrivit căreia amintirile se înregistrează liniar, lansată încă din 1890 de M. Guyau, a fost reluată cu argumente reactualizate de B.B. Murdock[136].

❖ Teoria etichetei temporale (*Time-Tag Theory*)

D.B. Yntema și F.P. Trask[137] au sugerat că fiecare înregistrare din memorie ar putea fi asociată cu o etichetă biochimică ce i-ar indica poziția în timp.

---

[132] *Grundtatsachen des Seelenlebens*, Bonn, 1883.

[133] „Search and Judgment in Memory", *Concepts and the Structure of Memory* (edited by B. Kleinmuntz), New York, Wiley, 1967, pp. 153-180.

[134] „Repeated Items and Decay in Memory", *Psychonomic Science*, 10, 1986, pp. 219-220.

[135] „A Two-Process Memory Strength Theory for Judgment of Recency", *Psychological Review*, 77, 1970, pp. 223-233.

[136] *Human Memory: Theory and Data*, Hillsdale, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1974.

[137] „Recall as Search Process", *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 2, 1963, pp. 65-74.

❖ Teoria etichetării contextuale (*Context Tagging Theory*)

Conform acestei ipoteze, legătura temporală dintre evenimente se realizează prin intermediul unor informații contextuale care permit reconstituirea cronologiei. J.R. Anderson și G.H. Bower[138], A.J. Flexser și G.H. Bower[139], D.L. Hintzman, J.J. Summers și R.A. Block[140] împărtășesc acest punct de vedere.

Indiferent însă de concepțiile lor privind modul în care evenimentele s-ar înregistra în memorie, toți cei ce s-au ocupat de acest domeniu par să accepte ideea, formulată încă în urmă cu mai bine de un veac de William James[141], în conformitate cu care duratele trecute se dilată sau se contractă în memorie după cum amintirile pe care ni le-au lăsat sunt mai multe sau mai puține, spre deosebire de duratele prezente, ce se lungesc sau scurtează proporțional cu atenția pe care o acordăm pe moment scurgerii timpului însăși. Așteptarea unei persoane care

---

[138] „Recognition and Retrival Processes in Free Recall", *Psychological Review*, 79, 1972, pp. 97-123; „A Propositional Theory of Recognition Memory", *Memory and Cognition*, 2, 1974, pp. 406-412.

[139] „How Frequency Affects Recency Judgments: A Model for Recency Discrimination", *Journal of Experimental Psychology*, 103, 1974, pp. 706-714.

[140] „Spacing Judgments as an Index of Study-Phase Retrieval", *Journal of Experimental Psychology*, 99, 1975, pp. 70-74.

[141] *The Principles of Psychology*, New York, Henry Holt, 1890, vol. I, p. 626.

întârzie la întâlnire „durează" mai mult decât acelaşi interval petrecut alături de persoana aşteptată tocmai fiindcă ne uităm mereu la ceas, la fel cum stagiul militar trece greu, între altele, şi din cauză că numărăm necontenit zilele parcurse şi cele rămase până la lăsarea la vatră. În legătură cu acest fenomen, Douglas Poynter[142] a făcut observaţia pertinentă că într-o perioadă de aşteptare, vidă de evenimente, omul tinde să producă propriile sale borne temporale, bunăoară bătând din picior, plimbându-se cu paşi cadenţaţi sau fredonând o melodie. Generăm astfel un fel de orologiu biologic artificial menit să se substituie ipoteticului „ceas intern", a cărui existenţă, prezumată de cercetătorii mai vechi, nu a putut fi demonstrată.

Într-adevăr, niciuna dintre încercările de identificare a unor procese biochimice, neurale sau chiar musculare, apte să joace rolul de ceas intern al organismului uman, nu a condus la rezultate concludente. Fie că era vorba despre ritmul cardiac (F.M. Ochberg, I.W. Pollack şi E. Meyer[143]) sau de cel respiratoriu (H. Münsterberg[144]), fie de

[142] „Judging the Duration of Time Intervals: A Process of Remembering Segments of Experience", *Cognitive Models of Psychological Time* (edited by Richard A. Block), Hillsdale, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1990.

[143] „Correlation of Pulse and Time Judgement", *Perception Skills*, vol. 19, 1964, pp. 861-862.

[144] *Beiträge zur experimentellen Psychologie*, Heft 2, Freiburg, 1899.

metabolismul celular (E. Bünning[145]), ori de diverse procese cerebrale (H. Hoagland[146, 147], S.J. Dimond[148], V. Breitenberg şi N. Onesto[149]), legătura acestora cu mecanismele psihologice ale percepţiei temporale nu a putut fi dovedită până în prezent.

De o considerabil mai mare utilitate, mai ales în perspectiva modelării matematice a timpului „subiectiv" pe care o vom încerca ceva mai departe, s-au vădit a fi experimentele de laborator de felul celor concepute şi efectuate în anii '60 ai veacului trecut de R.E. Ornstein[150].

Încă în urmă cu mai mult de un secol, M. Guyau[151] observa că ideea noastră de timp derivă din şi depinde de evenimentele cu care suntem confruntaţi şi că, în consecinţă, duratele percepute suferă dilatări şi contracţii în funcţie de densitatea acestor evenimente. Dacă ni se cere să estimăm retrospectiv un interval de timp trăit, e de

---

[145] *The Psychological Clock*, Springer Verlag, 1963.

[146] „The Psychological control of Judgements of Duration: Evidence for a Chemical Clock", *Journal of General Psychology*, vol. 9, 1933, pp. 267-287.

[147] v. nota 112.

[148] „The Structural Basis of Timing", *Psychological Bulletin*, vol. 62, 1964, pp. 348-350.

[149] *The Cerebellar Cortex as a Timing Organ*, Sco. Intern. Med., Napoli, 1960, pp. 239-255.

[150] *On the Experience of Time*, Harper Collins, 1997.

[151] *La genèse de l'idée du temps*, Alcan, Paris, 1902.

aşteptat să îl socotim drept cu atât mai lung cu cât de-a lungul său ni s-au întâmplat mai multe lucruri, au avut loc mai multe schimbări, ni s-a transmis o cantitate mai mare de informaţie etc. La nivelul *micro* al duratelor de ordinul minutelor, Ornstein a încercat şi a reuşit pe deplin să demonstreze că evaluarea *post factum* a duratelor depinde de numărul total de stimuli la care este supus subiectul.

Calea pe care a mers fusese deschisă cu multe decenii în urmă de G.S. Hall şi J. Jastrow[152], care arătaseră că un număr mai mare de sunete emise succesiv în acelaşi interval de timp majorează durata subiectivă a intervalului. Pentru atomi temporali de durata prezentului, o relaţie similară între numărul total de stimuli şi sentimentul duratei a fost evidenţiată de C.O. Roelofs şi W.P.C. Zeaman[153] şi confirmată de experimentele lui P. Fraisse[154].

Nu este locul aici să prezentăm procedurile, adesea sofisticate (între altele şi pentru a-i induce în eroare pe subiecţii aleşi cu privire la obiectivul real al experimentelor, ştiut fiind faptul că atenţia acordată aspectelor temporale introduce un factor perturbator ce

---

[152] „Studies of Rhythm", *Mind*, vol. 11, 1886, pp. 55-60.

[153] „Influence of Different Sequences of Optical Stimuli on the Estimation of the Duration of a Given Interval of Time", *Acta Psychologica*, vol. 8,1951, pp. 89-128.

[154] „L'influence de la durée et de la fréquence des changements sur l'estimation du temps", *L'Année Psychologique*, 1961, pp. 325-339.

deformează percepția observatorului) de care s-a servit Ornstein pentru a identifica influența separată a diverșilor parametri implicați în proces. Ne mărginim doar să menționăm concluzia sa că estimarea duratelor trecute nu depinde atât de suma inputurilor senzoriale înregistrate pe parcursul acestora, cât de informațiile reținute („*remaining in storage*"). Faptul constituie, în opinia cercetătorului, un argument împotriva teoriei „registrului de intrări" („*input register*"), care ar genera în mod mecanic sentimentul timpului, și în favoarea existenței unui depozit selectiv de date semnificative, supus unei erodări treptate, apte să explice modificările ulterioare de perspectivă asupra unei aceleiași perioade parcurse.

Unele dintre experimentele efectuate au arătat, cu destulă claritate, că atunci când au fost create condiții favorabile pentru ca un grup de subiecți să uite mai mult decât alții, cei dintâi au apreciat drept mai scurte intervale de timp egale. Ornstein nu uită să pună în legătură această observație cu constatarea cunoscută că experiențele plăcute sau interesante ajung, privite retrospectiv, să ne pară că au durat mai mult decât în momentul parcurgerii lor efective. Caracterul lor memorabil constituie în acest caz explicația dilatării ulterioare, comparativ cu perioadele dezagreabile, pe care oamenii tind, conștient sau nu, să le dea uitării.

Ultimele două experimente prezentate în cartea lui R.E. Ornstein atrag atenția asupra importanței gradului de

organizare a informațiilor pe baza cărora se construiește sentimentul duratei. Un șir aleator de stimuli pare mai lung decât o secvență structurată potrivit unei anumite reguli; aceasta deoarece în primul caz cantitatea de informație este maximă, pe când în cel de al doilea apare un grad mai mare sau mai mic de redundanță, care face posibilă comprimarea datelor, la fel ca în unitatea de memorie a unui calculator electronic, astfel încât ele să ocupe un „volum" minim. Astfel, odată observată legea de formare a șirului 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, numărul de biți necesari pentru înregistrarea acestuia poate fi mult redus în raport cu cel solicitat de reținerea secvenței 7, 3, 4, 11, 6, 2, 15.

Nu e o noutate că organizarea stimulilor joacă un rol de primă însemnătate atât în percepție, cât și în mecanismele memoriei. La nivelul percepției, ea permite *superizarea* imaginilor vizuale, adică sinteza mentală a unor unități mai cuprinzătoare care să conțină o cantitate totală de informație inferioară sumei informațiilor prezente în fiecare dintre semnele alcătuitoare[155], astfel încât capacitatea de procesare a cortexului să nu fie depășită. Estetica informațională[156] explică astfel atât posibilitatea contemplatorului de a înfrunta complexitatea unei opere de artă, cât și eșecurile

[155] M. Dinu, *Comunicarea – repere fundamentale*, Editura Științifică, 1997, p. 308.

[156] V.E. Maşek, *Artă şi matematică – introducere în estetica informațională*, Editura Politică, 1972.

înregistrate în „înțelegerea" unor imagini voit ambigue, precum construcțiile grafice imposibile ale lui M. Escher.

Evident, capacitatea de reținere a memoriei umane depinde și ea de modul în care subiectul reușește să organizeze mental datele de observație. Cu toate că, așa cum a arătat încă din 1956 G.A. Miller[157], lungimea maximă a unui șir de litere ce poate fi înmagazinat de memoria de scurtă durată nu depășește, în medie, cifra 7, o secvență precum [s, r, i, f, b, i, k, g, b, c, i, a] formată din nu mai puțin de 12 caractere este reținută fără dificultate dacă se observă că, grupate trei câte trei, aceste litere formează numele abreviate ale unor cunoscute servicii secrete: SRI, FBI, KGB și CIA. Miller a numit *chunk* (porție mare, halcă) „cea mai înaltă modalitate de organizare a informației de care dispune un subiect la un moment dat"[158] și a arătat că posibilitățile de memorare depind nu de unitățile elementare ce se prezintă simțurilor noastre, ci de numărul de *chunks* pe care le putem sintetiza.

Rolul organizării în creșterea capacității de memorare a fost pus în lumină și de cercetările psihologului Adriaan de Groot asupra posibilităților mnezice ale maeștrilor de șah. Prezentând unor jucători, în serii de câte 5 secunde, o

---

[157] „The Magical Number Seven Plus or Minus Two: Some Limits on our Capacity of Processing Information", citat de M. Miclea, *Psihologie cognitivă*, Polirom, 1999, p. 193.

[158] *Apud* M. Miclea, *op. cit.*, p. 194.

poziție selectată dintr-o partidă, el a constatat că maeştrii izbuteau să reţină amplasarea corectă a circa 90% dintre piese după o singură repriză de contemplare, în vreme ce jucătorii neexperimentaţi aveau nevoie de 8 reprize pentru a atinge aceeaşi performanţă[159].

Atunci când se pune problema memorării unei succesiuni de acţiuni, reuşita depinde în cea mai mare măsură de logica înlănţuirii acestora. Psihologii fac distincţia între activităţile *cu buclă închisă*, în care fiecare acţiune este indisolubil legată atât de precedenta, cât şi de următoarea, şi cele *în buclă deschisă*, caracterizate printr-o relativă independenţă a verigilor. În acest din urmă caz, avem de a face cu răspunsuri separate la stimuli discreţi, ce sugerează un tip de schemă temporală în care prezentul nu depinde nici de trecut şi nici de viitor. McKenna şi Glendon[160] au exemplificat modul în care se instalează uitarea în cazul mai complex al combinaţiilor *buclă închisă-buclă deschisă* pe un eşantion de voluntari instruiţi să execute resuscitări cardiace în cadrul acţiunilor de acordare a primului ajutor.

W.D. Poynter şi D. Homa[161], constatând şi ei că „numărul de evenimente senzoriale care umplu un interval

[159] Alan Baddeley, *Memoria umană*, Teora, 1998, pp. 86-87.

[160] *Apud* Alan Baddeley, *op. cit.*, p. 97.

[161] „Duration Judgment and the Experience of Change", *Perception and Psychophysics*, 33, 1983, pp. 548-560.

dat constituie un factor important în estimarea duratelor", deoarece schimbarea este indicatorul psihologic al trecerii timpului, au avansat ideea că ceea ce contează în primul rând nu sunt atât evenimentele în sine, cât modificările la nivelul contextului situațional. Nu altceva susținuseră, de fapt, cu câțiva ani mai înainte, și R.A. Block și M.A. Reed[162], care acordau schimbării stimulilor o pondere mai mică în percepția duratelor decât schimbărilor contextuale. Combătându-l pe Ornstein, care tindea să creadă că o succesiune de stimuli mai complecși pare mai lungă[163], R.A. Block[164] a susținut, pe bună dreptate, că dilatarea temporală depinde mai puțin de datele stocate decât de relațiile lor cu cadrul situațional.

Într-adevăr, modificările contextului pot contribui la transformarea întâmplărilor banale în unele memorabile. Dacă ținem mai bine minte ce am mâncat în vilegiatură decât acasă este nu pentru că meniul ar fi fost acolo unul cu totul inedit, ci pentru că masa avea loc într-un alt cadru. Adesea reconstituirea condițiilor în care a avut loc un anumit eveniment poate contribui decisiv la reamintirea unor detalii aparent definitiv pierdute. Nenumărate filme polițiste au

---

[162] „Remembered Duration: Evidence for a Contextual-Change Hypothesis", *Journal of Experimental Psychology: Human Learning and Memory*, 4, 1978, pp. 656-665.

[163] *Op. cit.*, p. 61.

[164] v. nota 76.

speculat această dependență de context a capacității noastre de reactualizare a unor fapte trecute. Plasat din nou în același cadru, un personaj își reamintește brusc de un amănunt semnificativ care îi permite detectivului să rezolve cazul. Sinestezia joacă și ea aici un rol deloc neglijabil (să ne amintim numai de madlena lui Proust!).

Deosebit de semnificativ este, în acest sens, experimentul ingenios realizat de A. Baddeley și D. Godden[165] cu o echipă de scafandri. Puși să învețe pe de rost liste de cuvinte fără legătură între ele (se înlătura astfel efectul organizării stimulilor, păstrându-se doar influența contextului), aceștia au dovedit o capacitate superioară de reactualizare a celor învățate exact în mediul în care avusese loc învățarea: materialul memorat pe uscat era redat cel mai fidel tot acolo, pe când ceea ce învățaseră sub apă se dovedea mai lesne de reamintit în mediul acvatic. Mai puțin spectaculoasă, dar la fel de convingătoare, s-a dovedit repetarea procedurii în condiții de laborator de către o echipă condusă de E.E. Smith[166]: reactualizarea mai bună a fost obținută sistematic în încăperea în care avusese loc învățarea.

Să mai adăugăm și un alt fel de reconstituire a contextului. Referindu-se la procesele de adaptare, Claude Bernard

[165] A. Baddeley, *op. cit.*, pp. 150-151.

[166] „Combining Prototypes: A Selective Modification Model", *Cognitive Science*, 12, 1988, pp. 485-527.

vorbea undeva despre „mediul intern" ca formă sui-generis de context în raport cu care se poate manifesta instinctul de conservare al omului (în perspectiva acestuia, martirul care se sacrifică pentru o credință acționează și el, paradoxal, în sens homeostatic, adică încercând să se adapteze la condițiile existente, numai că, de data aceasta, e vorba de condiții interne: sistemul său lăuntric de norme morale nu i-ar permite să se comporte altminteri). Stările psihice ale individului, aparținând și ele acestui mediu intern, constituie o formă de context ce poate favoriza reactualizarea unor informații.

Astfel, G.H. Bower[167] a demonstrat că reamintirea unor informații acumulate într-o anumită stare sufletească e mai ușor de obținut într-o stare similară. Pe aceeași linie se înscriu rezultatele lui J.R. Anderson[168], care a studiat reproducerea sub influența marijuanei a unor liste de itemi învățați în aceleași condiții, precum și cele ale lui J.E. Eich[169], care a efectuat cercetări similare privind memorarea și rememorarea pe fondul consumului de alcool. La nivel anecdotic, era, de altfel, binecunoscut cazul beților care ascund alcoolul sau banii atunci când sunt în stare de ebrietate și nu își mai reamintesc ascunzătoarea decât în

---

[167] „Mood and Memory", *American Psychologist*, 36, 1981, pp. 129-148.

[168] *Cognitive Psychology and its Implications*, W.H. Freeman, New York, 1985.

[169] „Context, Memory and Integrated Item/Context Imagery", *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition*, 11, 1985.

momentul în care se află din nou sub influența băuturii. Celebrul film al lui Charles Chaplin *Luminile orașului* ne prezintă un atare personaj, ce nu-și amintea de prietenia sa cu protagonistul decât atunci când era „turmentat".

Poate părea surprinzător, dar fenomenele menționate se întâlnesc și în lumea animală. J.W. Kalat[170] a administrat narcotice unui lot de șoareci pe care i-a învățat apoi să se descurce într-un labirint. Mai târziu a constatat că după injectarea din nou a aceleiași doze aceștia au reușit să reediteze performanța inițială într-un timp mult mai scurt decât au putut-o face în absența narcozei.

Revenind la experiența duratei și la dependența acesteia de „cantitatea de schimbare" sau de debitul de informație recepționat, trebuie spus că redundanța și orice altă formă de repetare a stimulilor va influența, inevitabil, percepția timpului în sensul scurtării intervalelor. Parcurs a doua oară, un drum pare mai puțin lung decât la început, întrucât elementele de noutate s-au împuținat, atenția călătorului a scăzut și, pe măsura reducerii numărului de stimuli care îi solicită conștiința, mulțimea reperelor temporale se restrânge, diminuând durata subiectivă a itinerarului. Intrarea în rutină a unei activități o scoate parțial din orizontul conștiinței și, în consecință, o „scurtează", aspect de care modelarea percepției temporale va trebui să țină seamă.

---

[170] *Biological Psychology*, Wadworth Publishing Company, 1988.

VI. Simultaneitate şi succesiune

Cu mâne zilele-ţi adaogi,
Cu ieri viaţa ta o scazi
Şi ai cu toate astea-n faţă
De-a pururi ziua cea de azi.

Mihai Eminescu[171]

O deosebire importantă dintre timpul „obiectiv" şi cel subiectiv[172] este, după cum am încercat să arătăm, aceea că primul e alcătuit din *momente* adimensionale, pe când cel de al doilea – din *prezente* de durată nenulă. Timpul universal are o structură continuă, în contrast cu cel personal, care se

---

[171] *Cu mâne zilele-ţi adaogi.*

[172] E limpede, în lumina celor spuse în paragrafele precedente, că, dintre cele două adjective, numai cel dintâi îşi merită ghilimelele.

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI

structurează „cuantic", în conformitate cu mecanismele atenției[173].

În ciuda acestei distincții, cele două forme ale temporalității împărtășesc însă o trăsătură generală a timpului: liniaritatea. În ambele cazuri, această însușire comună se află într-o strânsă legătură cu principiul universal al cauzalității.

Într-adevăr, indiferent dacă ne situăm într-o perspectivă exopneumatică sau într-una endopneumatică, anterioritatea cauzelor în raport cu efectele se menține nedesmințit. Intervalul dintre un eveniment oarecare și o consecință a sa poate fi oricât de mic, dar în niciun caz nul sau negativ, în sensul ca efectul să preceadă cauza care

---

[173] „*Așteptare – atenție – amintire*, iată o versiune subiectivă importantă a triadei *viitor – prezent – trecut*" (Solomon Marcus, *op. cit.*, p. 40). Cât privește discontinuitatea atenției, o observație semnificativă ne este furnizată de evoluția modalităților de racordare a cadrelor în montajul cinematografic. La începuturile istoriei filmului, *tăietura de montaj* (= trecerea bruscă de la un cadru la altul) a putut părea artificială, având în vedere faptul că se urmărea ca „privirea" camerei să funcționeze aidoma celei umane, deplasându-se prin panoramare de la un obiect la altul. Ceva mai târziu s-a constatat însă că, în ciuda mișcării continue a privirii, atenția noastră se fixează discontinuu pe lucrurile ce ne trezesc interesul și, ca atare, tranziția bruscă de la o imagine la o alta total diferită e, psihologic vorbind, mai justificată decât parcurgerea inutilă a unui decor indiferent pentru observator. Organizarea „cuantică" a vieții noastre interioare e dovedită astfel și de generalizarea treptată a tăieturii de montaj, în detrimentul altor modalități de înlănțuire a secvențelor cinematografice.

l-a generat. Valabilitatea acestei reguli fără excepție se extinde, în egală măsură asupra ambelor domenii, cel al fenomenelor materiale și cel al spiritului. Similar proceselor fizice, trăirile subiective, emoțiile, gândurile, stările sufletești sunt resimțite drept anterioare altor fapte de conștiință similare numai în măsura în care au determinat cumva, în mod nemijlocit sau mediat, natura, aspectul, valoarea sau calitatea acelora.

În organizarea temporală a lumii noastre interioare, copilăria precede vârsta adultă nu fiindcă s-a petrecut într-o perioadă istorică anterioară (marcată convențional printr-o valoare numerică mai mică a anilor calendaristici asociați de pe scara timpului „fizic", universal), ci fiindcă ea a lăsat urme asupra configurației psiho-spirituale de la maturitate. Cel puțin o parte din ceea ce am simțit, gândit, învățat, năzuit, iubit ori detestat de la începuturile existenței noastre și până astăzi și-a lăsat într-un fel sau altul amprenta asupra a tot ceea ce simțim sau gândim acum. Starea actuală a eului nostru și, implicit, a lumii noastre, care e singura lume la care avem acces și care, potrivit viziunii endopneumatice, e consubstanțială spiritului nostru, poartă în ea vestigiile tuturor stărilor trecute, depinde, mai mult sau mai puțin explicit, dar esențial, de acestea.

Henri Bergson a scris pagini minunate despre această acumulare de trecut care suntem. Citarea uneia dintre ele

serveşte argumentaţia noastră cu mult mai bine decât neîndemânateca pledoarie pe care am putea-o încerca: „Pe măsură ce trecutul sporeşte, el se şi conservă neîncetat. Memoria, precum am încercat să o dovedim, nu este o facultate de a clasa amintiri într-un sertar sau de a le înscrie într-un registru. Nu există registru, nici sertar şi, la drept vorbind, nici o facultate, deoarece o facultate se exercită cu intermitenţă, când vrea sau când poate, în timp ce îngrămădirea trecutului peste trecut continuă fără încetare. În realitate trecutul se conservă de la sine, automat. În întregimea sa, fără îndoială, el ne urmăreşte în fiecare clipă: ceea ce am simţit, gândit, dorit începând cu prima noastră copilărie se află aici, aplecat asupra prezentului care i se va alătura, apăsând pe poarta conştiinţei, ce ar dori să nu îngăduie intrarea. Mecanismul cerebral e făcut tocmai pentru a refula aproape totul în inconştient şi pentru a nu introduce în conştiinţă decât ceea ce este de natură să lumineze situaţia prezentă, să ajute acţiunea care se pregăteşte, să producă, în fine, o muncă *utilă*. Cel mult amintirile de lux izbutesc să treacă prin contrabandă prin poarta întredeschisă. Acestea, mesagere ale inconştientului, ne avertizează asupra a ceea ce târâm în urma noastră fără să ştim. Dar chiar dacă nu am avea despre aceasta o idee distinctă, tot am simţi în mod vag că trecutul nostru rămâne prezent. Ce suntem noi de fapt, ce este caracterul nostru, dacă nu condensarea istoriei pe care

am trăit-o de la naşterea noastră şi chiar înainte de naştere, fiindcă aducem cu noi predispoziţii prenatale? Neîndoielnic, gândim numai cu o mică parte din trecutul nostru, dar cu întregul nostru trecut, inclusiv cu zestrea sufletească originară, dorim şi acţionăm"[174].

Rândurile de mai sus zugrăvesc admirabil strânsa cauzalitate ce leagă între ele trăirile noastre şi care constituie, de fapt, criteriul pe baza căruia le percepem drept succesive. Ordinea temporală a proceselor noastre sufleteşti nu este alta decât cea impusă de ineluctabila relaţie cauză-efect şi, din acest punct de vedere, timpul fizic şi timpul psihic ascultă de o aceeaşi lege.

Succesiunea constituie însă numai unul dintre raporturile în care se pot afla două evenimente diferite; cel de al doilea este simultaneitatea. Acest raport se defineşte prin excludere: fiind date două evenimente distincte ***A*** şi ***B***, dacă niciunul dintre ele nu e anterior celuilalt, vom spune că ***A*** şi ***B*** sunt simultane.

Aparent, nimic neobişnuit în această definiţie şi totuşi unele dintre consecinţele ei nu sunt câtuşi de puţin banale. Condiţionarea ordinii temporale a evenimentelor de existenţa unei relaţii cauzale presupune asigurarea unui cadru propice pentru manifestarea efectivă a cauzalităţii.

[174] Henri Bergson, *L'évolution créatrice*, Félix Alcan, Paris, pp. 5-6.

Căci producerea de efecte nu este nici instantanee şi nici obligatorie oriunde şi oricând.

În domeniul proceselor materiale, faptul că propagarea niciunui efect fizic nu poate avea loc cu o viteză mai mare decât cea a luminii în vid introduce o limitare obiectivă a posibilităţii de a se preciza succesiunea temporală a două evenimente. Faţă de un eveniment A survenit într-un punct oarecare al universului, poate fi definită, pentru orice moment t de la producerea sa, o sferă de rază $c \cdot t$ (unde, în conformitate cu notaţia consacrată, c este viteza luminii) în interiorul căreia pot fi observate, eventual, efecte de un fel sau altul ale evenimentului A. În întreg spaţiul exterior acestui domeniu, A nu poate avea nicio influenţă asupra obiectelor sau a proceselor ce au loc, întrucât, din pricina limitării la c a vitezei de propagare a oricărei interacţiuni materiale, efectele lui A nu au „apucat" să se manifeste încă aici, după cum nici diversele evenimente petrecute în această zonă nu au avut cum să-şi pună amprenta asupra lui A. Or, în absenţa unor „urme" materiale de natură să ateste anterioritatea sau posterioritatea acestor evenimente în raport cu A, orice ordonare temporală se dovedeşte imposibilă. În lumina definiţiei simultaneităţii, trebuie să acceptăm atunci că absolut toate evenimentele ce se petrec dincolo de frontierele de rază $c \cdot t$ cu centrul în punctul de producere a lui A sunt concomitente cu A,

chiar dacă ele între ele se află în raporturi clare de succesiune[174].

Astfel, un lucru petrecut astăzi în nebuloasa Andromeda, situată la o distanță de circa 2 milioane de ani-lumină, apare drept simultan cu toate întâmplările survenite pe Pământ în ultimele două mii de milenii. În sensul definiției simultaneității, un andromedan, în ipoteza că ar exista așa ceva, ar fi, în mod paradoxal, contemporan atât cu omul din Neanderthal, cât și cu Ramses al II-lea, Carol cel Mare, Napoleon sau cu noi înșine, deși în sistemul nostru de referință spațio-temporal epocile în care au trăit personajele amintite sunt despărțite de secole și chiar milenii. De fapt, simultaneitatea de care e vorba se prezintă mai mult ca o formă de non-interferență temporală decât ca acea concomitență cu care suntem obișnuiți din viața de toate zilele și care se definește prin raportarea la un timp obiectiv, universal.

Astăzi știm însă bine că un asemenea timp nu există. Odată cu demolarea concepției newtoniene asupra spațiului și timpului înțelese ca un cadru absolut de desfășurare a spectacolului lumii și cu demonstrarea variabilității proprietăților lor în funcție de sistemul de

[174] Exemplul de mai sus este preluat de la Schrödinger (*op. cit.*, pp. 181-183), care introduce cu ajutorul său importantul concept de *simultaneitate potențială*.

referință considerat, conceptele de simultaneitate și succesiune și-au pierdut și ele caracterul absolut. George Gamow formulează astfel această ciudată consecință a mecanicii relativiste: „Două evenimente care se produc în același moment dar în locuri diferite într-un sistem de referință vor fi considerate ca producându-se în momente diferite în alt sistem de referință care se găsește într-o stare de mișcare diferită". Printre alte prejudecăți ale științei de până la el, Einstein a spulberat așadar și atât de „normala" credință în incompatibilitatea simultaneității cu succesiunea. Ștergerii acestei limite în lumea exopneumatică a fizicii îi corespunde oare un fenomen asemănător în universul resorbit în eu la care se referă concepția endopneumatică?

Să observăm mai întâi că, în conformitate cu constatarea greu de combătut a lui Bergson cum că simțim și acționăm cu întregul nostru trecut, starea actuală a unei conștiințe, și deci și a lumii ce-i este asociată, depinde de absolut toate stările sale precedente. Din caracterul saturat al acestei relații de dependență va rezulta necesarmente o structură total ordonată a mulțimii trăirilor încercate de-a lungul vieții. Ca atare, producerea de stări sau trăiri simultane este exclusă.

S-ar putea, firește, obiecta la afirmația de mai sus că și stările sistemelor materiale depind de cele care le-au precedat și că, totuși, evenimente concomitente sunt, în

acest domeniu, oricând posibile. Să nu uităm însă că, așa cum am menționat, în universul fizic relativist, simultaneitatea e o chestiune de sistem de referință, adică de punct de vedere al observatorului, că ea presupune existența mai multor observatori potențiali diferiți, ceea ce nu este cazul în lumea imersată în subiect pe care am numit-o endopneumatică și unde eul creator este nu numai regizor, ci și unicul spectator. O asemenea lume e funciarmente egocentrică, ea nu e accesibilă decât propriei conștiințe, care o generează și totodată o percepe, înglobând-o. Ca observator al ei, eul ocupă acea poziție paradoxală definită într-un cu totul alt context, drept „un cerc cu centrul situat pretutindeni și a cărui circumferință nu se află nicăieri". Mecanismul atenției, la care ne referem într-o notă precedentă, lucrează în permanență la asigurarea aducerii și menținerii (atât cât este cazul) în orizontul conștiinței a câte unui singur aspect al universului nostru interior, inexistența gândurilor și a trăirilor simultane constituind o regulă riguros respectată.

O paranteză este aici necesară. Fraza de mai sus, cel puțin în ultima ei parte, ar putea produce nedumerire și stârni obiecții din partea tuturor acelora care, fie din experiență personală, fie din lecturi privitoare la personalități deosebite ale istoriei și culturii (Napoleon, Iorga), și-au format convingerea că, cel puțin unii dintre noi, pot gândi la mai multe lucruri deodată. O analiză mai

atentă arată însă că aparenta atenție distributivă din aceste cazuri nu înseamnă cu adevărat o dublă sau triplă focalizare a atenției, ci numai mobilitatea ei superioară, o capacitate ieșită din comun de comutare de pe un aspect pe altul, de trecere bruscă de la o preocupare la alta. Iorga nu concepea *simultan* o scrisoare, o cuvântare parlamentară, un articol de ziar și o comunicare științifică, ci *alternativ* fraze ce urmau să alcătuiască textele respective, în baza neobișnuitei sale aptitudini de a-și deconecta și reconecta aproape instantaneu atenția pe obiective de interes momentan, pe care le putea părăsi sau relua cu maximă promptitudine.

Procesul poate fi comparat, într-un fel, cu tehnica prin intermediul căreia unii compozitori reușesc să creeze impresia de polifonie cu ajutorul unui singur instrument dintre acelea incapabile să producă simultan două sunete diferite. Oricine a ascultat, de exemplu, *Partita în la minor* pentru flaut solo BWV 1013 de Johann Sebastian Bach, nu se poate să nu fi fost frapat de bogata scriitură contrapunctică a lucrării, ce sfidează limitele fizice ale instrumentului, având în vedere că suprapunerea mai multor linii melodice simultane pare incompatibilă cu posibilitățile de emisie sonoră ale flautului. Miracolul se produce totuși, dar, firește, el nu este de ordin acustic, ci mental, aparenta suprapunere nefiind decât o iscusită întrepătrundere, perfect asemănătoare cu aceea ce

caracteriza procesul uimitor al redactării „simultane" la Iorga sau Napoleon.

Propensiunea spiritului nostru către faptele de conştiinţă indivizibile, datorată, indubitabil, calităţii sale de veşnic *singulare tantum*, indivizibil la rândul său (nimic mai uimitor decât asocierea acestui *unu* absolut cu societatea imensă a miliardelor de celule ce alcătuiesc scoarţa cerebrală!), explică această veritabilă oroare de simultaneitate ce caracterizează trăirile noastre. Confruntată cu mai multe solicitări concomitente, conştiinţa are de ales între a se concentra exclusiv asupra uneia dintre ele (experienţele arată că, dacă recepţionăm prin căşti două discursuri diferite, fiecare cu altă ureche, le *auzim* pe amândouă, dar nu putem *asculta* decât unul dintre ele) şi a le sintetiza într-o senzaţie globală, inanalizabilă. Este cazul acordurilor muzicale, percepute ca evenimente sonore unitare, indivizibile, sau al culorilor compuse, în care privitorul nu decelează componentele cromatice pure ce participă la formarea efectului de ansamblu.

Problematica simultaneităţii ar părea deci exclusă ab initio dintre preocupările legate de abordarea endopneumatică a lucrurilor. Să nu ne grăbim însă. Dacă revenim la formularea matematică a diferenţei dintre cele două perspective, se cuvine observat faptul că cea de a doua expresie este susceptibilă şi de o prezentare uşor diferită.

Astfel, pornind de la observația că printre obiectele ce intră în alcătuirea lumii mele **L** se numără atât trupul meu, cât și alte trupuri umane, al căror comportament se vădește, într-o măsură considerabilă, ca fiind asemănător cu al meu, e normal să ajung la concluzia că și acestora trebuie să li se asocieze universuri interioare de o natură similară. Urmarea acestui raționament (ce nu constituie, nici pe departe, o demonstrație, știut fiind faptul că și în vis venim în contact cu „persoane" dotate aparent cu voință și gândire proprii, dar care nu sunt decât simple fantoșe, producții himerice ale fanteziei noastre infraconștiente) este statuarea unei pluralități a lumilor, care ne obligă la o modificare a formulelor precedente după cum urmează:

$$1.\ \mathbf{E_i} \subset \mathbf{L} \qquad 2.\ \mathbf{E_i} \supset \mathbf{L_i} \qquad (5)$$

Indicele **i** parcurge aici mulțimea tuturor conștiințelor individuale, generatoare a tot atâtor universuri autonome, ceea ce marchează o deosebire radicală în raport cu viziunea exopneumatică, pentru care universul este unic, independent de numărul conștiințelor care îl populează.

Faptul menționat antrenează, evident, complicații, dintre care unele nici nu pot fi încă întrevăzute, dar prezintă și cel puțin un avantaj. În orice domeniu al științei, existența mai multor obiecte de naturi și compoziții asemănătoare, ce pot fi studiate comparativ, oferind cercetătorului prilejul de a desprinde concluzii cu un grad

de generalitate superior, constituie aproape întotdeauna un ajutor, nu un handicap. Astronomii preocupați de istoria cosmosului se plâng adesea că: „Dispunem de un singur exemplar al universului și, în plus, nici nu putem face experiențe cu el. Faptul acesta, precum și o serie de alte împrejurări, fac ca rezolvarea problemei cosmogonice să fie deosebit de dificilă" [176]. În abordarea endopneumatică acest impediment major dispare. Cercetătorul are la dispoziție un număr practic nelimitat de universuri, chiar dacă numai unul dintre ele îi este accesibil pe o cale nemediată și anume cel sintetizat de propria sa conștiință. Toate celelalte pot fi explorate doar indirect, prin prelucrarea mesajelor pe care le primim de la posesorii lor prin intermediul unor semnale ce ne parvin pe o filieră senzorială, adică, în fond, la fel cum ajungem și la cunoașterea lumii „obiective".

Din punctul de vedere al structurilor temporale, se conturează aici două direcții principale de investigație. Pe de o parte, lumea subiectului își are un timp al ei, care, din motive pe care urmează să le detaliem, se scurge altminteri decât timpul fizic, indicat de orologii. Analiza raporturilor dintre aceste două ipostaze ale timpului, cea zisă „psihologică" și cea „obiectivă", va constitui o primă

[176] V.I. Ghinzburg, *Astrofizica contemporană*, Editura Enciclopedică, București, 1972, p. 112.

direcție. Pe de altă parte, contractarea de către indivizi a unor relații sociale presupune o anumită interconectare a universurilor lor personale și, nu în ultimul rând, punerea de acord a coordonatelor temporale, sincronizarea, măcar pe intervale de durată limitată, a vieții interioare a persoanelor implicate. Problemele, deloc simple, ale acestui acordaj vor face obiectul celei de a doua direcții de cercetare a temporalității.

În acest ultim domeniu, conceptul de simultaneitate, aparent scos din discuție de comentariile noastre anterioare, revine în centrul atenției.

VII. Simultaneitate şi contemporaneitate. Paradoxurile orientării timpului personal

Eu stăteam la o margine a orei,
tu – la cealaltă,
ca două toarte de amforă.

Nichita Stănescu[177]

Cu toate că nu am procedat încă la o analiză sistematică a variațiilor ce caracterizează scurgerea capricioasă şi atât de personală a timpului psihic individual, e limpede pentru orice observator că acesta îmbracă forme foarte diferite de la un ins la altul, că timpul fiecăruia dintre noi îşi are propriile cadențe, cu încetiniri şi accelerări conjuncturale, specifice şi inconfundabile. Tot

[177] *Poveste sentimentală*, din volumul *O viziune a sentimentelor*, Editura pentru Literatură, 1964.

atât de clar e însă şi faptul că între stările eului nostru şi cele ale altor semeni de-ai noştri există legături de diferite naturi, care, în temeiul principiului potrivit căruia raporturile cauzale induc raporturi temporale, ordonează parţial mulţimea perechilor de stări ce caracterizează la un moment dat două lumi interioare aflate în corelaţie.

Mai precis, dacă S_1 este mulţimea stărilor sau a trăirilor (în contextul de faţă, cei doi termeni sunt echivalenţi, prin trăire înţelegându-se o stare de durata prezentului) unui subiect X_1, iar S_2 – mulţimea trăirilor unui subiect X_2, formând toate perechile posibile de stări alese astfel încât prima dintre ele să aparţină mulţimii S_1, iar cea de a doua – mulţimii S_2, obţinem o colecţie de cupluri de stări pe care matematicienii o numesc *produsul cartezian* al mulţimilor S_1 şi S_2:

$S_1 \times S_2 = \{s_i^1, s_j^2\}$, unde $s_i^1 \in S_1$ şi $s_j^2 \in S_2$

Dintre elementele mulţimii $S_1 \times S_2$, unele corespund acelor perechi ordonate de stări ale celor doi subiecţi care s-au influenţat una pe alta în sensul indicat de ordinea factorilor produsului cartezian. Totalitatea acestora alcătuieşte o submulţime R_{12} a lui $S_1 \times S_2$, ce constituie o *relaţie* în accepţiunea matematică a termenului şi exprimă înrâurirea exercitată de X_1 asupra lui X_2.

Simetric, impactul lui X_2 asupra lui X_1 este redat de relaţia R_{21}, submulţime a produsului cartezian $S_2 \times S_1$ formată numai din perechile de stări $\{s_j, s_i\}$ cu

proprietatea că s_j exercită o anumită influență asupra lui s_i.

Să mai remarcăm faptul că unicitatea irepetabilă a vieții interioare a oricărei ființe umane atrage după sine caracterul total disjunct al mulțimilor S_1 și S_2 ($S_1 \cap S_2 = \emptyset$), proprietate ce se extinde, normal, asupra produselor lor carteziene ($(S_1 \times S_2) \cap (S_2 \times S_1) = \emptyset$) și asupra relațiilor R_{12} și R_{21}: $R_{12} \cap R_{21} = \emptyset$.

Importanța relațiilor R_{12} și R_{21} pentru subiectul tratat aici constă în aceea că ele dau seamă de măsura în care s-a realizat sincronizarea fluxurilor temporale ale celor doi indivizi considerați. Într-adevăr, atunci când $R_{12} = R_{21} = \emptyset$, universurile lăuntrice ale lui X_1 și X_2 se află în acea stare de non-interferență temporală reciprocă la care ne refeream când am definit simultaneitatea. Potrivit acelei definiții, care, reamintim, nu depindea de maniera exo- sau endopneumatică de abordare a lucrurilor, menținându-și valabilitatea atât în sfera timpului fizic, cât și în a celui interior, subiectiv, două evenimente sunt simultane atunci când niciunul dintre ele nu prezintă „urme" ale acțiunii celuilalt asupra sa, absența oricărei legături de ordin cauzal făcând imposibilă ordonarea lor în timp. În cazul de față, atâta vreme cât R_{12} și R_{21} sunt ambele vide, rezultă că fiecare dintre stările lui X_1 este, indiferent de amplasarea sa în șirul de trăiri ce constituie viața psihică a acestuia, simultană cu fiecare dintre stările parcurse de X_2.

Într-o lucrare anterioară[178] exemplificam acest aparent paradox prin punerea față în față a două lumi interioare extrem de îndepărtate atât în spațiu, cât și în timp: cea a unui atlet contemporan și cea a fiului unui mandarin chinez din secolul al VII-lea. Deși cronologic ordonabile, viețile celor doi se dovedeau „simultane", în accepțiunea strictă a definiției termenului, atâta vreme cât nu existau condiții pentru ca o trăire, un gând, o emoție a unuia dintre ei să influențeze în vreun fel stările de conștiință ale celuilalt. Apariția însă a unei punți de legătură, fie ea și indirectă (bunăoară, un poet care, cântând sentimentele tânărului chinez, să le transmită posterității, iar versurile sale, ajunse la cunoștința sportivului nostru să-i modifice la un moment dat starea de spirit), anula această înstrăinare reciprocă, făcând ca viața sufletească a unuia dintre eroii povestirii să ajungă a depinde întrucâtva de a celuilalt. Ca urmare, începând din clipa în care atletul, impresionat de trăirile redate de poet, venea într-un oarecare contact cu trăirile intime ale tânărului mandarin, fluxul timpului său subiectiv înceta să mai fie independent de al aceluia și din fosta „simultaneitate" se năștea *contemporaneitatea*. În termenii formalismului de mai sus, una dintre relațiile $\mathbf{R_{ij}}$ devenise nevidă, antrenând consecințele de ordin temporal pe care am încercat să le schițăm.

[178] M. Dinu, *Comunicarea – repere fundamentale*, Editura Științifică, București, 1997, pp. 59-60.

Evident, o discuție pe tema simultaneității și a succesiunii nu poate eluda chestiunea spinoasă a „săgeții timpului", a orientării pe care o atribuim scurgerii acestuia. Răspunsul pe care l-am dat mai sus acestei întrebări era că timpul se scurge întotdeauna dinspre cauze către efecte. Rămânem la el, deși e bine să amintim că nu este singurul răspuns posibil[179].

Atunci când luăm în considerare lumi total disjuncte, temporal neinterferente, ca în exemplul anterior, e de la sine înțeles că nu există motive de a considera că timpul propriu al acestora este orientat nici în același sens, dar nici în sensuri contrare. În schimb, de îndată ce ele interacționează, am fi tentați să credem că vor fi obligate să se „pună de acord" asupra unei direcții comune a săgeții timpului, cel puțin începând cu momentul stabilirii contactului. Totuși nu e deloc sigur că lucrurile se petrec așa. Cu puțină imaginație, se poate fabrica un contraexemplu care deschide perspective ciudate, poate chiar neliniștitoare.

---

[179] La nivelul universului fizic, criteriul acceptat este, de obicei, variația entropiei, o stare ulterioară a cosmosului fiind caracterizată de o valoare sistematic mai mare a acestui parametru global decât starea care a precedat-o. Însă când vorbim despre timpul interior, acest criteriu nu mai operează, întrucât conștiința este funciarmente negentropică, ordonatoare, generatoare de structuri complexe și, ca atare, devenirea ei e orientată în direcția scăderii entropiei, evident cu excepția perioadelor de degradare senescentă sau patologică a personalității.

Dacă între noi şi necunoscuţii trăitori într-o epocă istorică îndepărtată stăruie acea barieră comunicaţională care determină non-interferenţa fluxurilor noastre temporale, nu acelaşi lucru se întâmplă atunci când al doilea termen al relaţiei este un creator celebru, care şi-a transpus trăirile în opere accesibile minţii şi sensibilităţii noastre. Contactul cu acestea va putea atunci să ne inducă stări ce au drept cauză trăirile autorului „conservate" în lucrările sale. Astfel, întocmai cum propriile noastre stări se ordonează în conformitate cu legea cauzalităţii, şi stările autorului în discuţie vor contracta raporturi de anterioritate cu unele dintre stările noastre, stabilind punţi de legătură între timpul său interior şi al nostru. Până aici nimic nou faţă de ceea ce ne arăta şi exemplul cu sprinterul şi mandarinul. Dar, după cum vom vedea, când interlocutorul de peste veacuri este un creator cu o operă bogată, lucrurile se complică.

Pentru mai multă rigoare, să recurgem din nou la o descriere formală a raporturilor supuse analizei.

Păstrând notaţia anterioară, fie X_1 subiectul uman cunoscut sub numele de William Shakespeare, iar X_2 – un cititor actual al operei acestuia. Biografia interioară a lui X_1 se prezintă ca o succesiune finită de stări/trăiri de forma:

$$s_1^1, s_2^1, \ldots, s_i^1, \ldots, s_{n-1}^1, s_n^1$$

Şirul de mai sus este total ordonat de relaţia cauză-efect, orice stare s_k^1 depinzând de orice stare s_i^1 pentru care $i < k$.

Într-un mod absolut similar se defineşte viaţa lăuntrică a lui X_2 (cu eventuala observaţie minoră că, în cazul când X_2 mai trăieşte încă, starea s^2_m trebuie considerată *actuală*, nu *finală*, ceea ce nu are, fireşte, nicio influenţă asupra problemei în sine) ca fiind şirul:

$$s^2_1, s^2_2, \ldots, s^2_i, \ldots, s^2_{m-1}, s^2_m$$

în care, de asemenea, fiecare stare s^2_p prezintă urme ale stărilor precedente s^2_j ($j < p$).

Intercondiţionările dintre cele două universuri sufleteşti pe care le descriu şirurile de mai sus sunt exprimate sintetic prin intermediul unor relaţii R_{12} şi R_{21}. Despre R_{21} ştim cu certitudine că este vidă, întrucât opiniile şi sentimentele cititorului X_2 nu pot exercita nicio influenţă asupra trăirilor lui Shakespeare. Reciproca nu este însă valabilă, căci oricine a parcurs sau a urmărit vreodată o piesă de teatru a marelui dramaturg a fost şi continuă să fie, într-o măsură sau alta, marcat de această experienţă. Aşadar: $R_{12} \neq \varnothing$.

Fie acum s^1_k una dintre stările în care s-a aflat X_1 în zilele în care lucra la tragedia *Iuliu Cezar*. Prin intermediul replicilor piesei, s^1_k induce conştiinţei lui X_2 o stare s^2_p pe care acesta nu ar fi cunoscut-o în absenţa contactului, mediat de lectură sau spectacol, cu personalitatea lui Shakespeare. Cuplul (s^1_k, s^2_p) aparţine mulţimii

R_{12} şi contribuie la sincronizarea temporală a cititorului cu autorul. Începând cu starea s_p^2, toate trăirile lui X_2 vor depinde în mod mediat de s_k^1 sau, în termenii metaforei bergsoniene, toate clipele vieţii sale vor rămâne „gravide" de clipa shakespeariană. Aceasta a devenit astfel o punte de legătură între timpul personal al lui Shakespeare şi timpul lectorului său.

Să luăm acum în considerare un alt moment din viaţa lui X_1 şi anume unul din perioada redactării piesei *Coriolan*. Dacă s_r^1 este o stare încercată de autor la vremea respectivă şi dacă $r > k$, fapt atestat de istoria literară, care ne încredinţează că dramaturgul a scris mai întâi *Iuliu Cezar* şi apoi *Coriolan*, vom putea afirma că s_r^1 conţine, ca orice eveniment ulterior din viaţa unui om, vestigii ale evenimentului anterior s_k^1. Presupunând acum că, în calitatea sa de admirator al lui Shakespeare, X_2 are ocazia să cunoască şi piesa *Coriolan,* să notăm cu s_t^2 o stare a sa survenită sub impactul stării shakespeariene s_r^1. Cu alte cuvinte $(s_r^1, s_t^2) \in R_{12}$.

În funcţie de valoarea relativă a lui **p** şi **t**, pot surveni două situaţii diametral opuse. Cazul $p<t$ nu ridică probleme deosebite; în schimb, dacă $p>t$ apar efecte neaşteptate. Concret, această a doua inegalitate corespunde situaţiei în care X_2 se întâmplă să citească mai întâi *Coriolan* şi abia mai târziu, după un interval de timp a cărui măsură subiectivă este dată de diferenţa $(t-p)$,

tragedia *Iuliu Cezar*. El vine astfel în contact într-o fază mai timpurie a vieții sale, la vârsta psihică reflectată de indicele **t** al stării $\mathbf{s}_t^2$, cu un stadiu mai înaintat al eului și lumii shakesperene, pentru ca abia la vârsta **p** să se racordeze spiritual la universul interior al tânărului Shakespeare. Iar dacă pentru autorul lui *Coriolan* trăirile din perioada când a creat această piesă de teatru înglobau relicve ale gândurilor și sentimentelor încercate în vremea redactării tragediei *Iuliu Cezar*, în cazul cititorului $\mathbf{X}_2$ stările ce însoțesc lectura acestei din urmă lucrări sunt tributare impresiilor produse de contactul cu cea dintâi. Astfel, cauzele și efectele s-au inversat, ceea ce, dacă acceptăm că orientarea timpului este dată de raporturile cauzale dintre evenimente, revine la a admite o răsturnare cu 180° a axei temporale. Conectarea timpului personal al dramaturgului elisabetan cu acela al cititorului său are loc în așa fel încât ceea ce era „înainte" pentru unul devine „după" pentru celălalt. Concluzia, logică, dar nu mai puțin ciudată, e că timpul celor doi se scurge în sensuri contrare.

Dar acesta este numai începutul. Bizareria poate deveni paradox dacă se ia în considerare și un al treilea termen al problemei. Fie acesta un alt autor care să fi abordat aceleași subiecte și a cărui operă să le fi fost deopotrivă accesibilă lui Shakespeare și cititorului său din zilele noastre. Ipoteza existenței unui atare personaj nu este deloc gratuită. Cel puțin un istoric antic, sursă certă a dramaturgului, îndeplinește

această condiție. Este vorba de Plutarh, autorul renumitelor *Vieți paralele*, ce cuprind, între alte „biografii exemplare", și pe acelea consacrate lui Coriolan (asemuit cu, dar și opus lui Alcibiade), și Iuliu Cezar (comparat, la rândul său, cu Alexandru cel Mare). Ambele ni s-au păstrat și au fost republicate în zeci de ediții și în tiraje de masă, astfel încât presupunerea că un cititor al operei shakespeariene le-ar putea cunoaște nu are de ce să pară hazardată.

Dat fiind faptul că nu cunoaștem nici în ce ordine și-a scris Plutarh *Viețile* și nici în ce ordine le-a citit Shakespeare, va trebui să luăm în considerarre toate variantele posibile. Va rezulta imediat că unele dintre acestea sunt logic acceptabile, pe când altele conduc la situații paradoxale, ce pot fi socotite veritabile *aporii temporale*.

Pentru o mai ușoară reperare a personajelor la care se referă, vom nota timpurile personale ale celor trei agenți implicați în relație cu litera **T** însoțită de indicii **p**, **s** și **c**, după cum e vorba de Plutarh, Shakespeare sau cititorul contemporan considerat. Fie $\Omega(T_i)$ orientarea săgeții timpului individual al personajului **i**. Vom scrie $\Omega(T_i) = \Omega(T_j)$ dacă sensul în care se scurge timpul subiectiv al individului **j** coincide cu această orientare și $\Omega(T_i) \neq \Omega(T_j)$ în caz contrar.

În raporturile reciproce dintre Plutarh, Shakespeare și cititorii lor, se pot ivi opt situații distincte, și anume:

1. $\Omega(T_s) = \Omega(T_p), \Omega(T_c) = \Omega(T_p), \Omega(T_c) = \Omega(T_s)$
2. $\Omega(T_s) = \Omega(T_p), \Omega(T_c) = \Omega(T_p), \Omega(T_c) \neq \Omega(T_s)$
3. $\Omega(T_s) = \Omega(T_p), \Omega(T_c) \neq \Omega(T_p), \Omega(T_c) = \Omega(T_s)$
4. $\Omega(T_s) = \Omega(T_p), \Omega(T_c) \neq \Omega(T_p), \Omega(T_c) \neq \Omega(T_s)$
5. $\Omega(T_s) \neq \Omega(T_p), \Omega(T_c) = \Omega(T_p), \Omega(T_c) = \Omega(T_s)$
6. $\Omega(T_s) \neq \Omega(T_p), \Omega(T_c) = \Omega(T_p), \Omega(T_c) \neq \Omega(T_s)$
7. $\Omega(T_s) \neq \Omega(T_p), \Omega(T_c) \neq \Omega(T_p), \Omega(T_c) = \Omega(T_s)$
8. $\Omega(T_s) \neq \Omega(T_p), \Omega(T_c) \neq \Omega(T_p), \Omega(T_c) \neq \Omega(T_s)$

Dintre acestea, numai patru pot fi reprezentate grafic. Dacă pentru orientarea timpului plutarhian alegem, în mod convențional, sensul de la stânga la dreapta, cazurile 1, 4, 6 și 7 arată astfel:

1. $T_p: \rightarrow, T_s: \rightarrow, T_c: \rightarrow$ 4. $T_p: \rightarrow, T_s: \rightarrow, T_c: \leftarrow$
6. $T_p: \rightarrow, T_s: \leftarrow, T_c: \rightarrow$ 7. $T_p: \rightarrow, T_s: \leftarrow, T_c: \leftarrow$

În schimb, situațiile 2, 3, 5 și 8 nu mai sunt susceptibile de o reprezentare similară. Astfel, în cazul 2, timpul lui Shakespeare și cel al lui Plutarh au aceeași orientare, dar, în ceea ce îl privește pe cititorul lor, survine o contradicție insolubilă: dacă luăm în considerare numai relația cu Plutarh, rezultă că și T_c se scurge în același sens, însă dacă ne raportăm la timpul shakespearian ajungem la o concluzie diametral opusă. Cele două rezultate sunt vădit ireconciliabile. La fel stau lucrurile și în cazurile 3, 5 și 8, niciunul dintre ele neputându-și afla o soluție acceptabilă în limitele unei logici întemeiate pe principiul identității, care postulează tocmai faptul că niciun enunț nu poate fi

adevărat în același timp cu contrariul său. Or, în cazul 2, propoziția „T_c curge de la stânga la dreapta" se găsește exact într-o asemenea situație paradoxală. Pentru a satisface definiția cazului respectiv, ar trebui ca această asertiune să fie concomitent adevărată și falsă.

Așadar, odată cu creșterea de la 2 la 3 a numărului de participanți la „jocul temporal", ne izbim de o situație nouă, pe care exemplul anterior nu ne lăsa să o bănuim: anumite stări posibile ale sistemului se dovedesc incongruente, purtătoare de contradicții ireductibile, ilogice, absurde. În cazul a trei subiecți acestea reprezintă, precum am văzut, jumătate dintre situațiile ce pot lua naștere. Ce se întâmplă însă când mulțimea participanților crește peste această cifră?

Privind cu atenție cele opt stări ale sistemului prezentat mai sus, observăm că ele iau pe rând în considerare toate raporturile bilaterale posibile dintre persoanele implicate. Cum acestea erau în număr de trei, ele puteau fi asociate două câte două în $C_3^2 = 3$ moduri distincte (unde prin C_3^2 am notat numărul de combinări de 3 elemente luate câte 2). Fiecare stare era atunci susceptibilă de a fi descrisă printr-o tripletă de relații ce puteau lua două forme distincte, egalitatea sau inegalitatea, cu ajutorul cărora se notau, respectiv, orientarea temporală identică și cea opusă. De aici se putea deduce lesne faptul că numărul total de situații diferite trebuia să fie de $2^3 = 8$,

fiindcă exact atâtea sunt secvențele de lungime egală cu 3 ce pot fi alcătuite cu ajutorul a numai 2 elemente distincte.

În cazul general, când avem de a face cu n subiecți diferiți, vor apărea tot atâtea situații câte cuvinte de lungime C_n^2 pot fi scrise într-un alfabet binar. Or, se cunoaște că acest număr este egal cu $2^{C_n^2}$. Notându-l cu s și calculându-i valoarea pentru câțiva n diferiți vom dobândi o imagine, măcar și aproximativă, a vitezei cu care se complică problema noastră pe măsura sporirii numărului de subiecți luați în considerare.

Tabelul 1

n	2	3	4	5	6	7	8
s	**2**	**8**	**64**	**1024**	**32768**	**2097152**	**268435456**

Se observă o creștere vertiginoasă (mai mult decât exponențială) a numărului de situații distincte. O bună parte dintre acestea se înscriu însă în categoria celor absurde, ce contravin principiului logic al terțului exclus. În ce raport se află ele cu situațiile „normale", necontradictorii, de genul celor care, în lista anterioară, figurau la numerele 1, 4, 6 și 7?

Reprezentarea cu săgeți a mănunchiului de orientări temporale ale grupului, la care am recurs mai sus, ne sugerează modul de calcul al numărului de stări „normale" ale sistemului: alegând pentru unul dintre participanți un sens arbitrar al scurgerii timpului, celelalte n-1 orientări ale săgeților temporale individuale pot fi combinate în 2^{n-1}

moduri diferite. Cu cât valoarea lui n crește, cu atât scade cota parte a acestor situații necontradictorii din totalul celor $2^{C_n^2}$ posibile. Raportul:

$$p = 2^{n-1} / 2^{C_n^2} = 1 / 2^{C_{n-1}^2}$$

care exprimă probabilitatea ca o combinație de orientări temporale aleasă la întâmplare să fie „normală", necontradictorie, în sensul definit mai sus, încearcă să dea o idee asupra scăderii acestei probabilități pe măsura creșterii lui n.

n	2	3	4	5	6	7	8	9	10
p	1	0,5	0,125	$1{,}56 \cdot 10^{-2}$	$9{,}77 \cdot 10^{-4}$	$3{,}05 \cdot 10^{-5}$	$4{,}77 \cdot 10^{-7}$	$3{,}73 \cdot 10^{-9}$	$1{,}46 \cdot 10^{-11}$

n	11	12	13	14	15	16	17
p	$2{,}84 \cdot 10^{-14}$	$2{,}78 \cdot 10^{-17}$	$1{,}36 \cdot 10^{-20}$	$3{,}31 \cdot 10^{-24}$	$4{,}04 \cdot 10^{-28}$	$2{,}46 \cdot 10^{-32}$	$7{,}52 \cdot 10^{-37}$

n	18	19	20	21	22	23	24
p	$1{,}15 \cdot 10^{-41}$	$8{,}76 \cdot 10^{-47}$	$3{,}34 \cdot 10^{-52}$	$6{,}37 \cdot 10^{-58}$	$6{,}08 \cdot 10^{-64}$	$2{,}90 \cdot 10^{-70}$	$6{,}91 \cdot 10^{-77}$

Se observă ușor cât de apropiată de certitudine este probabilitatea ca între orientările temporale ale membrilor unui grup nu prea mare să apară incompatibilități generatoare de probleme insolubile. Cu cât mai însemnată va fi atunci doza de absurd încorporată în rețeaua de relații temporale dintre membrii unei comunități mai întinse, a unui oraș, a unei țări, a lumii întregi? Să mai notăm și că, în ciuda complicației lor aparente, situațiile discutate mai sus au fost drastic simplificate prin limitarea la sfera raporturilor de comunicare „necooperative", adică a

acelora în care transmiterea de informație este unidirecțională. Căci, trebuie să reamintim, punctul nostru de plecare l-a constituit influența asupra unei conștiințe contemporane a stărilor psiho-afective ale unui autor din trecut, aflat definitiv în afara posibilităților de înrâurire din partea lectorilor săi actuali. Banala comunicare bilaterală dintre indivizi pe care o presupune conviețuirea socială mută problematica discutată pe un cu totul alt nivel de complexitate, întrucât inversările săgeții timpului, cărora noi le atribuiserăm o anumită consecvență și stabilitate, pot deveni, în acest caz, efemere și fluctuante, marcate de răsturnări neașteptate, de natură să conducă la antagonisme temporale cu mult mai spectaculoase decât cele pe care le-am luat până acum în considerare.

VIII. Momentul prezent – sinteză sui-generis de evenimente trecute

Tot ce-a fost ori o să fie
În prezent le-avem pe toate

Mihai Eminescu[180]

La o primă privire, ciudata dialectică a schimbărilor de sens ale fluxului temporal analizată în capitolul precedent pare să nu se refere decât la raporturile intersubiective. Cât privește situarea timpului conștiinței față de timpul astronomic, „obiectiv", am fi înclinați să credem că, în mod sistematic, ceea ce constituie un „înainte" sau un „după" în ordine obiectivă va fi, fără excepție, perceput drept „înainte" sau „după" de orice observator. Totuși contraexemplele se află la îndemâna oricui.

[180] *Glossă.*

Precum se ştie, impactul senzorial al unui fulger la care suntem martori prezintă două componente: una optică şi alta acustică. Diferenţa dintre viteza de propagare a luminii şi cea a sunetului naşte, inevitabil, un decalaj între momentul când vedem scânteia produsă de descărcarea electrică şi momentul perceperii auditive a efectului sonor al acesteia: tunetul. În funcţie de distanţa la care ne aflăm de locul unde a fulgerat, intervalul dintre cele două momente poate varia în limite destul de largi. Dacă, de exemplu, fulgerul se produce la o distanţă de 7 kilometri, tunetul este auzit la mai mult de 20 de secunde după constatarea vizuală a fenomenului. E destul ca în acest interval să mai fulgere o dată pentru ca observatorul să nu mai poată şti cu care dintre fulgere să asocieze tunetul pe care îl aude. În orice caz, evenimentul, obiectiv posterior, al celui de al doilea fulger el îl percepe înaintea tunetului asociat primei descărcări electrice, deşi sunetul respectiv se produsese cu câteva bune secunde mai devreme. Ordinea temporală apare astfel inversată în raport cu succesiunea reală a evenimentelor. Pentru un acelaşi şir de fulgere şi tunete, această ordine va îmbrăca forme diferite pentru observatori diferiţi, aflaţi la o distanţă mai mare sau mai mică de punctele, ce pot fi, la rândul lor, foarte diferite, în care iau naştere fulgerele cu pricina. Poziţia în spaţiu a observatorului constituie aşadar un parametru importat de care depinde modul în care timpul individual se raportează la timpul universal.

Observația de mai sus pune în evidență, prin ricoșeu, pe lângă conceptul de succesiune temporală, și pe acela, complementar, de simultaneitate, ce stă la baza definirii *prezentului.* O analiză mai atentă ne relevă faptul că ceea ce numim „acum"[181] se prezintă ca o coincidență senzorială eteroclită de evenimente petrecute uneori la intervale de timp apreciabile unele în raport cu altele.

Să ne închipuim următorul tablou idilic: ne aflăm în mijlocul naturii, într-o noapte de vară. Lângă noi susură un izvor, pe tăpșanul învecinat paște o turmă de oi, din depărtare se aude toaca unei mănăstiri și, pentru a completa imaginea „poetică" a cadrului, pe cer strălucesc, fireşte, luna și stelele.

Reuniunea tuturor acestor evenimente, dezarmant de banale, constituie ceea ce numim *prezentul* nostru, dar, dacă

---

[181] Evocând o conversație cu Einstein, Rudolf Carnap semnala adevărata stare de tulburare pe care ideea imposibilității unei abordări științifice a *acum*-ului i-o producea marelui fizician: „Einstein a spus că problema *acum*-ului îl neliniștea în mod serios. El a explicat că experiența *acum*-ului reprezintă ceva deosebit (*special*) pentru om, ceva esențial diferit în raport cu trecutul și cu viitorul, dar că această diferență nu este și nu poate fi întâlnită în fizică (*does not and cannot occur within physics*). Faptul că această experiență nu poate fi surprinsă (*grasped*) de știință părea să constituie pentru el o pricină de resemnare dureroasă, dar inevitabilă" (R. Carnap, *Autobiography*, în *The Philosophy of Rudolf Carnap*, ed. by P.A. Schilpp, Library of Living Philosophers, p. 37). Pe aceeași linie se înscrie și constatarea lui H.D. Zeh (tot în volumul citat anterior, p. 197) că „Subiectivitatea *aici și acum*-ului ca centru al oricărei conștiințe e un concept străin fizicii obiective, deși afectează sever percepția noastră asupra «lumii reale»".

ne gândim ceva mai bine, nu se poate să nu observăm că acest prezent e alcătuit exclusiv din întâmplări trecute, de vechimi dintre cele mai diverse. Sclipirea apei aflate la vreo 3 metri de noi datează de 10^{-8} secunde, în timp ce susurul ei are o vârstă de un milion (!) de ori mai mare: aproape 10^{-2} secunde. Imaginea lunii e cea de acum o secundă, însă Luceafărul care strălucește nu departe de aceasta ne apare așa cum arăta în urmă cu câteva minute (între 2 și 14, în funcție de poziția reciprocă pe orbitele lor a Pământului și a planetei Venus). Sunetul talăngilor s-a produs în urmă cu vreo 2-3 secunde, dar dangătul clopotului bisericii vine dintr-un trecut de 10 ori mai îndepărtat. Scrutând bolta cerului, întreprindem o veritabilă călătorie în timp: cel mai spectaculos reper stelar, Sirius, ne înfățișează chipul său de acum aproape 9 ani, alte stele pot fi văzute așa cum arătau în urmă cu zeci, sute sau chiar mii de ani. O privire ageră poate detecta vreunul dintre „norii lui Magellan", formațiuni satelite ale Galaxiei nostre, situate la circa 165.000 de ani-lumină și a cărui imagine precede, ca atare, întreaga civilizație umană, datând din preistoria îndepărtată (paleoliticul inferior). Cu ajutorul unui binoclu sau al unei lunete, ne-am putea întoarce în trecut până înainte de apariția omului, așa cum radioastronomii contemporani reușesc să urce pe firul timpului chiar până dincolo de data formării Pământului.

La observația dintr-un capitol anterior, conform căreia lumea fizică nu cunoaște un prezent propriu-zis, acesta

reprezentând apanajul exclusiv al spiritului, se adaugă acum constatarea, nu mai puțin șocantă, că momentului actual al conștiinței îi corespunde nu o fantă minusculă practicată în continuumul timpului universal, ci un interval discontinuu și atât de larg, încât poate depăși cu mult însăși durata efemerei noastre vieți. Clipa prezentă a timpului individual, subiectiv, condensează astfel într-o sinteză sui-generis evenimente petrecute de-a lungul unor întregi epoci istorice. Informațiile din care ne construim prezentul vin toate din trecut, iar imaginea pe care conștiința noastră o sintetizează e anacronică, atât în sensul unui decalaj temporal față de situația exterioară pe care încearcă să o reflecte, cât și în acela, mai tulburător, că elementele care o compun nu au fost niciodată, în mod obiectiv, simultane. Chiar acceptând ipoteza că spiritul e un simplu produs al materiei care nu face decât să-i oglindească stările momentane, vom fi nevoiți să recunoaștem că, așa cum apar ele în conștiință, aceste stări nu au existat niciodată, iar „fotografia" realității pe care ne-o oferă, departe de a reprezenta un instantaneu, e, de fapt, un colaj sofisticat, alcătuit din componente fragmentare, extrase de ici, de colo, din lungul film al devenirii universale.

La drept vorbind, numai remarcabila stabilitate a lumii fizice din perioada în care trăim, etapă caracterizată printr-o încetinire deosebită a dinamicii proceselor materiale în raport cu aceea din trecutul îndepărtat, ne

permite să ne „descurcăm" în mediul nostru de viață în ciuda imperfecțiunilor mecanismului de generare a prezentului cu care suntem înzestrați. Presupunând, prin absurd, că am fi existat la începuturile istoriei cosmice, atunci când viteza transformărilor fizice ale lumii era incomparabil mai mare decât astăzi, prezentul nostru s-ar fi constituit din evenimente petrecute nu doar în momente, ci chiar și în ere diferite. Astfel, când stăm de vorbă cu cineva aflat la câțiva metri de noi, decalajul „infim" dintre momentele în care ne parvin imaginea și cuvintele interlocutorului (ceva de ordinul a 10^{-2} secunde) e de vreo 10.000 de ori mai mare decât întregul interval de la Marea Explozie care a dat naștere universului până la „era hadronică", în timpul căreia s-a produs anihilarea în masă a perechilor proton-antiproton[182]. În condiții asemănătoare celor din vremea modificărilor vertiginoase ce au survenit în primele minute după singularitatea temporală inițială, aproape fiecare dintre senzațiile pe care le resimțeam în imaginara noapte de vară despre care a fost vorba mai sus ar fi putut proveni dintr-o cu totul altă vârstă a universului. Noroc, deci, că, actualmente, devenirea cosmică și-a încetinit ritmul în așa măsură încât ciudățeniile percepției noastre temporale să nu ne împiedice supraviețuirea!

[182] Steven Weinberg, *Primele trei minute ale universului*, Editura Politică, București, 1984.

Într-o carte tipărită la Sankt Petersburg în 1864 și citată de Constantin Rădulescu-Motru[183], Karl Ernest von Baer a încercat să descrie modul în care ni s-ar prezenta lumea în ipoteza că viața noastră s-ar accelera de o mie de ori, cu reducerea proporțională a duratei sale totale, astfel încât unei longevități actuale de 80 de ani i-ar corespunde numai 29 de răsărituri de soare. Mișcarea unui glonț pe traiectorie ar putea fi urmărită în acest caz cu ochiul liber, iar dacă viteza cu care ne trăim viața ar mai crește de încă o mie de ori, proiectilul ar rămâne încremenit în aer și, practic, toate mișcările din jurul nostru ar înceta. Pe o idee asemănătoare e construită și parabola sculpturilor în fum dintr-un text celebru al lui Giovanni Papini. Efemeritatea acestora e numai o chestiune de scară a timpului; în fond, la fel de evanescente ar apărea și statuile de marmură în cazul în care cursul vieții umane s-ar încetini de câteva zeci sau sute de mii de ori. Un om cu un metabolism încetinit de câteva milioane de ori ar vedea relieful agitându-se și fremătând ca o ființă vie.

Decupajul pe baza căruia se configurează inconfundabila lume a fiecăruia dintre noi depinde, în chip hotărâtor, de parametrii de funcționare a sistemelor noastre senzoriale. Promptitudinea cu care îi parvin conștiinței mesajele lumii exterioare variază în funcție atât de

[183] *Timp și destin*, Editura Saeculum și Editura Vestala, 1996, p. 93.

caracteristicile fizice ale purtătorului de informație (undă acustică, luminoasă etc.), cât și de modul de funcționare a organului de simț care asigură recepția semnalelor. Dacă facem abstracție de întârzierea datorată călătoriei informației pe întortocheatele căi ale traseelor nervoase, ca și de durata, deloc neglijabilă, a prelucrării acestora la diferitele niveluri ale sistemului nervos central, putem afirma că, dintre simțurile cu care suntem înzestrați, cel tactil și cel gustativ, în măsura în care presupun contactul direct cu sursa, sunt instantanee, pe când văzul, auzul și mirosul, capabile să perceapă de departe obiectul a cărui prezență produce excitația senzorială, permit interpunerea între momentul apariției semnalului și cel al recepționării lui a unui interval temporal mai lung sau mai scurt, în funcție de distanță și de condițiile generale și particulare de propagare a semnalului respectiv.

Dintre simțurile aparținând acestei a doua categorii, văzul posedă, în virtutea razei sale de acțiune superioare, capacitatea de a fora cel mai adânc deopotrivă în spațiu și în timp, odată ce durata necesară transmiterii mesajului vizual se traduce printr-un decalaj ce ne permite să punem semnul egalității între „mai departe" și „mai demult". Citate până la abuz, versurile eminesciene din *La steaua...* ilustrează exemplar această idee.

Nu trebuie însă pierdut din vedere faptul că pura informație senzorială la care ne-am referit mai sus nu

reprezintă decât o materie primă, puțin sau chiar deloc organizată, rareori susceptibilă de a ne impresiona ca atare. Influența ei asupra conștiinței se exercită prin intermediul unor structuri informaționale mai complexe, alcătuite dintr-o multitudine de elemente cu efect convergent care ne parvin pe canale diferite, sub forma unor ansambluri de semnale ce codifică în maniere diferite un înțeles unitar.

Mesagerul aflat în situația ingrată de a ne transmite știrea morții unui prieten comunică trista veste ce i-a fost încredințată recurgând la o întreagă gamă de mijloace de exprimare, nu mai puțin importante în planul relației umane decât conținutul verbal propriu-zis. Elementele paralingvistice (tonul, tremurul vocii, fluxul discontinuu al discursului, marcat de pauze și ezitări), cele sonore non-verbale (oftatul), mimica specifică, incluzând obligatoriu o privire îndurerată, o autocenzură gestuală și posturală menită să sugereze suferința pricinuită de sarcina delicată pe care și-a asumat-o, toate acestea se adună într-o impresie globală al cărei impact psihologic depinde, în mai mare sau mai mică măsură, de fiecare din ele, fără însă ca receptorul, aflat în starea de șoc previzibilă într-o atare situație, să le mai poată analiza efectele individuale. Ceea ce contează pentru el este revelația dureroasă care îi umple clipa prezentă, sustrăgându-l pentru moment oricăror alte preocupări. Lovitura primită îi acoperă întreg orizontul conștiinței, astfel încât putem afirma, fără riscul de a greși

prea mult, că pentru el moartea prietenului este însuşi prezentul, chiar dacă evenimentul nu a survenit în momentul comunicării sale, ci poate data de câteva zile, săptămâni sau luni.

În împrejurări deosebite, o asemenea veste poate veni după ani întregi, fără ca suferința provocată celui ce o află să fie diminuată prin efectul timpului scurs între cele două momente. Astfel, pentru a nu da decât un exemplu, dar unul validat de experiența personală a autorului: bunica maternă a acestuia a fost înştiințată de decesul soțului, cunoscutul economist şi demnitar interbelic Mihail Manoilescu, la cinci ani după încetarea sa din viață în penitenciarul de exterminare a elitei româneşti care a funcționat la Sighet în primii ani ai dictaturii comuniste. Atât pentru ea, cât şi pentru noi, ceilalți membri ai familiei, momentul *real* al morții bunicului a fost momentul aflării acestei ştiri, data calendaristică a decesului neavând decât o relevanță istorică, documentară, în timp ce data *comunicării* tragicei întâmplări purta întreaga încărcătură emoțională de natură să confere acestui eveniment vechi de câțiva ani conturul psihologic al faptelor prezente. La fel cum imaginea, datând de 8,69 ani, a stelei Sirius pe care o admirăm în nopțile senine e perfect integrată prezentului nostru, tot aşa şi întâmplările trecutului capabile să declanşeze în noi trăiri de o anumită intensitate aparțin şi ele clipei actuale. Nu situarea obiectivă pe traiectoria

timpului universal, ci impactul subiectiv, ecoul în conştiinţă, conferă actualitate unui eveniment, indiferent de cât de recent sau de îndepărtat în timp este el în „realitate".

Cele câteva personaje de excepţie ale istoriei creştinismului apusean care, aidoma Sfântului Francisc din Assisi, au dobândit stigmatele trăiau, fără îndoială, clipele de supliciu ale Mântuitorului crucificat ca pe cel mai autentic prezent! Tot aşa, orice întâmplare, fie ea oricât de îndepărtată în timp, de natură să afecteze sentimentele noastre faţă de o persoană de care suntem legaţi sufleteşte, aparţine categoric momentului când ea ne-a fost relatată, nu celui când faptul a avut efectiv loc. Este şi aceasta una dintre deosebirile ce trebuie avute în vedere atunci când se încearcă o inventariere atât a convergenţelor, cât şi a neconcordanţelor dintre timpul fizic, obiectiv, şi reflexul său în conştiinţă.

De fapt, nu trebuie să uităm nicio clipă că timpul personal reprezintă cu mult mai mult decât o simplă anamorfoză, o reflectare deformată a celui astronomic. El este timpul unei lumi autonome, al unui univers ce funcţionează după propriile legi şi, ceea ce e cu siguranţă şi mai important, constituie *singura dimensiune temporală a acelei lumi.* Conştiinţa cunoaşte şi poate cerceta oricât de aprofundat timpul fizic, dar *nu trăieşte în el*, relaţia sa cu această ipostază a temporalităţii se înscrie pe

coordonatele gnoseologiei, nu pe cele ale ontologiei, căci unicul timp care are pentru ea valoare existențială este cel individual, subiectiv.

Timpul astronomic s-a bucurat încă din zorii umanității de interesul constant al oamenilor, dar aceasta tocmai pentru că nu le aparținea, ci constituia un aspect al lumii exterioare fără stăpânirea căruia luarea în posesie a acesteia nu era posibilă. În schimb, caracterul endopneumatic, indisociabil de propriul nostru eu, al timpului personal îl făcea invizibil, tot așa cum, în absența medierii speculare, ochii noștri rămân inaccesibili propriei priviri.

IX. Big Bang şi „little bang"

Şi totuşi o explozie în lanţ
se termină în mine! Simt nisipul,
zburat spre ceruri, cum recade greu.
Şi ştiu că ultimul popas mi-e chipul
acesta (care, poate, nu-i al meu).

Ştefan Augustin Doinaş[184]

În calitatea sa de coordonată temporală intrinsecă a unei lumi scufundate în eu, timpul subiectiv depinde, în mod direct şi hotărâtor, de toate avatarurile acestuia. Cristalizarea şi evoluţia identităţii personale pun astfel o amprentă decisivă asupra caracteristicilor timpului personal, determinându-i atât faciesul general, cât şi singularităţile accidentale.

[184] *Se termină*, din volumul *Papirus*, Cartea Românească, 1974, p. 73.

Din acest punct de vedere, o însemnătate de prim ordin o are natura nestaționară a universului endopneumatic. Lumea noastră interioară nu se naște dintr-odată, ca Pallas-Atena din capul lui Zeus, gata înarmată pentru confruntarea cu viața. Ea se construiește treptat, prin prelucrarea, asimilarea și integrarea informațiilor parvenite pe calea simțurilor, ce se adaugă în cercuri succesive, ca inelele anuale ale copacilor, unui nucleu adimensional „mult mai mic ca boaba spumii", despre care nu știm încă mare lucru. Până acum vreo câteva decenii o asemenea lume în expansiune ar fi părut fără echivalent în realitatea „obiectivă". Astăzi știm însă că universul material în care trăim prezintă el însuși un caracter nestaționar asemănător.

Începând cu deceniul al doilea al secolului nostru, când astronomul Vesto Melvin Slipher de la observatorul Lowell a descoperit deplasarea sistematică spre roșu a liniilor spectrale prezente în lumina emisă de marea majoritate a aglomerărilor stelare exterioare galaxiei noastre, s-a impus ideea, bazată pe explicația furnizată de binecunoscutul efect Doppler, potrivit căreia toate aceste formațiuni sunt animate de o mișcare generală care le îndepărtează de observatorul terestru. Firește, nimeni nu a înțeles fenomenul ca pe o dovadă a vreunei ipotetice poziții preferențiale a Pământului în univers, ci, în conformitate cu principiul cosmologic formulat de

E.A. Milne, ca pe un indiciu al unei expansiuni generale care face ca distanța relativă dintre fiecare două galaxii tipice[185] să crească progresiv, în același fel în care, atunci când un volum de gaz este lăsat să se dilate liber, oricare două molecule alese la întâmplare se îndepărtează una de alta cu atât mai rapid cu cât distanța inițială dintre ele era mai mare. Proporționalitatea deplasărilor reciproce cu distanțele dintre galaxii, determinată prin măsurători de către Hubble în 1929, a confirmat ipoteza expansiunii, pe care un mare număr de observații ulterioare aveau să o consolideze. Inițial supraestimată, din pricina impreciziei măsurătorilor, rata acestei expansiuni, exprimată de așa-numita *constantă a lui Hubble*, este evaluată actualmente la cca 15 km/secundă pentru fiecare milion de ani-lumină. Pornind de la această valoare și presupunând că, de-a lungul timpului, constanta lui Hubble nu a suferit modificări esențiale, se poate calcula ușor[186] că în urmă cu cca 20 de miliarde de ani întreaga materie ce alcătuiește universul actual trebuie să fi fost concentrată într-un volum infinitezimal. Prin explozia acestui „punct" material de densitate practic infinită, fenomen popularizat sub numele

[185] Sunt numite astfel galaxiile care nu prezintă vreo altă mișcare de translație proprie, în afara celei datorate expansiunii universale.

[186] Prin simpla împărțire a distanței de referință de 10^6 ani-lumină = $9{,}46 \times 10^{18}$ km la viteza de îndepărtare menționată.

sugestiv de Big Bang, s-a declanşat procesul expansiunii universale, care, în virtutea inerţiei, continuă şi în zilele noastre. Acţiunea de frânare exercitată de forţele gravitaţionale a contribuit la decelerarea în timp a mişcării imprimate de violentul impuls iniţial, astfel încât constanta lui Hubble a înregistrat o diminuare treptată, de unde concluzia că vârsta totală a universului este, în mod necesar, inferioară cifrei calculate anterior, valoarea cea mai probabilă fiind de circa 13,75 ± 0,17 miliarde de ani.

Precum lesne se observă, cel puţin două elemente esenţiale vin în sprijinul existenţei unei similitudini între geneza lumii privite din perspectiva pe care am numit-o exopneumatică şi naşterea universului interior, personal, subiectiv, corespunzător viziunii pe care am denumit-o endopneumatică. Ambele apar într-un moment determinat, înaintea căruia noţiunea de timp (fizic, într-un caz, psihic, în celălalt) îşi pierde înţelesul. La fel cum timpul, în accepţiunea sa astronomică curentă, nu exista înaintea Big Bangului, ori îmbrăca o formă pe care nu ne-o putem nicicum imagina, nici timpul conştiinţei proprii nu rezistă, cel puţin în varianta pe care i-o cunoaştem, saltului dincolo de origine, adică înaintea naşterii noastre. Totodată, trebuie remarcat faptul că dimensiunile iniţiale ale ambelor tipuri de lumi, „obiectivă" şi subiectivă, sunt practic nule şi că procesul

expansiunii lor cunoaşte la început un ritm extrem de rapid, pentru ca apoi să se încetinească progresiv, sub acţiunea unor forţe îndreptate în sens contrar mişcării imprimate de acel *primum movens* care l-a declanşat.

Într-adevăr, nu sunt necesare cine ştie ce incursiuni savante în psihologia stadială a dezvoltării personalităţii umane pentru a recunoaşte în fazele timpurii ale vieţii perioada cea mai activă de edificare a universului nostru interior, perioadă în care evenimentele decisive pentru întreaga evoluţie ulterioară a eului (începând cu luarea în posesie a propriului trup, mai întâi prin constatarea experimentală a limitelor sale spaţiale, apoi printr-un lung şir de acte senzorio-motorii cărora li se datorează „construirea unei serii de scheme perceptive, a căror importanţă în structurarea ulterioară a gândirii nu poate fi negată fără o simplificare exagerată"[187]) se succed cu o viteză incomparabil mai mare decât la maturitate. Ritmul extrem de viu al achiziţiilor de ordin cognitiv din prima fază a copilăriei are drept urmare o dinamică impresionantă a procesului de construire a „realului", proces ce se încetineşte treptat, pe măsura înaintării în vârstă. Pentru fiecare dintre noi, lumea îşi are obârşia în adimensionalitatea ignoranţei noastre iniţiale şi creşte

[187] Jean Piaget, *Naşterea inteligenţei la copil*, Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, 1973, p. 6.

spectaculos prin expansiunea explozivă a cunoaşterii infantile, într-un „little bang" analog Big Bangului care s-a aflat la originea formării universului material.

Rolul de decelerare a mişcării de expansiune, jucat în modelele cosmogonice nestaţionare de interacţiunea gravitaţională dintre particule, revine aici unui întreg complex de forţe de frânare, de natură deopotrivă fiziologică, psihologică şi socială, care ar merita o analiză separată. Să notăm numai, pentru moment, că pentru adultul „fixat" din punct de vedere familial şi profesional, şi deci intrat pe palierul unui „regim de funcţionare" relativ uniform, viteza de expansiune a universului propriu este, fără îndoială, cu mult mai scăzută decât cea corespunzătoare propriei copilării sau adolescenţe.

Succesiunea mult mai rapidă a primelor faze ale vieţii, precum şi a diferitelor lor subetape, prezintă, de altfel, o similitudine frapantă cu defilarea progresiv încetinită a erelor din stadiile incipiente ale existenţei universului fizic. Potrivit datelor provizorii furnizate de cercetarea cosmologică[188], „era" apariţiei particulelor elementare (care debutează la „timpul Planck" situat la circa 10^{-44} secunde de momentul Marii Explozii) durează cam o milionime de secundă, „era hadronică" – aproximativ o secundă, „era leptonică" – circa un minut,

[188] Steven Weinberg, *op. cit.*, p. 10.

„era radiațiilor" (de-a lungul căreia substanța era încă minoritară în raport cu formele radiante ale materiei) – vreo 10.000 de ani, în timp ce „era substanței", în care ne aflăm încă, are deja o vârstă de mai multe miliarde de ani. Într-o lume mică și foarte dinamică, evenimentele decisive se succed la intervale scurte, afirmație valabilă deopotrivă pentru protoistoria macrocosmosului și pentru etapele de început ale formării universului conștiinței individuale.

Analogia de mai sus ne va servi într-unul dintre capitolele următoare la explicarea, prin intermediul modelului „evenimentelor memorabile", a impresiei cvasi-generale de precipitare a timpului odată cu înaintarea în vârstă. Anticipând puțin, dacă tic-tac-ul ce însoțește și măsoară scurgerea timpului psihic este dat de ocurența trăirilor inedite, rărirea progresivă a acestora va da naștere senzației că intervale cronologice identice sunt parcurse tot mai rapid. La bătrânețe anii par să treacă mult mai iute decât în copilărie, deoarece reperele temporale reprezentate de experiențele noi și-au încetinit apreciabil ritmul de apariție. Înțelegerea acestui fenomen nu este posibilă în afara acceptării ideii că, în timp, evoluția cognitivă și afectivă a omului cunoaște o decelerare similară cu frânarea gravitațională a expansiunii universului material, adică a concepției potrivit căreia lumea noastră interioară constituie produsul unui „little bang", ale cărui efecte se atenuează treptat, pe măsura

epuizării energiei impulsului inițial și a creșterii ponderii relative a forțelor ce acționează în sensul stopării expansiunii.

Ar fi, desigur, o exagerare să atribuim cosmogoniilor bazate pe ipoteza Big Bangului calitatea de modele (în sens riguros științific) ale procesului genezei universului interior uman. Asemănarea a ceea ce am numit „little bang" cu Marea Explozie nu este, la urma urmei, decât o simplă metaforă. Aceasta nu înseamnă însă că aprofundarea acestei analogii nu ne poate oferi câteva sugestii utile.

Astfel, bunăoară, se cunoaște faptul că perspectivele universului în expansiune depind în mod esențial de densitatea medie a materiei din care este alcătuit acesta. Dacă valoarea densității este situată sub un anumit prag critic, dilatarea cosmosului va continua indefinit, pe când în caz contrar e de așteptat venirea unui moment când ea va înceta, fiind urmată de o mișcare de sens opus, adică de o contracție, încheiată cu un colaps general (Big Crush), revers simetric al exploziei primordiale. Or, nu e nevoie de multă imaginație pentru a identifica în istoria universurilor interioare individuale desfășurări asemănătoare cu cele două variante posibile de evoluție preconizate de cosmologia contemporană. Impermeabilitatea la nou, refuzul îmbogățirii sufletești și intelectuale ce survin la un moment dat în biografia multora dintre noi produc un efect

similar cu decelerarrea gravitațională a expansiunii universului fizic, iar dacă fenomenul continuă, se poate ajunge ca, odată cu slăbirea, naturală sau potențată de procese de scleroză, a memoriei, dimensiunea microcosmosului personal să înceapă să scadă.

Date fiind diversitatea structurilor psiho-somatice şi varietatea împrejurărilor biografice care le modelează, e de aşteptat să ne întâlnim cu o gamă foarte largă de situații diferite, de la extrema reprezentată de firile extravertite şi foarte receptive, dominate de curiozitate şi de o permanentă dorință de cunoaştere, a căror lume lăuntrică nu încetează să se dilate până în ultima clipă a vieții, până la cea corespunzătoare indivizilor atinşi de grave fenomene de degenerescență senilă, pentru care „realitatea" îşi restrânge treptat granițele, sfârşind prin a se resorbi într-un punct ce marchează dispariția practică a oricărui construct conştient al lumii.

Să mai amintim că „little bangul" psihologic se asociază unui „little bang" biologic, ce îl premerge cu câteva bune luni calendaristice pe cel dintâi. Dezvoltarea intrauterină explozivă a fătului în fazele timpurii ale sarcinii nu îşi va mai afla echivalentul de-a lungul întregii vieți ulterioare a individului, iar fenomenul binecunoscut al repetării, în mare, a principalelor etape ale filogenezei pare înadins programat pentru a ne atrage atenția că ne aflăm în fața unui concentrat de timp sui-generis, cu ere

ce se succed vertiginos, exact ca în atât de densele prime minute de după Big Bang, despre care s-au putut scrie tomuri întregi. În toate cele trei cazuri menționate, cel al nașterii universului fizic, cel al formării organismului animal sau uman și cel al edificării lumii interioare a omului, ritmul evenimentelor majore, extrem de rapid în prima fază, se încetinește treptat, fenomen cu urmări însemnate asupra percepției temporale, pe care le vom detalia ceva mai departe.

Merită remarcat, în acest context, faptul că acest model, atât de simplu și aparent general, al exploziei urmate de decelerare nu se aplică și evoluției speciilor, care prezintă, dimpotrivă, un debut lent și penibil, cu acumulări neînsemnate pe parcursul unor lungi perioade, după care progresele devin din ce în ce mai rapide. Durata pronunțat descrescătoare a celor patru ere delimitate de paleontologi pe criteriul transformărilor macrobiologice semnificative spune deja destul de multe despre accelerarea proceselor evolutive: precambrianul acoperă circa 4,1 miliarde de ani, paleozoicul – 345 de milioane, mezozoicul – 160 de milioane, iar neozoicul – numai 65 de milioane. La rândul ei, această ultimă eră cuprinde trei perioade, progresiv tot mai scurte: paleogenul durează 39 de milioane de ani, neogenul – 24 de milioane, în timp ce cuaternarul „de-abia" a început de vreo 2 milioane de ani. Considerând drept etape cruciale în evoluția regnului animal apariția

microorganismelor procariote (1), a celor eucariote (2), a metazoarelor (3), a primelor vertebrate (4), a primelor tetrapode (5), a reptilelor (6), a mamiferelor (7) şi, în fine, a omului, se observă lesne caracterul exponenţial al perindării acestor momente cheie. Prin reducerea simbolică a vârstei Pământului la un singur an, accelerarea istoriei naturale a biosferei devine susceptibilă de o prezentare deosebit de sugestivă.

În panorama condensată astfel obţinută, procariotele apar în jurul datei de 1 mai, eucariotele – pe la începutul lui august, primele animale multicelulare – la finele lui octombrie, cei dintâi peşti – la 29 noiembrie, urmaţi de reptile (8 decembrie), mamifere (12 decembrie), păsări (19 decembrie) şi, în sfârşit, de primul hominid în seara zilei de 30 decembrie. La această scară a timpului, specia noastră, Homo sapiens, îşi face apariţia în noaptea de 31 decembrie, cu numai 5 minute înaintea Anului Nou.

Evident, precipitarea evenimentelor menţionate către finele acelui convenţional an terestru îşi are explicaţiile ei, pe care biologia le-a descoperit în bună măsură. Nu acestea ne interesează însă aici, ci rezultatul global, constând în îndesirea progresivă a momentelor hotărâtoare, de cotitură, care marchează tot atâtea repere semnificative pe axa unui timp aparte, cu trăsături inconfundabile, care este cel al istoriei biosferei. Modelul dinamic accelerat căruia i se supune aceasta prezintă o schemă diametral opusă variaţiei

încetinite a parametrilor caracteristici pe care ne-o relevă atât cercetarea cosmogonică, cât şi cea a formării conceptului uman de „lume reală".

Un scenariu asemănător, debut lent urmat de o evoluție progresiv tot mai rapidă, cunoaşte şi dezvoltarea tehnologică a omenirii. Inutil să mai reamintim cititorului instruit că epoca paleolitică a durat de câteva sute de ori mai mult decât cea neolitică, epocile bronzului şi fierului au fost din ce în ce mai scurte, iar, în continuare, progresele materiale s-au accelerat în asemenea măsură încât periodizarea istoriei în funcție de acestea a devenit inoperantă. Generațiile de calculatoare electronice se succed astăzi cu mai mare repeziciune decât generațiile umane, ceea ce le face, evident, inapte de a servi ca repere ale unei cronologii istorice propriu-zise.

De fapt, această accelerare a evoluțiilor din domeniul tehnologic, ajunsă chiar sursă de îngrijorare pentru unii, care se întrebă cât va mai rezista psihicul uman ritmului drăcesc al schimbărilor, nu ar trebui să ne mire. Ştiut fiind faptul că progresul generează progres, că orice descoperire creează condiții pentru noi descoperiri, e uşor să ne dăm seama că ne confruntăm cu un proces ce se desfăşoară după un algoritm similar cu cel al dobânzii compuse, care, precum se cunoaşte, conduce la creşteri exponențiale. Or, exact o astfel de accelerare poate fi observată cu ochiul liber cel puțin începând cu revoluția ştiințifico-tehnică

declanşată pe la finele veacului al XVIII-lea şi până în clipa de faţă.

Mai greu de explicat este prezenţa unei tendinţe asemănătoare în istoria artelor, unde problema acumulărilor nu se mai pune la fel ca în ştiinţă şi tehnică, iar de progres valoric aproape că nici nu poate fi vorba. Totuşi şi aici accelerarea mişcării de idei este lesne perceptibilă, diferitele curente succedându-se într-o cadenţă din ce în ce mai alertă. Stilul gotic a avut o viaţă mai lungă decât barocul, acesta a durat mai mult decât neoclasicismul şi aşa mai departe. Curentele din pictura secolului al XIX-lea (romantism, realism, impresionism, postimpresionism) au cunoscut longevităţi de ordinul deceniilor, pentru ca cele din veacul următor să se prindă într-o sarabandă de natură să sfideze orice încercare de periodizare.

Nu altfel au stat lucrurile în muzică. Citãm dintr-o lucrare a compozitorului şi muzicologului Adrian Iorgulescu la care vom mai avea ocazia să ne referim: „Survolarea rapidă a devenirii fenomenului muzical indică o perpetuă şi accentuată accelerare în timp. Dacă Renaşterea se consumă pe parcursul a trei secole (XV-XVII), Barocul se întinde pe numai un secol şi jumătate (1600-1750); Clasicismul, pe circa 80 de ani (1750-1830); Romantismul, pe aproximativ 50 de ani; Impresionismul se epuizează după patru decenii

(1890-1930), iar Expresionismul, după trei (1920-1950). Apoi curentele devin simple direcții: serialismul integral, aleatorismul, repetivismul și minimalismul succedându-se ulterior anilor '50, cam la distanță de un deceniu"[189].

Inevitabil, gândul ne duce la problematica, atinsă deja tangențial, a „săgeții timpului".

[189] Adrian Iorgulescu, *Timpul și comunicarea muzicală*, Editura Muzicală, 1991, p. 276.

X. Cauzalitatea şi „săgeata timpului"

Ar trebui să ne naştem bătrâni,
Să devenim înţelepţi,
Să fim în stare de-a hotărî soarta noastră în lume
Să ştim din răscruceţa primară ce drumuri pornesc
Şi iresponsabil să fie doar dorul de-a merge.
Apoi să ne facem mai tineri, mai tineri, mergând,
Maturi şi puternici s-ajungem la poarta creaţiei,
Să trecem de ea şi-n iubire intrând adolescenţi
Să ne facem copii la naşterea fiilor noştri.
Oricum ei ar fi atunci mai bătrâni decât noi,
Ne-ar învăţa să vorbim, ne-ar legăna să dormim,
Noi am dispărea tot mai mult devenind tot mai mici,
Cât bobul de strugure, cât bobul de mazăre, cât bobul de grâu.

Ana Blandiana[190]

[190] *Ar trebui*, din volumul *Călcâiul vulnerabil*, Editura pentru Literatură, 1966, p. 22.

Am corelat, într-unul dintre capitolele anterioare (cap. VI), ordinea temporală a evenimentelor cu înlănțuirea lor cauzală. Existența unei viteze-limită de propagare a efectelor, evidențiată pentru universul material de Teoria Relativității, este aici esențială, deoarece introduce în relația premise-concluzie, ce nu conține în sine nimic temporal, o anume durată, strict necesară pentru ca influența evenimentului-cauză să se poată exercita asupra evenimentului-efect. Altminteri, din punct de vedere strict logic, timpul nu ar trebui să aibă niciun amestec în relația cauzală, întrucât orice concluzie se află deja ascunsă în propriile ei premise, așa cum prea bine ne-o demonstrează raționamentul matematic, ce se dezvoltă după o schemă riguros tautologică, o teoremă nereprezentând nimic altceva decât afirmarea unei echivalențe între două propoziții ce se parafrazează reciproc. Cum fericit se exprimă Solomon Marcus[191], comentând considerațiile profesorului american Milič Čapek asupra distincției dintre *secvența logică* și *secvența temporală*, logic vorbind, „viitorul *ar trebui* să fie deja acum, dar el *nu* este". Descoperirea einsteiniană că nicio acțiune fizică nu se transmite instantaneu explică de ce cauzalitatea, având nevoie de timp pentru a se manifesta, poate fi utilizată drept criteriu de identificare a orientării „săgeții timpului".

[191] Solomon Marcus, *op. cit.*, p. 166.

Timpul curge în sens unic dinspre cauze către efecte, constatare ce presupune că o schimbare a orientării sale va trebui să se asocieze cu o veritabilă răsturnare în logica lucrurilor. Comportarea total diferită a lumii vii, a cărei evoluție se accelerează în răspăr cu încetinirea devenirii lumii fizice, ne sugerează nu numai apariția, odată cu viața, a unei noi ipostaze a timpului, ci şi pe aceea a unei cauzalități răsturnate, care implică situația paradoxală ca, judecând în termenii cronologiei proceselor materiale, evenimentele viitoare să fie cele care să le determine pe cele prezente. Aceasta revine la înlocuirea principiului cauzalității printr-un principiu al finalității (al „cauzelor finale"), pe care, după o lungă perioadă de atitudine fățiș antiteleologică, de-a lungul căreia l-au tolerat totuşi *à contre-cœur*, ocultându-l sub diverse pseudonime eufemistice, tot mai mulți biologi sunt dispuşi să îl recunoască. Un citat plin de umor din François Jacob[192] explică cu plasticitate această schimbare de mentalitate: „Multă vreme biologul s-a aflat în fața «teleologiei» ca lângă o femeie de care nu poate să se lipsească, dar în tovărăşia căreia nu vrea să fie văzut în public. Acestei legături ascunse, conceptul de program îi dă acum un statut legal".

[192] François Jacob, *La logique du vivant*, Galimard, Paris, 1970, p. 17.

Comentând, la rândul său, această deja celebră frază a biologului francez, fizicianul Alfred Kastler[193] adaugă, în spiritul gândirii duale ce-i caracterizează profesiunea: „Dacă observația răbdătoare a faptelor biologice impune minții ideea că un organ al unei ființe vii – ochiul sau stomacul – se află aici pentru a îndeplini o funcție, pentru a sluji un scop, de ce să se respingă această idee şi să se refuze a se vorbi de finalitate? Cauza şi scopul sunt nişte concepte omeneşti, dar nu sunt concepte contradictorii. Sunt nişte concepte *complementare* (subl. noastră)".

Finalitatea nu este altceva decât o cauzalitate *à rebours,* iar dacă vrem să fim consecvenți în a atribui săgeții timpului orientarea dată de relația cauză-efect, va trebui să recunoaştem, oricât ar părea de ciudat, că istoria fizică şi cea biologică a lumii se desfăşoară în timpuri proprii, de sensuri opuse[194], cam în acelaşi fel în care timpul shakespearian şi cel al unui cititor al marelui

[193] Alfred Kastler, *Această stranie materie*, Editura Politică, Bucureşti, 1982, p. 240.

[194] Încă de la sfârşitul secolului trecut, Ludwig Boltzmann lansase ideea că „dacă universul este suficient de întins şi/sau există pe o perioadă suficient de îndelungată, s-ar putea ca timpul, în diferite părți ale lumii, să se scurgă într-adevăr în direcții opuse". Comentând această ipoteză, E. Schrödinger, de la care am preluat citatul, observă însă că „Boltzmann nu ştia ceea ce nouă ni se pare a fi extrem de probabil, şi anume că universul, aşa cum îl cunoaştem, nu este nici destul de mare şi nici destul de «bătrân» pentru a da naştere la o scară mare acestor inversiuni" (*op. cit.*, p. 187).

dramaturg ajungeau, în condiții precis determinate, să capete orientări contrare (v. capitolul VII).

Un argument în favoarea acestei ipoteze paradoxale ni-l furnizează și dinamica entropiei, acceptată de fizica modernă drept parametrul statistic global ce permite operarea distincției dintre trecutul și viitorul unui sistem material. Conform celui de al doilea principiu al termodinamicii, enunțat de Clausius în 1865, entropia lumii tinde către un maximum (textual: „*Die Entropie der Welt strebt einen maximum zu*"), fapt ce instituie o asimetrie temporală în cadrul căreia viitorului îi corespunde o variație crescătoare a entropiei, iar trecutului, una descrescătoare. Or, ființele vii se comportă în raport cu lumea fizică precum niște insule de ordine care se opun tendinței generale de sporire a entropiei, prin crearea permanentă a ceea ce s-a numit, poate inutil sau, în orice caz, pretențios, *negentropie*. De fapt, nu este vorba aici de o încălcare a principiului lui Clausius, ci de posibilitatea ca un sistem deschis, disipativ („departe-de-echilibru", în terminologia lui Prigogine[195]), să-și mărească vremelnic și local energia disponibilă pe seama tocmai a unei accelerări a creșterii entropiei mediului cu care întreține schimburi energetice. Preluând energia din exterior, o plantă sau un

[195] Ilya Prigogine, Isabelle Stengers, *Noua alianță*, Editura Politică, București, 1984, p. 34.

animal își construiesc și întreţin mica lor ordine locală, cu preţul majorării dezordinii cadrului lor de viaţă.

Chimistul G. Tyler Miller, citat de Solomon Marcus[196], arată, în această ordine de idei, că, în procesul hrănirii, între 80% și 90% din energia conţinută în organismul devorat de o fiinţă vie se pierde, devenind indisponibilă, și numai 10-20 de procente pot fi efectiv utilizate de consumator. După Robert H. MacArthur și Joseph H. Connel[197], cuantumul energiei efectiv preluate (denumită și „eficienţă ecologică") este de cca 16% pentru plante, 11% pentru ierbivore și numai 5,5% în cazul carnivorelor, ceea ce limitează lungimea lanţului trofic la cel mult cinci verigi. Într-adevăr, dacă fiecare etaj asimilează în medie doar o zecime din energia înmagazinată în organismele de la etajul precedent, vietatea plasată pe ultimul nivel nu mai are la dispoziţie decât a zecea mia parte din energia conţinută în plantele ce alcătuiesc nivelul trofic cel mai de jos. „Nicio mirare că foarte puţine specii găsesc că merită să ocupe poziţia de supercarnivor – pentru care practic nu există energie disponibilă!", observă autorii citaţi, folosind prilejul și pentru o mică pledoarie în favoarea regimului vegetarian,

[196] Solomon Marcus, *op. cit.*, p. 138.

[197] R.H. MacArthur, J.H. Connel, *Biologia populaţiilor*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1970, pp. 209-210.

întrucât „dacă se comportă ca ierbivore (oamenii n.n.) se pot bizui pe de zece ori mai multă energie procurată odată cu hrana, decât dacă s-ar comporta ca pure carnivore".

Evoluția vieții pe pământ, cu creșterea continuă a complexității structurale a organismelor, ne prezintă imaginea unei permanente acumulări de negentropie, fenomen care, în măsura în care majorarea entropiei constituie indicatorul infailibil al orientării săgeții timpului, vine în sprijinul ipotezei (ce-i drept, bizare) că timpul intrinsec al biosferei s-ar scurge în sens contrar timpului fizic, adică exact concluzia spre care ne îndrepta și constatarea că, în istoria speciilor, finalitatea joacă un rol similar cu cel care, în lumea nevie, revine cauzalității[198].

Firește, ideea cauzelor finale este întrucâtva stânjenitoare, întrucât presupune un soi de predestinare, care limitează gradele de libertate ale entităților implicate. Silite să se conformeze exigențelor ce decurg din necesitatea atingerii unui obiectiv pe care nu îl urmăresc în mod conștient și care depășește cadrul temporal al

---

[198] Este ceea ce sugera, în urmă cu aproape trei decenii, și Satosi Watanabe (*Creative Time*, Studium Generale, vol. 23, 1970, fasc. 11, pp. 1057-1087), la al cărui studiu nu am avut, din păcate, acces decât prin intermediul prezentării pe care i-o face Solomon Marcus (*op. cit.*, p. 25): „Într-un mediu în care entropia descrește (mediu care poate fi parțial realizat în materia vie) vom avea o situație opusă. Într-o atare porțiune specială a lumii, știința ar trebui să fie nu predictivă, ci retrodictivă, și în anumite condiții teleologică (adică relativă la scop)".

efemerei lor existențe, animalele rămân prizonierele fatalității biologice. Șansa omului, al cărui timp interior pare (cel puțin în lumina asemănărilor frapante dintre Big Bang și „little bang") să aibă o orientare identică cu aceea a timpului astronomic, universal, constă în absența obligației de a-și supune viața interioară unui principiu de finalitate, similar celui care îi guvernează viața propriu-zisă, de ființă biologică, ceea ce îi lasă neștirbită libertatea lăuntrică, independent de toate posibilele constrângeri exterioare. Alegerea unei eventuale ținte către care să își îndrepte efortul interior rămâne la propria-i latitudine, chiar dacă, trebuie să recunoaștem, un număr însemnat de oameni nici măcar nu își pun în mod explicit problema unui atare țel. Ceea ce nu îi scutește însă de participarea la jocul complex al cauzelor inițiale și finale ce constituie însăși rațiunea de a fi a contradictoriei ființe umane.

XI. Spațializarea mentală a temporalității față cu capriciile timpului interior

Timpul e numele ritual dat distanțelor.

Nichita Stănescu[198]

Pentru ca distincția pe care am operat-o între ceea ce numim viziunea exopneumatică și cea endopneumatică a lumii să depășească nivelul generalităților, părăsind tărâmul speculației pure și păşind pe solul cu mult mai ferm al modelării matematice, analiza comparativă a celor două perspective trebuie să înceapă cu examinarea principalei coordonate care le unește și, totodată, le desparte:

[199] *Timpul ca distanță*, în volumul *Respirări*, Editura Sport-Turism, 1982.

timpul. E vorba, în primul caz, de timpul fizic, „obiectiv", uniform, cu care operează știința (cu observația că cel puțin ultimul calificativ se cuvine amendat din unghiul mecanicii relativiste) și pe care îl măsoară ceasornicele, iar în cel de al doilea, de timpul lăuntric, subiectiv, al trăirilor și simțirii umane.

Măsurarea celui dintâi a devenit posibilă încă de mult, prin recurgerea la proprietățile invariante ale unor mișcări periodice reproductibile (a soarelui, planetelor, lunii sau, mai târziu, a unui pendul care oscilează). Spațializarea timpului astfel obținută a simplificat enorm problema comparării intervalelor, standardizând o realitate pe care experiența personală a omului i-o dezvăluise drept uluitor de diversă și de capricioasă. Căci se cuvine observat dintru început că timpul endopneumatic, psihic, nu se pretează câtuși de puțin unui tratament asemănător. Identificarea de durate de lungime subiectiv egală ar reclama existența unor trăiri repetabile, ceea ce contravine din principiu naturii psihismului. Mișcarea unui mobil poate fi reluată întocmai, traiectoria sa devenind, în acest fel, o unitate spațială de măsură a intervalelor de timp, dar nicio mișcare sufletească nu e reiterabilă, de unde concluzia că durata internă rămâne în afara posibilităților de evaluare cantitativă cu ajutorul metodelor aplicate timpului fizic.

Nu altceva susținea Henri Bergson, care punea la temelia concepției sale strict calitative asupra raporturilor temporale postulatul imposibilității măsurării acestei durate, ce se prezintă ca „eterogenitate absolută a elementelor care se cuprind unele în altele". Într-o carte care a făcut epocă[200], gânditorul francez a făcut risipă de argumente pentru a veșteji atitudinea celor care, filosofi sau nu, tind să spațializeze timpul, concepându-l ca pe un mediu omogen, în contradicție cu varietatea calitativă a duratei trăite: „A pune durata în spațiu înseamnă, printr-o adevărată contradicție, a localiza succesiunea în chiar interiorul simultaneității. Nu trebuie deci să spunem că lucrurile exterioare durează ci, mai curând, că există în ele o inexprimabilă rațiune în virtutea căreia nu le putem considera în momente succesive ale duratei noastre fără a constata că lucrurile respective s-au modificat. [...] Așadar, găsim în conștiință stări care se succed, fără să se distingă, iar în spațiu – simultaneități care se disting fără a se succeda, în sensul că una dintre ele deja nu mai este când apare următoarea. În afara noastră aflăm exterioritatea reciprocă fără succesiune; înlăuntrul nostru: succesiune fără exterioritate reciprocă."[201]

---

[200] *Essai sur les données immédiates de la conscience*, Alcan, Paris, 1912 (numerotarea paginilor citate de noi corespunde ediției în limba română *Eseu asupra datelor imediate ale conștiinței*, Institutul European, Iași, 1992).

[201] *Op. cit.*, p. 158.

Totuşi tendinţa spiritului uman de a spaţializa duratele a existat probabil dintotdeauna[202]. „Încercaţi să vă reprezentaţi timpul ca atare: nu veţi reuşi decât reprezentându-vă spaţii", observa în 1902 M. Guyau, după care, în aceeaşi lucrare, adăuga, ceva mai departe: „Timpul şi mişcarea nu pot fi măsurate direct şi prin ele înseşi. Nu pot suprapune *direct* un timp etalon pe un alt timp, deoarece timpul curge necontenit şi nu se suprapune niciodată"[203].

Majoritatea oamenilor îşi reprezintă spaţial reperele temporale, în forme care diferă nu numai de la o persoană la alta, ci chiar, pentru un acelaşi individ, în funcţie de scara de

---

[202] Merită menţionată, în acest context, şi interesanta analogie sesizată de Thomas Mann între influenţele pe care spaţiul şi timpul le exercită asupra spiritului nostru: „Două zile de călătorie îndepărtează omul – şi cu atât mai mult pe un tânăr care încă nu şi-a înfipt destul de puternic rădăcinile în viaţă – îl îndepărtează de universul său cotidian, de tot ceea ce numea el datorii, interese, griji, speranţe, îl îndepărtează cu fiecare învârtitură de roată a trăsurii ce-l duce la gară, infinit mai mult decât şi-ar fi putut închipui. Spaţiul care, rotindu-se şi gonind, se interpune între el şi locul său de baştină, desfăşoară forţe pe care, de obicei, le credem rezervate duratei; din oră în oră acesta determină prefaceri interioare, foarte asemănătoare celor provocate de durată, dar care, într-un chip, le întrece. Tot aşa, el zămisleşte uitarea, ca şi timpul; dar o realizează desprinzând făptura omenească din cercul contingenţelor ei, pentru a o transpune într-o stare de libertate iniţială; astfel, cât ai bate din palme, face un vagabond chiar dintr-un pedant şi un burtă-verde. Se spune că timpul este o Lethe; însă aerul depărtărilor este şi el un fel de elixir, iar dacă efectul său este mai puţin desăvârşit, în schimb e cu atât mai rapid" (*Muntele vrăjit*, EPLU, Bucureşti, 1967, pp. 33-34).

[203] M. Guyau, *op. cit.*, p. 73.

timp considerată. Succesiunea epocilor istorice, dispunerea anilor de-a lungul (iată deja o opțiune subiectivă: schema rectilinie...) vieții, a anotimpurilor și lunilor pe parcursul anului, a săptămânilor și zilelor în cuprinsul lunii, a orelor și minutelor în diferitele faze ale zilei sau nopții prezintă înfățișări variate, unele de-a dreptul bizare, fapt pus în evidență și de o anchetă psihologică desfășurată de autorul acestor rânduri, printre studenții săi, pe parcursul mai multor ani. Varietatea cu adevărat derutantă a reprezentărilor temporale se explică, probabil, atât prin libertatea totală de care se bucură subiectul în acest domeniu, fiindcă nimeni, nicăieri, nici în familie, nici în școală, nici în altă parte nu ne recomandă sau impune un anume mod de a ne imagina timpul, cât și prin deosebiri de ordin temperamental, biografic sau cultural (tendința multora dintre noi de a-și reprezenta săgeata timpului orientată de la stânga la dreapta, convenție adoptată și de manualele de fizică, poate fi oare socotită independentă de faptul că europenii scriu exact în acest sens?).

P.H.K. Seymour, autor a două lucrări pe această temă[204], a solicitat unui număr de 100 de studenți

[204] „Semantic and Structural Coding on the Months", *British Journal of Psychology*, 71, 1980, pp. 379-393 și „Internal Representation of the Month. An Experimental Analysis of Spatial Forms", citat de William J. Friedman în „The Representation of Temporal Structure in Children, Adolescents and Adults", *Time and Human Cognition – A Life-Span Perspective* (Iris Levin and Dan Zakay, eds), Tel Aviv University, Ramat Avra, Israel.

răspunsuri la întrebarea: „Când vă gândiți la lunile anului și la zilele săptămânii, aveți în minte o anumită reprezentare vizuală?". În jur de trei sferturi dintre aceștia au descris sau desenat aranjamente liniare, circulare ori matriciale. William J. Friedman, în capitolul citat în nota 115, vorbește despre două modele principale de ordonare a informației calendaristice: cel pe care îl numește *the image system* și care constă într-o reprezentare mentală vizuală de genul celor identificate de Seymour și cel denumit *the verbal list*, redus la verbalizarea legăturii dintre un element și succesorul său. În acest din urmă caz, identificarea distanței dintre două luni sau dintre două zile ale săptămânii necesită recitarea listei acestora, în sens direct sau retrograd. El a observat că în copilărie nu dispunem decât de modelul listei verbale, ceea ce face practic imposibilă rezolvarea problemelor de tip retrograd („Mergând înapoi în timp, ce lună e mai apropiată de decembrie, iunie sau august?"). De-abia către mijlocul adolescenței se configurează și modelul vizual, care asigură un acces mult mai rapid la informația calendaristică și ne permite să dăm lesne răspunsuri la asemenea întrebări.

Limba însăși stă mărturie, printr-o seamă de expresii curente, care, logic vorbind, se bat cap în cap, pentru faptul că nu toți vizualizăm timpul într-un mod identic. Cărțile de istorie sunt pline de „urcând pe firul timpului", dar și de

„coborând adânc în trecut", formule incompatibile între ele, care dezvăluie felul diametral opus în care autorii lor, cu toții profesioniști ai timpului istoric, își reprezintă propriul obiect de studiu. Unele exprimări par a lăsa să se înțeleagă că timpul este un mediu imobil prin care noi ne deplasăm: „ne îndreptăm către un viitor incert", „cine știe ce zile ne mai așteaptă?", „nu mai avem mult până la sfârșitul anului". Altele, dimpotrivă, sugerează că subiectul stă pe loc, iar timpul îi vine în întâmpinare: „în anii ce vin", „timpul trece", „vine o vreme", „pe zi ce trece", „nu aduce anul ce aduce ceasul", „a sosit timpul", „viitorul bate la ușă".

Prima serie ar putea fi asociată filosofiei de viață a firilor active, dinamice, decise să meargă în întâmpinarea viitorului (limba de lemn a tuturor ideologiilor totalitare manifestă predilecție pentru formule de genul „drumul către un viitor luminos"), pe când cea de a doua denotă o atitudine pasivă, poate chiar resemnată sau fatalistă, specifică omului care își așteaptă soarta fără speranța de a o putea schimba.

Ar fi interesant de cercetat în ce măsură atari expresii cu conținut contradictoriu se întâlnesc simultan în scrisul unui același autor, situație deloc improbabilă, dat fiind faptul că puțini dintre cei ce le folosesc sunt conștienți de reprezentarea spațio-temporală pe care acestea le presupun. Spunem „cu două zile în urmă" referindu-ne la un episod trecut și „în urma evenimentelor de astăzi" – la

o întâmplare viitoare, fără a încerca să înțelegem de ce „urma" precede momentul prezent în primul caz și îi succede în cel de al doilea. Explicația rezidă și aici în existența a două viziuni divergente asupra timpului: prima corespunde unui observator ce se deplasează spre viitor, lăsând trecutul „în urmă", pe când cea de a doua are în vedere mișcarea timpului însuși dinspre viitor către trecut, în așa fel încât, fără încetare, ceea ce numim „ziua de azi" se mută în amintire, eliberând locul pentru un „mâine" care îi calcă „pe urme". Una dintre persoanele anchetate pe tema timpului personal numea, inspirat, cele două perspective: *a șoselei* și *a benzii rulante*.

Contradicția dintre acestea nu e, la drept vorbind, decât una dintre foarte multele incongruențe cu care se confruntă cercetătorul interesat de modul în care se raportează vorbitorii la timp. Dicționarul lui J. Bartlett[205] ne oferă o listă de peste 600 de observații remarcabile despre timp (fără a le mai pune la socoteală pe cele conexe, legate de termeni ca anul, luna, ziua etc.). În cuprinsul acesteia, pentru aproape fiecare afirmație poate fi întâlnit și contrariul ei: timpul nimicește și reface, ruinează și vindecă, zboară și se târâie, conține și e conținut etc.

Asocierea mentală a timpului cu spațiul este atât de veche și de adânc înrădăcinată în conștiințe, încât ea

[205] *Bartlett's Familiar Quotations* (15th edition), Boston, Little, Brown, 1980.

funcționează în ambele sensuri. Herbert Spencer, citat de M. Guyau[206], emitea ipoteza că, în culturile primitive, redarea valorilor spațiale se făcea cu ajutorul noțiunilor din sfera timpului, pentru ca, odată cu progresele civilizației, timpul să înceapă a fi exprimat prin intermediul spațiului[207].

Locul unde Moise a ținut poporului cuvântarea cuprinsă în primul capitol al Deuteronomului era situat „cale de 11 zile de la Horeb, în drumul de la Muntele Seir, către Cadeș-Barnea" (Deut. 1:2). Vechiul Testament abundă în estimări asemănătoare ale distanțelor: „cale de o zi" (Num. 11:31; 1 Regi 19:4), „cale de trei zile" (Gen. 30:36; Exod 3:18; Iona 3:3), „cale de 7 zile" (Gen. 31:23). Specialiștii în arheologie biblică nu au putut stabili dacă astfel de expresii implică o standardizare sau constituie numai indicații vagi, fatalmente subiective. În favoarea primei variante ar pleda existența, tot în spațiul semitic, la babilonieni, a unor unități

---

[206] M. Guyau, *op. cit.*, p. 72.

[207] „De la Descartes încoace, noi gândim în termeni de spațiu simplu, pe care îl putem domina și în care se înscrie acțiunea noastră. Omul arhaic gândea în termeni de timp, căruia i se supuneau toate (...). Suveranul – se spunea în China – domnește peste spațiu pentru că este stăpânul timpului" (Giorgio di Santillana, *Marile doctrine cosmologice*, expunere în cadrul secțiunii *Albert Einstein și sinteza științifică* a colocviului internațional UNESCO dedicat împlinirii a 10 ani de la moartea lui Albert Einstein și Pierre Teilhard de Chardin și a 50 de ani de la apariția teoriei relativității generale, în volumul *Știință și sinteză*, Editura Politică, 1969, p. 97).

de măsură precise ca, de exemplu, *bēru* („marş de două ceasuri"), echivalent cu 10.692 de metri[208].

La rândul său, Noul Testament (Fapte 1:12) menționează „calea de o sâmbătă" (*techum haşşabath)*, având exact 2.000 de coți, adică cca 960 de metri, dedusă din distanța de la Cortul Sfânt până la marginea taberei israelite (Exod 16:29; Iosua 3:4) şi care corespundea distanței maxime pe care iudeii aveau voie să o străbată în ziua de odihnă a sabatului. Desigur, în acest din urmă caz, legătura spațiu-timp e de altă natură decât în cele precedente, deoarece lungimea în cauză nu mai e aceea pe care un om putea, ci aceea pe care îi era îngăduit să o parcurgă într-o zi anume. Oricum, evaluarea temporală a distanțelor e curentă în scrierile vechi şi în folclorul multor popoare şi ea a supraviețuit până în zilele noastre în semiotica turismului montan, care preferă menționării lungimii traseelor indicarea intervalelor de timp necesare pentru a le străbate, dar, nu mai puțin, şi în limbajul curent: „şcoala mea e la 10 minute de casă"[209].

---

[208] *Archiv für Orientforschung,* 16, 1953, p. 20.

[209] „Deci, măsurăm timpul cu ajutorul spațiului. Prin urmare este aproape acelaşi lucru cum am vrea să măsurăm spațiul cu ajutorul timpului – ceea ce nu li se întâmplă decât oamenilor lipsiți cu desăvârşire de spirit ştiințific. De la Hamburg până la Davos sunt douăzeci de ore – cu trenul. Cu piciorul însă cât timp este? Dar în gând? Nici o secundă!" (Thomas Mann, *Muntele vrăjit*, EPLU, Bucureşti, 1967, pp. 95-96).

Strânsa corelație dintre percepția spațială și cea temporală a fost evidențiată și de studiul efectelor *tau* și *kappa*. Acestea constau în distorsiuni apărute în perceperea intervalelor de timp dintre doi stimuli din pricina distanței dintre ei (efectul *tau*[210]) sau din deformări psihogene ale distanțelor sub influența timpului care desparte stimulii (efectul *kappa*[211]).

Cum bine a observat Douglas Poynter[212], „apariția efectului *tau* ar putea să indice faptul că ipoteza schimbării se aplică distanței în aceeași măsură ca și timpului" (*op. cit.*, p. 326). Aceasta înseamnă că, la fel cum absența unor modificări evenimențiale sau de context ce constituie tot atâtea borne temporale afectează percepția noastră asupra intervalelor de timp, și uniformitatea decorului, adică lipsa reperelor spațiale, alterează ideea pe care ne-o facem asupra distanței dintre lucruri. O cameră goală îți pare mai mică decât una mobilată[213], iar fundația unui bloc demolat

---

[210] H. Helson, S.M. King, „The Tau Effect: an Example of Psychological Relativity", *Journal of Experimental Psychology*, 14, 1931, pp. 202-217; J. Cohen, C.E.M. Hansel, J.D. Sylvester, „A New Phenomenon in Time Judgment", *Nature*, 172, 1953, p. 901.

[211] C.V. Newman, S.G. Lee, „The Effect of Real and Imputed Distance on Jugments of Time: Some Experiments on the Kappa Effect", *Psychonomic Science*, 29, 1972, pp. 207-211.

[212] „Judging the Duration of Time Intervals: a Process of Remembering Segments of Experience", *Time and Human Cognition – A Life-Span Perspective* (Iris Levin and Dan Zakay, eds), Tel Aviv University, Ramat Avra, Israel.

pe care l-ai vizitat cândva – inexplicabil de îngustă pentru a fi putut cuprinde toate încăperile pe care memoria ta le-a reținut. Ca și răstimpurile identice, locurile de întindere egală diferă aparent între ele în funcție de ceea ce conțin. Oricât de vast, un oraș alcătuit din construcții similare nu ocupă un loc prea mare în memoria celui ce l-a vizitat, deoarece e lipsit de reperele care personalizează spațiul, calibrându-l. Dincolo de dimensiunile obiectiv măsurabile, pentru turistul sensibil la varietatea arhitectonică, Florența e mai mare decât Phenianul.

De aici concluzia că uniformizarea nu doar sărăcește, ci și micșorează lumea. Senzația că planeta e mai mică decât în trecut e de pus în legătură nu numai cu dezvoltarea comunicațiilor, ci și cu generalizarea unor stiluri de viață și modele culturale ce reduc progresiv diversitatea existenței umane. Un continent acoperit de blocuri, garaje și fast food-uri identice e mai mic decât un orășel în care fiecare străduță și casă diferă de toate celelalte; la fel și o planetă populată de clone ale aceluiași individ în comparație cu o țărișoară locuită de oameni „tot unul și unul".

[213] S.M. Luria, J.S. Kinney și S. Weissman (*Distance Estimates with „Filled" versus „Unfilled" Space*, Perceptual and Motor Skills, 24, 1967, pp. 1007-1010) s-au ocupat, încă în urmă cu peste trei decenii, de iluzia optică în baza căreia spațiile ocupate ne apar drept mai întinse decât cele libere.

La nivelul timpului interior, corelațiile spațiu-timp stabilite prin raportare la mișcări repetabile (aceeași călătorie reiterată de un același individ sau de inși diferiți la date diferite își pierd însă valabilitatea. În circumstanțe de viață deosebite, durata psihologică de parcurgere a aceluiași itinerar poate varia considerabil, în funcție de starea sufletească a călătorului. Chiar străbătut cu o viteză identică, drumul nu ne pare, atunci când îl parcurgem a *n*-a oară, la fel de lung ca la început, după cum durata subiectivă nu e identică dacă la capătul traseului ne așteaptă o sancțiune sau o răsplată, mustrarea unui părinte sever sau brațele deschise ale iubitei. Stările noastre sufletești dilată sau contractă timpul, lucru mai bine cunoscut poeților decât savanților: „Mai lungă-mi pare calea acum la-ntors acasă" (V. Alecsandri). Rezultă de aici că nu trebuie să ne așteptăm la niciun ajutor din partea referințelor spațiale atunci când încercăm să determinăm raporturile dintre timpul psihic și cel astronomic, „obiectiv". Compararea celor două ipostaze ale temporalității trebuie să se dispenseze de un atare intermediar.

Pe de altă parte, absența unei unități de măsură pentru timpul interior sporește și ea dificultatea problemei. Intervalele standardizate care servesc la estimarea timpului fizic nu au nicio relevanță pentru viața lăuntrică a individului. Încă înainte de a merge la școală, băiețelul unor

prieteni ai autorului acestor pagini îşi întreba părinţii: „Care e minutul cel adevărat: atunci când stau la masă şi colorez sau atunci când alerg?"[214]. Într-adevăr, cu greu s-ar putea găsi un mod mai simplu de a explica cuiva în ce constă şi cum se manifestă concret fenomenul de dilatare subiectivă a timpului decât punându-l să alerge timp de un minut![215]

---

[214] Un exemplu asemănător întâlnim în dialogul dintre două personaje ale lui Thomas Mann:

„– Da, timpul trece foarte încet când eşti cu ochii pe el. Îmi iau temperatura de patru ori pe zi şi o fac cu multă plăcere, căci numai atunci îţi dai seama, de fapt, ce reprezintă un minut sau chiar şapte minute – când aici ne batem joc de timp într-un mod îngrozitor.

– Spui «în realitate». Dar niciodată nu poţi spune «în realitate», îi obiectă Hans Castorp. Stătea cu un şold lipit de balustradă iar în albul ochilor avea vinişoare roşii. Timpul nu este deloc o «realitate». Când ţi se pare lung e lung, când ţi se pare scurt e scurt, dar cât de lung sau de scurt este în realitate asta nu o ştie nimeni.

Nu era obişnuit să filozofeze şi totuşi simţea nevoia.

Joachim replică:

– Cum adică? N-ai dreptate. Deoarece îl măsurăm. Avem ceasornice şi calendare şi când o lună a trecut, a trecut pentru tine, pentru mine şi pentru noi toţi.

– Ascultă-mă cu atenţie, spuse Hans Castorp ridicând arătătorul în dreptul ochilor săi tulburi. Aşadar, un minut este tot atât de lung cât ţi se pare ţie când îţi iei temperatura?" (*Muntele vrăjit*, EPLU, Bucureşti, 1967, p. 95).

[215] Deşi invocarea observaţiei băieţelului pomenit mai sus ni se pare îndestulătoare şi perfect concludentă, în ordinea de idei a discuţiei noastre, îi adăugăm mai jos, pentru amatorii de argumente de autoritate, punctele de vedere ale unor nume de mult mai mare rezonanţă:

„Atunci când un bărbat stă o oră încheiată în compania unei fete frumoase, această oră îi va părea un minut; dacă însă va şedea un singur minut pe o sobă încinsă, minutul îi va părea o oră" (Albert Einstein);

Exemplul de mai sus are, în plus, şi meritul că subliniază caracterul discontinuu al unor variaţii ale timpului interior, deoarece arată că, în orice moment, în mod deliberat sau involuntar, putem trece într-un alt regim temporal, accelerările sau încetinirile neavând neapărat un curs gradat, progresiv, ci putând prezenta ruperi bruşte de ritm şi salturi spectaculoase de la o „viteză" a timpului la alta. Din punctul de vedere al modelării matematice pe care o intenţionăm, observaţia este importantă, fiindcă atrage atenţia asupra perspectivelor limitate de utilizare a unor relaţii analitice continue, de tipul ecuaţiilor diferenţiale integrabile pe întreg domeniul lor de definiţie.

Aceasta nu înseamnă însă că atari metode sunt excluse *de plano*. Ele îşi pot prea bine dovedi utilitatea în studiul unor tendinţe generale ce se manifestă dincolo de şi „peste capul" fluctuaţiilor cu caracter local despre care a fost vorba mai sus. O astfel de tendinţă este cea legată

„O, acest blestemat de timp, care e când lung, când scurt, fiind cu toate acestea acelaşi, cel puţin remonterul o spune. Când aşteaptă cineva la portiţa vr-unui zaplaz pe drăguţa lui... şi ea nu vine... şi el aşteaptă... ce-i timpul? O eternitate. Şi când citeşte cineva o carte frumoasă... mii de tablouri se desfăşoară pe dinaintea ochilor... ce-i timpul? un minut..." (Mihai Eminescu);

„Nimic nu e mai lung decât timpul, deoarece el este măsura veşniciei; nimic mai scurt, fiindcă lipseşte tuturor proiectelor noastre. Nimic nu e mai încet pentru cel care aşteaptă, nimic mai iute pentru cel care se bucură" (Voltaire).

de impresia subiectivă că, odată cu înaintarea în vârstă, timpul își accelerează mișcarea[216].

O remarcă pătrunzătoare a lui Thomas Mann nuanțează acest adevăr. Pentru autorul *Muntelui vrăjit*[217], deosebirea dintre tinerețe și bătrânețe constă în aceea că tinerilor zilele le trec repede și anii încet, în vreme ce pentru bătrâni lucrurile stau exact invers[218]. Aparentul paradox se explică dacă observăm că intervalele de timp scurte și cele lungi nu au un

---

[216] „*Une année est plus longue pendant l'enfance, beaucoup plus courte pendant la vieillesse. Elle a une autre valeur pour un enfant et pour ses parents.*" (Alexis Carrell, *L'homme, cet inconnu*, Plon, Paris, 1936, p. 221.)

[217] Merită semnalat faptul că obiectivul declarat al marelui prozator german a fost tocmai acela de a scrie un „roman al timpului": „Povestirea poate oarecum să înfățișeze timpul [...]. Dar tot așa cum poate să-l «trateze», tot pe atât de clar e că timpul, care este elementul povestirii, poate în egală măsură să devină și *obiectul* ei. Și dacă ar însemna prea mult să afirmăm că se poate «povesti timpul», totuși nu este o acțiune chiar atât de absurdă cât ni s-a părut din capul locului aceea de a încerca să evoci timpul într-o povestire, astfel încât să fim în stare să-i atribuim un sens dublu, care ar apărține în mod straniu visului și căreia i-am da denumirea de «roman al timpului». De fapt, n-am formulat întrebarea dacă este posibil să povestești timpul decât pentru a avea prilejul să mărturisim că tocmai acesta este scopul ce ni l-am propus de-a lungul povestirii de față". În aceste condiții era normal ca voluminosul roman să fie împănat cu observații despre timp, din care vom mai spicui și în continuare. Totuși, poate tocmai din pricina bogăției de referințe, nu am reușit să identificăm în text formularea explicită a complementarității dintre percepția intervalelor lungi și scurte la tinerețe și la bătrânețe, deși ideea este indiscutabil conformă cu viziunea romancierului. De aceea ne aflăm în situația, oarecum neobișnuită, de a trimite cititorul nu la opera în cauză, ci la o frază a lui Solomon Marcus care sintetizează această concepție. (*Timpul*, Editura Albatros, București, 1985, p. 226.)

statut perceptiv identic, primele fiind trăite efectiv, pe când celelalte sunt reconstituite pe baza urmelor lăsate în memorie. Or, aşa cum o afirmă, pe bună dreptate, Jean Michon[219]: „Ceea ce pare lung când se consumă pare scurt la reamintire şi vice versa" („*What seems long in passing seems short in retrospect and vice versa*") sau, cu alte cuvinte, memoria inversează proporţiile[220]. O zi plină de evenimente trece cu iuţeala fulgerului, deoarece, potrivit opiniilor aceluiaşi cercetător, cantitatea de informaţie pe care suntem puşi în situaţia de a o prelucra într-o atare împrejurare e atât de mare, încât procesarea ei ne împiedică să mai acordăm atenţie informaţiei temporale. Mai simplu spus, suntem prea ocupaţi pentru a ne mai uita la ceas şi ne mirăm cât de repede a trecut timpul. În schimb, după o vreme, rememorându-ne ziua cu pricina, ea

---

[218] O afirmase de altfel, cu mult înainte, mai puţin cunoscutul astăzi Aurélien Scholl, polemist temut din presa celui de Al Doilea Imperiu, fondator al revistei *Satan* (1855): „*C'est surtout quand les journées paraissent longues que les années passent vite*". Tot lui îi datorăm şi una dintre primele formulări ale ideii precipitării timpului interior la vârste înaintate: „*C'est désastrueux! à partir de quarante ans, les années n'ont que six mois; à partir de soixante ans, elle n'ont que six semaines*".

[219] John A. Michon, „Psychological and Physiological Aspects of the Temporal Organization of Behavior", *Time, Quality of Life and Social Development*, Fundacion Bariloche, Rio Negro (Argentina), 1982, p. 46.

[220] Solomon Marcus (*op. cit.*, p. 227) semnalează faptul că ideea opoziţiei dintre „progresiunea actuală a timpului şi conştiinţa timpului trecut" apare şi la Karl Jaspers (*Psychopatologie générale*, Alcan, Paris, 1933). Tot el menţionează o cugetare a lui Diderot izvorâtă dintr-o concepţie asemănătoare: „Munca, între alte avantaje, îl are şi pe acela că scurtează zilele, dar lungeşte viaţa".

ne apare dilatată în raport cu altele, mai puțin bogate în întâmplări demne de reținut. Reciproca e, firește, și ea valabilă: timpul sărac în evenimente al unui deținut izolat se scurge exasperant de încet, dar după eliberare, lunga perioadă de recluziune tinde să își reducă dimensiunile relative tocmai fiindcă pe parcursul ei densitatea de întâmplări semnificative a fost mai redusă decât în condiții de libertate[221].

Vom reveni pe larg, în cuprinsul unuia dintre capitolele următoare, asupra rolului evenimentelor memorabile în definirea vitezei de scurgere a timpului subiectiv. Mai înainte însă ne vom opri puțin la încercările ce s-au făcut pentru găsirea funcției matematice celei mai adecvate modelării fenomenului deja menționat al accelerării cu vârsta a fluxului temporal intern.

---

[221] Observații asemănătoare făcea, în primii ani ai secolului al XX-lea, profesorul de filosofie Th. Ruyssen în articolul consacrat timpului în Marea Enciclopedie Franceză (vol. 30, p. 1072): „*L'intérêt des événements concentre l'attention et empêche la conscience de remarquer la succession; aussi a-t-il pour effet apparent de raccourcir le présent. Mais il allonge le temps passé, parce que nous concluons que les événements importans ont dû se répartir sur un temps très long. Les jours heureux passent vite, mais le souvenir les agrandit dans la mémoire. En revanche, un temps vide ou peu rempli paraît long dans le présent, mais peut se raccourcir jusqu'à disparaître complètement du souvenir. De même la complexité des événements (qui peut ne pas aller de paire avec leur intérêt) les fait paraître très rapides dans le présent, et la durée en paraît longue dans le souvenir*".

XII. Relația timp „obiectiv" – durată subiectivă în perspectiva modelării matematice

Pune mâna pe jugulara timpului,
curbeaz-o în jurul tău și învelește-te cu el.

Nichita Stănescu[222]

În urmă cu mai bine de o sută de ani, psihologul și filosoful eclectic Paul Janet[223] emitea ipoteza interesantă că sentimentul depănării tot mai rapide a firului vieții ce apare la persoanele trecute de o anumită vârstă s-ar datora tendinței general umane de raportare la trecut a experiențelor prezente. Pentru un copil de 10 ani, observa

[222] *Scrisorile de dragoste sau înserare de seară*, din volumul *Respirări*, Editura Sport-Turism, 1982, p. 291.

[223] *Revue philosophique*, Paris, 1877, nº 1, p. 497.

Janet, un nou an înseamnă o zecime din întreaga sa biografie, pe când în optica unui om de 50 de ani acelaşi interval „obiectiv" are o valoare subiectivă de 5 ori mai mică, întrucât nu reprezintă decât a cincizecea parte din durata vieţii sale de până atunci. De aici impresia celui de al doilea că „viteza" timpului s-a încincit faţă de valoarea din urmă cu 40 de ani. Indiferent de paternitatea acestei idei (V. Săhleanu[224] i-o atribuie lui Schopenhauer, fără a face însă referire la un loc anume din opera filosofului german), ea poate fi luată drept punct de plecare pentru construirea unei ecuaţii care să descrie fenomenul menţionat.

Astfel, dacă notăm cu t timpul fizic şi cu T timpul conştiinţei, iar cu k un coeficient de proporţionalitate, durata subiectivă ΔT corespunzătoare intervalului cronologic Δt va fi, potrivit ipotezei *Janet-Schopenhauer*:

$$\Delta T = k\frac{\Delta t}{t} \qquad (11.1)$$

Rescrisă pentru intervalele infinit mici dT şi dt:

$$dT = k\frac{dt}{t}$$

şi integrată, relaţia (12.1) conduce la:

$$T = k \ln t + c$$

[224] Victor Săhleanu, „Dinamica şi problematica antropologică a perioadei active", *Varia Anthropologica*, 9, Bucureşti, 1974.

Alegând pentru constanta de integrare k forma:

$$c = k \ln \frac{1}{t_0}$$

obținem:

$$T = k \ln \frac{t}{t_0} \qquad (12.2)$$

Se observă că T nu are sens decât începând din momentul $t = t_0$, de unde interpretarea lui t_0 ca fiind vârsta cronologică la care începe să „curgă" timpul interior. Acest moment nu e deloc uşor de precizat, fiindcă el presupune o *conştientizare* a dimensiunii temporale a existenței. Faptul că pe durata unui somn fără vise sentimentul timpului este cu desăvârşire anulat, deşi etajele subcorticale ale sistemului nervos central continuă să funcționeze nestingherit, demonstrează că apariția şi subzistența timpului interior este indisolubil legată de activitatea scoarței cerebrale. În consecință, nu se poate vorbi despre începutul timpului subiectiv decât din clipa în care la nivel cortical s-a format şi consolidat un sistem de legături complexe, bazate pe o anumită acumulare de date de natură senzorială, ceea ce, firește, presupune o minimă experiență de viață şi ne sugerează că t_0 nu poate fi, în niciun caz, nul. Cu alte cuvinte, ipoteza declanşării

scurgerii timpului subiectiv odată cu naşterea individului pare cu totul improbabilă.

Din păcate însă, nu dispunem de niciun fel de elemente de natură să ne ajute la determinarea, fie şi oricât de aproximativă, a vârstei începând cu care durata interioară devine sesizabilă pentru un subiect uman. Experienţa proprie este, dinspre partea aceasta, cu desăvârşire mută, întrucât primii trei ani de viaţă constituie pentru majoritatea oamenilor o veritabilă *terra incognita*. Ar fi însă o greşeală ca, pornind de la această constatare, să tragem concluzia că apariţia sentimentului timpului ar fi ulterioară acestei date. Dimpotrivă, avem toate motivele să credem că mulţi copii posedă conştiinţa reperelor temporale încă din al doilea an de viaţă. Astfel, prima propoziţie pe care a rostit-o, în ziua în care împlinea un an şi jumătate, fiul cel mai mare al autorului acestor rânduri a fost una legată de timp („Nana vine mâine?") şi tot ce a urmat a demonstrat că era în perfectă cunoştinţă de cauză asupra semnificaţiei întrebării respective.

Comentariul de mai sus atrage atenţia asupra necesităţii de a se lua în calcul rolul memoriei, fiindcă sentimentul timpului este indisolubil legat de cantitatea de trecut pe care aceasta a reuşit să îl stocheze până la un anumit moment. Lucrurile se complică astfel considerabil, căci memoria îşi are, la rândul ei, propriile capricii. După cum arătam, în calculul „vitezei" de scurgere a timpului subiectiv al unui adult primii trei ani de viaţă ar putea fi

neglijați, odată ce amintirile sale din perioada cu pricina s-au șters definitiv. Pentru copilul aflat în jurul acestei vârste, orizontul temporal al retrospecției nu poate însă, evident, să fie nul. Avem toate motivele să presupunem deci că uitarea la care ne referim se instalează treptat, după o lege de variație ce ne este cu totul necunoscută, ceea ce antrenează, firește, efecte imposibil de estimat asupra ratei locale de evoluție a vârstei subiective. Oricum, într-o primă etapă, de simplă tatonare a terenului, vom face abstracție de intervenția memoriei sau, mai degrabă, o vom considera infailibilă, capabilă să rețină nediscriminatoriu întregul traseu biografic al subiectului.

În principiu, variația logaritmică a lui T cu t nu are de ce să ne surprindă, având în vedere faptul că, în câmpul psihologiei, logaritmul este o prezență familiară încă de la descoperirea renumitei legi Weber-Fechner, ce stipulează existența unei legături de acest fel între intensitatea senzației și mărimea excitației. Medicina umană cunoaște și ea o scară logaritmică a timpului de cicatrizare a rănilor, propusă de Lecomte de Noüy[225], pe baza sugestiilor lui Alexis Carrel[226], precum și a măsurătorilor proprii asupra vitezei de coagulare

[225] Pierre Lecomte de Noüy, *Le temps de la vie*, 1936, *apud* A. Carlos Mallmann, „Notes on Sensorial Time, Time Views and the Development Problematique", *Time, Quality of Life and Social Development*, Fundacion Bariloche, Rio Negro (Argentina), 1982, p. 116.

[226] Alexis Carrel, *L'homme, cet inconnu*, Plon, Paris, 1936.

a sângelui la diferite vârste. De asemenea, Backman a propus, în 1939, o formulă logaritmică destinată descrierii proceselor de creştere în lumea vie. Timpul *organic* pe care el îl introduce variază proporţional cu logaritmul vârstei calendaristice a plantelor sau animalelor, în cazul acestora din urmă momentul zero corespunzând concepţiei, nu naşterii. În ceea ce priveşte organismul uman, Pacault şi Vidal, în cartea din care am extras şi informaţia despre timpul organic al lui Backmann[227], arată că cele mai plauzibile expresii matematice ale timpului de creştere sunt una exponenţială şi una logaritmică, paradoxal compatibile în domeniul de valori întâlnite în practică. Aşadar, din punct de vedere atât psihologic, cât şi fiziologic, ipoteza logaritmică ar putea prezenta un anumit grad de plauzibilitate.

Pentru a face sensibilă semnificaţia formulei (12.2), să presupunem că viaţa unui individ are o durată de 80 de ani şi că $t_0 = 4$ ani. Longevitatea sa subiectivă va fi atunci: $T_f = k \ln 20 \cong 3k$, constanta k reprezentând, precum se vede, *unitatea de măsură* a vieţii interioare.

Accelerarea timpului subiectiv în raport cu vârsta cronologică poate fi pusă în evidenţă alegându-se intervale egale ale lui T şi calculând cât de lungi sunt etapele „obiective" care le corespund. Astfel, dacă împărţim longevitatea totală $T_f = 3k$ în patru perioade de durate

[227] A. Pacault, C. Vidal, *A chacun son temps*, Flammarion, Paris, 1975.

psihic egale, limitele superioare ale fiecăreia dintre ele vor fi, respectiv: $0{,}75k$, $1{,}5k$, $2{,}25k$ şi $3k$. Notând cu $t_{25\%}$, $t_{50\%}$, $t_{75\%}$ şi $t_{100\%}$ vârstele ce corespund acestor patru momente şi aplicând formula (12.2), rescrisă sub forma:

$$t = t_0 \exp\frac{T}{k} \qquad (12.3)$$

găsim:

$t_{25\%} = 8{,}5$ ani $t_{50\%} = 18$ ani $t_{75\%} = 38$ ani $t_{100\%} = 80$ ani

Cele patru etape ale vieţii psihice resimţite drept echivalente ar fi deci:

4-8,5 ani 8,5-18 ani 18-38 ani 38-80 ani

Dacă precipitarea timpului subiectiv constituie, în sine, un fenomen de necontestat[228], mărimea accelerației furnizate de ipoteza logaritmică pare, întrucâtva[229], surprinzătoare. Nu oricine va putea fi de acord că primii 4,5 ani de viaţă

---

[228] Să-l cităm, în acest context, şi pe Alexis Carrell: „*De cette forme du temps intérieur, nous ne savons rien, si ce n'est qu'elle est à la fois dépendante et indépendante de la vie organique, et qu'elle se meut de plus en plus vite à mesure que nous vieillissons*" (*op. cit.*, p. 210).

[229] Deşi diferenţa dintre perioadele subiectiv egale obţinute mai sus e spectaculoasă, ne-am limitat la a o numi „întrucâtva" şi nu „foarte" surprinzătoare, fiindcă unele persoane în vârstă cărora le-am prezentat aceste rezultate au manifestat tendinţa de a le recunoaşte drept valabile. Or, în acest domeniu, nu întrevedem nicio altă cale de validare a ipotezelor noastre decât confirmarea prin impresiile subiective ale unor indivizi umani concreţi.

conştientă au aceeaşi pondere în biografia noastră interioară ca ultimii 42! În schimb, s-ar putea ca multă lume să fie de acord cu echivalenţa dintre cele două etape centrale, ce se identifică, în mare, cu adolescenţa şi tinereţea.

Oricum, există un motiv foarte serios de a ne îndoi de veridicitatea rezultatelor obţinute: odată ce nu receptăm timpul decât în varianta sa subiectivă, raportările la vârsta calendaristică nu corespund niciunei realităţi. Normal ar fi ca termenul de referinţă să fie totalitatea timpului psihic acumulat până la un moment dat. În acest caz, ipoteza de pornire ia forma:

$$\Delta T = k' \frac{\Delta t}{T} \qquad (12.4)$$

care, după integrare şi impunerea condiţiei iniţiale ($T = 0$ pentru $t = t_0$), conduce la:

$$T = k' \sqrt{t - t_0} \qquad (12.5)$$

Potrivit acestei noi relaţii, durata subiectivă totală a unei vieţi de 80 de ani este: $T_f \cong 8{,}72k'$. Divizarea ei, ca şi în cazul precedent, în patru etape egale, de data aceasta de câte $2{,}18k'$ fiecare, ne furnizează o altă serie de rezultate:

$t_{25\%} = 8{,}75$ ani $t_{50\%} = 23$ ani $t_{75\%} = 46{,}75$ ani $t_{100\%} = 80$ ani

Noile perioade de viaţă subiectiv echivalente sunt acum:

4-8,75 ani 8,75-23 ani 23-46,75 ani 46,75-80 ani

Rămâne la latitudinea cititorului ca, în funcție de propria sa vârstă și experiență personală, să-și exprime preferința pentru una sau alta dintre cele două serii de date prezentate.

Cât despre noi, înainte de a trece mai departe, să nu uităm a menționa faptul că prioritatea ideii conform căreia vârsta psihică variază direct proporțional cu rădăcina pătrată a vârstei cronologice aparține, după toate probabilitățile, cercetătorilor chilieni José Leniz și Gonzalo Alcaino. O rară coincidență a făcut ca formula elaborată de aceștia să vadă lumina tiparului nu numai simultan, dar și în același volum colectiv[230] cu aceea, practic identică, pe care, total independent, am propus-o noi înșine în 1977, însă faptul că primul dintre autorii menționați decedase încă din 1975 și că, potrivit unei precizări datorate lui Carlos Mallmann, tocmai acestuia i se datora ipoteza de bază a lucrării celor doi, ne obligă să recunoaștem prioritatea ideii lor în raport cu propriile noastre cercetări.

Merită amintită aici și ingenioasa utilizare practică întrevăzută de cercetătorii chilieni: dat fiind că, în

[230] J. Leniz, G. Alcaino, „Speculation on Factors Concerning the Influence of Time on Human Wellbeing" și M. Dinu, „A Mathematical Approach to the Psychological Time", publicate ambele în Carlos A. Mallmann, Oscar Nudler (editors), *Time, Quality of Life and Social Development*, San Carlos de Bariloche, Rio Negro (Argentina), 1982.

conformitate cu rezultatele furnizate de formula (12.5), valoarea personală a timpului „obiectiv" este mai mare în fazele timpurii ale vieții decât la vârste mai înaintate, a-ți sacrifica din anii tinereții pentru un eventual beneficiu viitor constituie o greșeală, după cum dacă mai târziu consacri o parte din timpul tău unei persoane mai tinere bilanțul temporal global e pozitiv, întrucât puținul pe care îl oferă donatorul reprezintă mult mai mult pentru cel care primește[231]. E drept însă că termenii problemei pot fi și răsturnați. Cum tânărul dispune de mult mai mult timp interior decât vârstnicul, sacrificiul pe care îl face ocupându-se o bucată de vreme de acesta nu îi va părea prea mare. În schimb, pentru bătrânul astfel ajutat, având în vedere accelerarea teribilă a scurgerii timpului către sfârșitul vieții, această investiție de timp „obiectiv" e neprețuită și, mai ales, cum nu se poate mai oportună, întrucât orice amânare a ei îi va diminua drastic valoarea subiectivă.

Observația de mai sus ne atrage atenția nu numai asupra faptului că, în acest domeniu, lucrurile se văd diferit în funcție de poziția de pe care le privim, ci și asupra necesității de a se lua în calcul orientarea temporală a

[231] „*Giving is only justified when the donor owns more than the consignee. Moreover, the total benefit increases when the person who donates is in an advanced period of his life, during shorter subjective time, and the one who receives is young and enjoys the gift over a long period of subjective time*" (J. Leniz, G. Alcaino, *op. cit.*, p. 96).

individului, care, în unele faze ale vieții, poate pune mai mult preț pe trecut, iar în altele, pe viitor. În fond, chiar ponderea exagerată a primilor ani de viață conștientă pe care ne-au relevat-o ecuațiile (12.2) și (12.5) e posibil să își aibă sursa într-o eroare de perspectivă. Ambele relații se bazează pe ideea raportării prezentului la trecut, atitudine caracteristică, poate, adultului și, cu siguranță, vârstnicului, dar probabil cu mult mai puțin răspândită printre copii sau adolescenți. E natural ca aceștia din urmă să fie preocupați cu precădere de timpul care le stă înainte, de perspectiva împlinirii unor deziderate ce țin de viitorul mai mult sau mai puțin îndepărtat: încheierea studiilor, dobândirea autonomiei față de părinți și educatori, a independenței financiare, întemeierea unei familii etc. Pentru ei, cauza dilatării aparente a timpului trebuie căutată în nerăbdarea cu care așteaptă parcurgerea etapelor ce îi mai despart de atingerea țelurilor râvnite.

Într-adevăr, este unanim recunoscut efectul de încetinire a timpului interior pe care îl produce așteptarea. În limbajul colocvial, „ziua de post" a devenit metafora-tip prin care se sugerează dilatarea timpului, tocmai pentru că implică ideea de așteptare (a momentului de după apusul soarelui, când interdicția alimentară se suspendă). Or, privită în această lumină, accelerarea timpului subiectiv poate fi pusă în legătură cu împuținarea treptată a obiectivelor pe care individul și le-a propus, pe măsură ce

acestea fie că sunt atinse, fie că se dovedesc definitiv intangibile. Având tot mai puțin de așteptat de la viață, subiectul trece, încetul cu încetul, din starea de expectație caracteristică primilor ani, care avea darul de a-i încetini fluxul temporal lăuntric, spre o atitudine mai „realistă" (în fond resemnată), eliberată de narcoza iluziilor. Precum se vede, consecințele asupra scurgerii timpului psihic sunt similare celor discutate anterior, dar cauza accelerării observate e cu totul alta.

Pentru a încerca să dăm o expresie matematică și acestei noi explicații a discrepanței dintre cele două forme ale timpului (T și t), vom considera că, în proiectele sale, omul contează pe o anumită speranță de viață, deoarece, evident, certitudinea iminenței unui sfârșit imediat i-ar reteza orice chef de a mai urzi atari planuri. Posibilitatea de realizare a acestora e condiționată de o anume rezervă temporală disponibilă, de o „cantitate de viitor" pe care individul să o poată utiliza în scopul atingerii obiectivelor propuse.

Un parametru al noii formule va trebui să fie, deci, *longevitatea scontată* (l_s), în perspectiva căreia își gândește individul viața ce-i mai rămâne de trăit. Presupunând că scăderea valorii personale a intervalelor „obiective" parcurse ar fi proporțională cu „restul" de viață (l_s-t) la care subiectul se mai așteaptă (aceasta fiind ipoteza cea mai simplă, dacă nu și, neapărat, cea mai verosimilă), ajungem

la expresia:

$$\Delta T = k''(l_s - t)\Delta t \qquad (12.6)$$

Se observă că, pe măsură ce vârsta t avansează către l_s, intervalele subiective ΔT corespunzătoare unor intervale Δt obiectiv egale devin tot mai mici, putând ajunge chiar negative, în cazul în care individul trăieşte mai mult decât a sperat. Este însă foarte probabil ca în acea fază târzie a vieții atitudinea sa față de timp să nu mai fie cea descrisă de formula (12.6), ci, deja de multă vreme, una retrospectivă, paseistă, fie de tip (12.1), fie de tip (12.4).

După integrare, expresia (12.6) capătă forma:

$$T = \frac{1}{2}k''(t - t_0)[2l_s - (t - t_0)] \qquad (12.7)$$

Ea nu mai este susceptibilă de o reprezentare unică, precum funcțiile precedente (12.2) şi (12.5), deoarece depinde de parametrul l_s, ale cărui valori pot varia mult de la o persoană la alta. De altfel, nu e deloc sigur că toți oamenii sau măcar majoritatea lor ar avea o idee clară despre limitele temporale probabile ale propriei lor vieți şi nici măcar că, acolo unde există, această estimare nu se schimbă pe parcursul timpului. Printre adolescentele intervievate în cadrul anchetei noastre privind viziunea personală asupra timpului, una declara că nu-şi poate imagina în niciun fel propria viață dincolo de pragul limită

al vârstei de 20 de ani (!), pe care astăzi l-a depăşit deja de mult, ceea ce a obligat-o, firește, la corectarea perspectivei temporale anterioare. Totuşi ideea, ori, mai degrabă, sentimentul obscur al unei longevități pe care ar putea conta şi a cărei valoare e supusă înrâuririi multor factori (firea optimistă/pesimistă, starea de sănătate, creditul acordat teoriilor privitoare la rolul eredității în predeterminarea duratei vieții etc.) există în multe cazuri şi ea exercită asupra fluxului temporal intern o influență căreia încercăm să-i precizăm sensul şi anvergura în capitolul următor.

XIII. Schimbarea atitudinii față de timp. Rolul memoriei în localizarea punctului „critic"

Copilul care urcă
bătrânul care coboară

M-am născut, – spune ziua
Am amorțit, – spune seara

Mă cheamă pământul...
Mă strigă steaua...

Cezar Baltag[232]

Două posibile explicații ale apariției sentimentului că, odată cu înaintarea în vârstă, timpul își accelerează mișcarea ar fi, prin urmare, atitudinea *prospectivă* a celui care își

[232] *Scrânciob*, din volumul *Dialog la mal*, Editura Eminescu, 1985, p. 108.

gândește viața în funcție de anii pe care speră că îi mai are de trăit, poziție exprimată analitic de formula (12.7), și atitudinea *retrospectivă*, caracterizată printr-o permanentă raportare la trecut a noilor experiențe temporale, de care încearcă să dea seamă formula (12.5). Cea dintâi se manifestă cu mai multă pregnanță în fazele timpurii ale existenței, pe când cea de a doua domină psihologia vârstnicilor. Privirea tinerilor scrutează viitorul, a bătrânilor reparcurge necontenit șirul întâmplărilor trecute.

Pentru insul tipic, ce nu își refuză niciuna dintre aceste atitudini, va trebui să existe un moment „critic", în care poziția prospectivă să fie abandonată în favoarea celei retrospective, cu toate consecințele de natură sufletească ce decurg de aici. În cazul în care această schimbare survine brusc, e de așteptat ca ea să se soldeze cu o veritabilă criză existențială, dat fiind că marchează cumva sfârșitul speranțelor și cantonarea individului în rutină și resemnare. Probabil însă că asemenea conștientizări ale rupturii dintre cele două perioade ale vieții sunt relativ rare și că, de obicei, tranziția de la o atitudine la alta se face treptat, pe nesimțite[233].

[233] Merită menționat aici, ca o idee afină cu cea a dublei perspective, retrospective și prospective, pe care o discutăm în acest capitol, punctul de vedere al cercetătorilor A.M. Klaus Müler și Georg Picht (*apud* Solomon Marcus, *op. cit.*, p. 114), conform căruia, alături de un *prezent al prezentului*, limitat la experiențele imediate, există și un *prezent al trecutului* alcătuit din zestrea de informații din trecut care

Acest al doilea scenariu s-ar traduce, în termeni matematici, printr-o racordare lină a curbelor descrise de ecuațiile (12.5) și (12.7), ceea ce revine la impunerea unei tangente comune în punctul lor de intersecție. Este ceea ce vom face în continuare pentru a încerca să aflăm mai multe despre momentul „critic" respectiv.

Notând $\tau = t - t_0$ și distingând cu ajutorul indicilor 1 și 2 atât cele două funcții care exprimă variația vârstei subiective cu vârsta calendaristică, cât și coeficienții de proporționalitate k respectivi, relațiile (12.7) și (12.5) capătă forma simplă:

$$T_1 = k_1 \tau (2 l_s - \tau) \qquad (13.1)$$

$$T_2 = k_2 \sqrt{\tau} \qquad (13.2)$$

Fie acum $\tau_f = t_f - t_0$ durata totală a vieții conștiente (unde t_f este longevitatea reală a subiectului) și τ_c vârsta „critică" la care are loc virajul de la prima la cea de a doua atitudine față de timp. Pentru a se asigura continuitatea

---

ne „bântuie" prezentul (cf. și considerațiile deja citate ale lui Henri Bergson privind dependența clipei actuale de toate cele anterioare), precum și un *prezent al viitorului*, ce constă în influența pe care proiectele, speranțele, temerile noastre o pot avea asupra trăirilor pe care le încercăm în momentul de față. Este evident că stările actuale ale unui bolnav depind în mod hotărâtor atât de faptul că știe că s-a îmbolnăvit (eveniment trecut), cât și de pronosticul, eventual sumbru, pe care i l-a comunicat medicul (de exemplu, să nu se mai aștepte decât la șase luni de viață, ceea revine, în fond, la o formă de ingerință, și încă dintre cele mai brutale, a viitorului în prezentul individului).

curbei de variație a vârstei psihice, este necesar ca, în punctul de intersecție, derivatele celor două funcții să fie egale între ele. Cu alte cuvinte, pentru $\tau = \tau_c$, trebuie să subziste dubla egalitate:

$$T_1 = T_2$$

$$\frac{dT_1}{d\tau} = \frac{dT_2}{d\tau}$$

care, ținând seama de (13.1) și (13.2) și de regulile obișnuite de derivare, se rescrie:

$$\begin{aligned} k_1\tau_c(2l_s - \tau_c) &= k_2\sqrt{\tau_c} \\ 2k_1(l_s - \tau_c) &= k_2\frac{1}{2\sqrt{\tau_c}} \end{aligned} \qquad (13.3)$$

Dacă explicităm din ambele ecuații raportul necunoscut k_2/k_1 și egalăm expresiile obținute, rezultă:

$$2l_s - \tau_c = 4l_s - 4\tau_c$$

de unde:

$$\tau_c = 2/3\, l_s \qquad (13.4)$$

Relația (13.4) exprimă rezultatul important că schimbarea atitudinii față de timp survine la o vârstă egală cu două treimi din longevitatea scontată. Astfel, omul care speră să trăiască 75 de ani trece în jurul vârstei de 50 de ani de la atitudinea prospectivă, axată preponderent pe

elaborarea de planuri de viitor, la poziția complementară, precumpănitor retrospectivă. O speranță de viață de 60 de ani coboară acest moment la vârsta de numai 40 de ani.

Pe de altă parte, introducând în prima egalitate a sistemului (13.3) valoarea $l_s = 1{,}5$ c, rezultată din (13.4), găsim:

$$k_2 = 2\, k_1\, \tau_c^{\,3/2}$$

În acest caz, durata subiectivă totală a unei vieți conștiente care se întinde de-a lungul a τ_f ani are expresia:

$$T_f = k_2\sqrt{\tau_f} = 2k_1\tau_c^{3/2}\tau_f$$

După cum se vede, pentru o aceeași longevitate efectivă τ_f, durata subiectivă totală a vieții variază (și încă apreciabil, mai mult decât direct proporțional) cu poziția punctului critic. Așadar, cu cât reușim să îndepărtăm mai mult momentul începând cu care trecutul ajunge să ne preocupe în mai mare măsură decât viitorul, cu atât viața ne pare mai lungă, chiar dacă, obiectiv vorbind, ea nu a sporit nici măcar cu o secundă! Conservarea cât mai multă vreme a atitudinii, specific tinerești, care pune un accent mai mare pe proiecte decât pe bilanțuri ne ajută să trăim mai mult, nu în ani calendaristici, unități convenționale fără relevanță pentru omul lăuntric, ci în termenii duratei psihice, singura care contează cu adevărat.

Dar de vreme ce lungimea vieții noastre interioare crește pe măsura împingerii punctului critic către vârste

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI

cât mai avansate, e natural ca ea să înregistreze valoarea maximă atunci când $\tau_c = \tau_f$, adică în cazul în care schimbarea de atitudine survine chiar *in articulo mortis*, strict la finele unei existențe petrecute exclusiv cu gândul îndreptat spre viitor. Pentru îndeplinirea acestei condiții este însă necesar ca, ținând seama de relația (13.4), să sperăm într-o viață de $l_s = 1{,}5\ \tau_f$ ani, cu 50% mai lungă decât cea pe care ne este dat să o trăim.

Lucrurile nu sunt însă atât de simple. Să ne reamintim că ecuația ce exprima atitudinea retrospectivă avea la bază ipoteza permanentei raportări a intervalelor nou trăite la experiența trecută a individului. Or, o atare raportare nu poate face abstracție de calitatea memoriei individuale, atât de diferită de la un om la altul. Cazul tratat mai sus este unul ideal: cel al unei persoane înzestrate cu o memorie absolută, capabilă să stocheze și să-și actualizeze în orice moment întregul traseu biografic, până în cele mai mici amănunte. Cum e greu de crezut că așa ceva există, va trebui să luăm în considerare o funcție $m(T)$, având proprietatea $m(T)<T$ pentru orice T, ce va reprezenta câtimea din timpul subiectiv trăit T de care individul își mai amintește la vârsta psihică T. Noua formă a ecuației cu diferențe finite va fi atunci:

$$\Delta T_3 = k_3 \frac{\Delta t}{m(T_3)} \qquad (13.5)$$

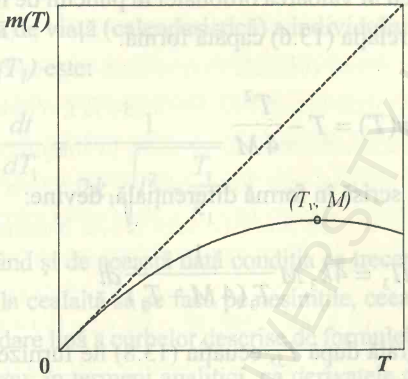

Figura 1

O alură posibilă a funcției *m(T)* este cea din Figura 1. Bisectoarea unghiului format de axele de coordonate ar corespunde ipotezei inițiale, cea a unei memorii infailibile: *m(T)=T.* Admițând, în concordanță cu experiența, că orice memorie este imperfectă, curba *m(T)* se va situa obligatoriu dedesubtul acestei drepte. Totodată, cunoscut fiind faptul că ținerea de minte scade cu vârsta, e de aşteptat ca panta graficului şi, deci, derivata funcției *m(T)* să scadă şi ea continuu. Or, cea mai simplă curbă care respectă aceste două condiții este o parabolă tangentă în origine la bisectoare. Impunând aceste condiții ecuației generale a parabolei:

$$m(T) = aT^2 + bT + c \qquad (13.6)$$

şi notând cu M valoarea ordonatei în punctul de maximum al curbei, relaţia (13.6) capătă forma:

$$m(T) = T - \frac{T^2}{4M} \tag{13.7}$$

iar (13.5), scrisă în formă diferenţială, devine:

$$dT_3 = 4k_3 M \frac{1}{T_3(4M - T_3)} dt \tag{13.8}$$

Integrată după T_3, ecuaţia (13.8) ne furnizează noua formă a relaţiei dintre timpul „obiectiv" t şi cel subiectiv T_3. Ea ilustrează atitudinea centrată pe trecut a unui adult înzestrat cu o memorie imperfectă, în stare să reţină din întreaga sa biografie interioară numai informaţiile aferente unei durate psihice totale egale cu M:

$$t = \frac{1}{12k_3 M} T_3(6M - 2T_3) \tag{13.9}$$

Pentru porţiunea iniţială a vieţii, neinfluenţată de memorie, întrucât nu este orientată spre trecut, ci către viitor, rămâne valabilă o relaţie de tipul (12.2):

$$T_1 = k_1 t(l - t) \quad \text{sau}$$

$$t = l - \sqrt{l - \frac{T_1}{k_1}} \tag{13.10}$$

unde l reprezintă longevitatea scontată, adică speranța subiectivă de viață (calendaristică) a individului. Derivata funcției $t(T_1)$ este:

$$\frac{dt}{dT_1} = \frac{1}{2k_1\sqrt{l^2 - \frac{T_1}{k_1}}} \tag{13.11}$$

Punând și de această dată condiția ca trecerea de la o atitudine la cealaltă să se facă pe nesimțite, ceea ce revine la o racordare lină a curbelor descrise de formulele (13.9) și (13.10), sau, în termeni analitici, ca derivatele celor două curbe să înregistreze valori egale în punctul lor de intersecție și notând cu t_c abscisa acestui punct[234], se obține un sistem de două ecuații, din care, prin eliminarea raportului necunoscut k_3/k_1^2, rezultă, după un lung șir de calcule pe cât de laborioase, pe atât de neinteresante, ecuația:

$$5t_c^3 - 14lt_c^2 + (8l + 18lt_v - 9t_v^2)t_c - 6lt_v(2l - t_v) = 0 \tag{13.12}$$

unde t_v este vârsta calendaristică ce corespunde vârfului parabolei memoriei, respectiv punctului de maxim $m(T)=M$.

[234] Păstrăm indicele c pentru individualizarea acestui punct, în intenția de a reaminti permanent cititorului faptul că el marchează un moment *critic*, de răscruce, în biografia persoanei a cărei viață psihică este modelată de ecuațiile noastre.

Se observă că relația (13.12) este dimensional omogenă, deoarece atât vârsta critică t_c, cât şi parametrul t_v şi longevitatea scontată l reprezintă segmente de timp fizic, măsurabile în ani. Prin împărțire la l, o putem aduce la o formă adimensională ce prezintă avantajul că depinde explicit numai de doi parametri şi, ca atare, poate fi reprezentată în plan printr-o curbă unică. Notând $\theta_c = t_c / l$ şi $\theta_v = t_v / l$, ecuația va arăta acum astfel:

$$5\theta_c^3 - 14\theta_c^2 + (8 + 18\theta_v - 9\theta_v^2)\theta_c - 6\theta_v(2 - \theta_v) = 0 \quad (13.13)$$

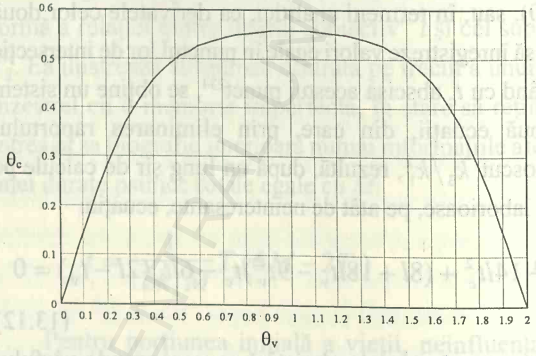

Figura 2

Reprezentarea sa grafică este cea din Figura 2 .

Deşi reuşeşte să exprime, în forma cea mai sintetică, raporturile dintre memorie, longevitatea scontată şi momentul critic al schimbării atitudinii față de timp, pentru întregul domeniu de variație a acestor trei parametri,

graficul din figura 12.2 spune prea puțin intuiției noastre. Cel mult, un lucru pe care îl bănuiam oricum și anume că poziția punctului critic depinde de capacitatea individului de a-și rememora propriul trecut, dar modul concret de variație a vârstei critice în funcție de posibilitățile memoriei este oarecum obscurizat de caracterul implicit al prezenței în formulă a valorii caracteristice M.

Pentru mai multă transparență, să explicităm pe θ_v din relația (13.13):

$$\theta_v = 1 \pm \sqrt{1 - \frac{5\theta_c(2-\theta_c)(0{,}8-\theta_c)}{6-9\theta_c}} \qquad (13.14)$$

Pe de altă parte, relația dintre M și T_v poate fi lesne calculată prin anularea derivatei funcției memoriei (13.7), și ea are forma simplă: $M=T_v/2$, de unde:

$$M = \frac{k_1}{2} t_v(2l - t_v) = \frac{k_1 l^2}{2} \frac{5\theta_c(2-\theta_c)(0{,}8-\theta_c)}{6-9\theta_c} \qquad (13.15)$$

Deranjantă este aici prezența constantei necunoscute k_1, pe care o putem însă elimina dacă raportăm timpul subiectiv maxim M ce poate fi memorat la durata interioară a unei vieți T_l de lungime egală cu longevitatea scontată l. Cum $T_l=k_1 l^2$, rezultă:

$$\mu = \frac{M}{T_l} = \frac{\theta_c(10-5\theta_c)(0{,}4-0{,}5\theta_c)}{6-9\theta_c} \qquad (13.16)$$

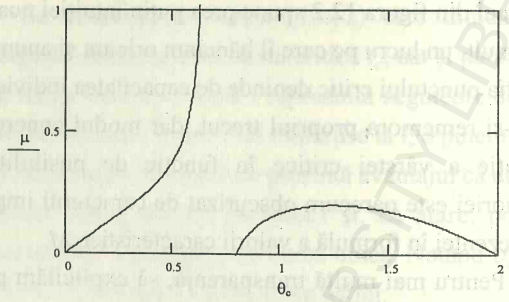

Figura 3

Funcția $\mu(\theta_c)$ e reprezentată în Figura 3.

Dat fiind că ceea ce urmărim aici este analiza dependenței de memorie a poziției punctului critic, mai sugestivă ni se pare o reprezentare rotită cu 90° a graficului din , numai că de data aceasta nu mai avem de a face cu o funcție, deoarece, lucru de altfel profund semnificativ pentru obiectul nostru de discuție, în anumite zone ale diagramei, unei aceleiași valori ale argumentului μ îi corespund mai multe valori diferite ale lui θ_c (Figura 4).

Ce ne spun graficele din Figura 3 și Figura 4 ?

În ceea ce privește vârsta la care se produce trecerea de la atitudinea prospectivă la cea retrospectivă, se poate vorbi de patru situații distincte. Pentru capacități ale memoriei de $\mu < 0{,}201$, individul are la dispoziție trei momente în viață când poate proceda la schimbarea

atitudinii sale față de timp; pentru $\mu = 0{,}201$, o poate face numai în două momente, ce corespund vârstelor cronologice de $0{,}312l$ și $1{,}244l$; pentru $\mu > 0{,}201$ nu mai are de ales: fiecărei capacități a memoriei îi corespunde o singură valoare a vârstei critice. În fine, intervalul situat între vârstele de $0{,}625l$ și $0{,}8l$ prezintă particularitatea ciudată că, indiferent de posibilitățile memoriei, tranziția de la orientarea prospectivă la cea retrospectivă nu poate surveni în niciun caz pe parcursul acestei perioade.

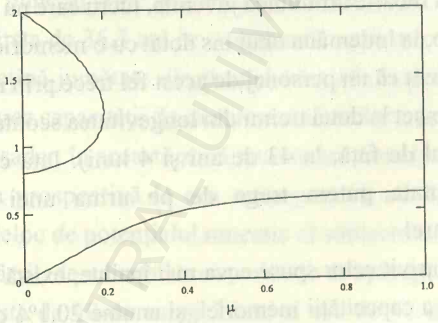

Figura 4

Un exemplu va oferi o imagine mai sugestivă a acestor rezultate. Să presupunem că cineva speră să trăiască 65 de ani și își organizează viața în perspectiva acestui pronostic. Dacă memoria sa nu poate reține un traseu existențial mai mare de 20% din întreaga durată subiectivă corespunzătoare acestei longevități scontate,

individul va putea să treacă de la o atitudine centrată pe viitor la una de tip paseist în trei momente diferite ale vieții sale. Astfel, în cazul în care nu ar reuși să memoreze decât, cel mult, 15% din întregul timp pe care speră să-l trăiască, cele trei puncte propice unei asemenea schimbări s-ar situa la vârstele de 15 ani și 2 luni, 62 de ani și 2 luni, și, respectiv, 104 ani și 7 luni (!). Cum ultima dintre aceste date depășește sensibil speranța medie de viață, putem conchide că, dacă o dorește, individul își va putea conserva până la moarte atitudinea juvenilă, lucru care nu se află, în schimb, la îndemâna unui ins dotat cu o memorie absolută (am văzut că un personaj de acest fel trece prin momentul critic exact la două treimi din longevitatea scontată, adică, în cazul de față, la 43 de ani și 4 luni). Iată ce foloase neașteptate putem trage de pe urma unei memorii deficitare!

Potrivit celor spuse ceva mai înainte, există o valoare precisă a capacității memoriei, și anume 20,1% din durata totală a vieții subiective scontate, pentru care individul nu mai are de ales decât între două variante. Pentru cazul considerat aici, aceste două opțiuni privind vârsta critică sunt de 20 de ani și 3 luni și, respectiv, de 80 de ani și 10 luni.

Dacă însă subiectul dispune de o memorie mai bună (mergând de la o cincime până la totalitatea timpului interior parcurs), schimbarea sa de atitudine nu va putea avea loc decât într-un singur moment, la o vârstă ce nu

poate depăşi, în niciun caz, 40 de ani şi 7 luni. Tabelul 2 arată, pentru cazul individului din exemplul nostru, modul cum variază vârsta critică în funcţie de capacitatea memoriei, la valori μ cuprinse între 0,3 şi 1,0.

Tabelul 2

μ	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	0,9	1,0
t_c(ani)	28,3	33,5	36,3	38,0	39,0	39,7	40,2	40,6

Precum se vede, pentru o largă gamă de valori ale memoriei punctul critic se deplasează foarte puţin. Astfel, faţă de vârsta de 36,3 ani ce corespunde unei memorii în stare să reţină jumătate din timpul trăit, câştigul obţinut prin dublarea capacităţii de stocare a amintirilor e de numai 4,3 ani. Aşadar, în această zonă, momentul tranziţiei de la atitudinea prospectivă la cea retrospectivă nu depinde aproape deloc de potenţialul mnemic al subiectului.

În sfârşit, de-a lungul unei perioade de aproape 12 ani (între vârsta de 40 de ani şi 7 luni şi cea de 52 de ani), schimbarea de atitudine nu poate surveni, indiferent cât de eficace sau de slabă este ţinerea de minte a individului.

Comentariile de mai sus ar putea să surprindă, căci, la prima vedere, contestarea dreptului unei persoane de a-şi modifica în orice moment al vieţii sale felul de a vedea lucrurile pare de-a dreptul aberantă. Să ne amintim însă de adevăratul înţeles al „vârstei critice". Prin definiţie, ea corespunde punctului în care curbele ce descriu cele două

atitudini față de timp au o tangentă comună, adică momentului când trecerea de la o perspectivă la alta poate avea loc pe nesimțite, fără riscul de producere a unor traumatisme psihice. Imposibilitatea unei racordări de acest tip se traduce printr-o stare de criză, cel implicat având brusc revelația că tinerețea sa a luat sfârșit și că nu îi mai rămâne decât să trăiască din amintiri până la sfârșitul zilelor sale. Ceea ce i se întâmplă personajului din exemplul nostru este că, în cazul în care schimbarea sa de atitudine are loc între 40,6 și 52 de ani, el nu va putea evita criza, oricare ar fi calitățile native ale memoriei sale. În același fel trebuie înțelese și observațiile anterioare privind vârsta critică. Aceasta nu reprezintă în niciun caz singurul moment în care cineva poate să își schimbe perspectiva temporală, ci doar clipa cea mai potrivită pentru a o face, în așa fel încât costurile psihice ale acestei tranziții să fie minimizate.

XIV. „Viteza timpului" şi capcanele ei

Viteza de existenţă a unei pietre
e mai lentă decât viteza de existenţă
a unui cal.

Nichita Stănescu[235]

Presupoziţia, mai mult sau mai puţin explicită, a consideraţiilor din ultimele două capitole era că timpul interior se scurge cu viteze ce pot varia atât de la un individ la altul, cât şi de la o etapă la alta a vieţii unei aceleiaşi persoane. Are însă vreun sens să vorbim despre viteza timpului?

---

[235] *Câteva generalităţi asupra vitezei*, din volumul *Laus Ptolemaei*, Editura Tineretului, 1968, p. 18.

Comentând unele ipoteze pe această temă ale lui Max Black[236], Solomon Marcus[237] observa că: „Ar trebui să existe un supratimp (sau metatimp?) în care are loc operația de măsurare a vitezei de curgere a timpului ordinar. Dar acest supratimp ar fi şi el susceptibil de o viteză de curgere, care ar trebui măsurată într-un suprasupratimp şi aşa mai departe. Putem uşor bănui cu ce paradoxuri este confruntată o atare reprezentare, greu de acceptat".

Cu toate că ne raliem întru totul observației de mai sus, nu ne putem împiedica totuşi să sfidăm paradoxul pe care ea ni-l semnalează, încercând să scrutăm ceva mai atent conceptul, neîndoios antinomic, de *viteză a timpului*. Negreşit, Black şi Marcus au dreptate atunci când subliniază faptul că viteza presupune mişcare şi un spațiu în care aceasta are loc. De asemenea trebuie să existe un timp în care se desfăşoară mişcarea, viteza exprimând prin definiție relația dintre spațiul parcurs şi timpul necesar parcurgerii acestuia. Dar ce se mişcă aici şi în ce cadru spațial se desfăşoară mişcarea?

Am pledat, în capitolul IV, pentru ideea inexistenței unui prezent al lumii materiale, în sensul de secțiune

[236] *Models and Metaphors*, capitolul X: „The «Direction» of Time", Cornell Univ. Press, Ithaca, New York, 1962.
[237] *Op. cit.*, p. 53.

temporală privilegiată care s-ar deplasa pe traiectoria evoluției universului, lăsând în urmă trecutul și descoperind progresiv stările de lucruri viitoare. Spuneam atunci că „lumea nu are un *acum* al ei"[238], teză aflată în acord cu interpretarea dată de câțiva dintre savanții cei mai proeminenți perspectivei relativiste asupra timpului. În formularea lui Solomon Marcus[239], care expune punctul de vedere al marelui matematician Kurt Gödel, fără a lăsa să se înțeleagă că ar și adera la el, „evenimentele fizice există în mod atemporal în spațiul-timp cu patru dimensiuni în care nu există devenire, aparenta devenire a evenimentelor fiind de fapt procesul prin care noi le conștientizăm". La rândul său, deja menționatul René Poirier[240] observa că: „dacă admitem indistincția funciară, unitatea funciară a continuului spațiu-timp, atunci nu numai trecutul se conservă în toată întinderea sa spațio-temporală, ci și viitorul este deja dat într-un anumit fel, iar devenirea nu mai constituie decât *înaintarea unui prezent de pură*

---

[238] Într-o încercare de clasificare a tuturor ipostazelor timpului, Julius T. Fraser numește *eotemporalitate*, timpul universului fizic, pe care îl caracterizează ca „acea categorie temporală care nu posedă prezent și, în consecință, e lipsită și de viitor sau trecut" („Temporal Levels in the Social Process. The Integration of Temporalities in Social Modelling", *Time, Quality of Life and Social Development*, Fundacion Bariloche, Rio Negro, Argentina, 1982, p. 294).

[239] *Op. cit.*, p. 167.

[240] *Op. cit.*, p. 194.

conştiinţă care parcurge continuul spaţiu-timp pe traiectul unor linii de entropie crescătoare (subl. noastră)".

Ce ne sugerează cele două citate de mai sus? Că mişcarea a cărei viteză ne propunem să o analizăm nu reprezintă nimic altceva decât baleierea de către conştiinţele individuale a universului cvadridimensional relativist, pe direcţia coordonatei a patra şi în sensul creşterii entropiei globale a acestuia. Prezentul fiecărei conştiinţe înzestrate cu misterioasa facultate a percepţiei timpului constituie atunci o secţiune, perpendiculară pe axa considerată, care se deplasează de-a lungul acesteia, proces ce continuă până la dispariţia fizică a agentului purtător al conştiinţei respective[241].

Deosebirea dintre cititorul acestor rânduri şi Ştefan cel Mare sau Dante Aligheri constă, din acest punct de vedere, în zonele diferite ale continuumului spaţio-temporal universal pe care conştiinţele celor trei au parte să le parcurgă. Prezentul verbal „au parte" a fost ales aici înadins pentru a sublinia faptul că, în atemporalitatea

[241] Pentru o mai mare precizie a definiţiei, să notăm că verbul „continuă" nu trebuie înţeles în sensul că una dintre condiţiile obligatorii ale procesului ar fi continuitatea. Dimpotrivă, intermitenţa pare să constituie aici regula generală: somnul fără vise, ca şi diversele stări sau accidente soldate cu pierderea cunoştinţei, fragmentează drumul conştiinţelor prin lume, conferindu-i aspectul unei reuniuni de segmente disjuncte mai degrabă decât pe cel al unei linii neîntrerupte, cum am fi înclinaţi să ne reprezentăm viaţa.

parmenidiană[242] a lumii cvadridimensionale[243], succesiunii istorice i se substituie un anume fel de concomitență a tot ceea ce a existat sau va exista vreodată, noțiuni ca trecut, prezent și viitor negăsindu-și locul decât acolo unde intervine spiritul cunoscător care focalizează unul sau altul dintre sectoarele spațiului-timp, conferindu-i prin aceasta un statut privilegiat. Priviți prin ochii universului material, dacă ni se permite o atât de extravagantă metaforă, noi și contemporanii noștri nu suntem cu nimic mai actuali decât oricare dintre strămoși, întrucât prezentul la care ne referim când vorbim de actualitate poate fi al nostru sau al acelora, dar nu este în niciun caz al lumii, pentru care toate momentele timpului au un statut identic, distincția dintre trecut, prezent și viitor fiind aici inoperantă (sau, mai degrabă, inoperabilă). Nu are sens să spun că lumea se află

---

[242] O atrăgătoare descriere a acestui univers atemporal pe care ni l-a descoperit fizica modernă ne-o oferă într-o foarte recentă carte (*The End of Time – The Next Revolution in Physics*, Oxford University Press, 2000) fizicianul Julian Barbour, recurgând la metafora științifico-poetică a *Platoniei*, ținut imaginar neatins de timp, dar conținând *in potentia* toate lumile posibile.

[243] Părintele reprezentării timpului ca o a patra coordonată spațială, Albert Einstein, avertizase de altfel el însuși asupra caracterului iluzoriu, în ordinea abordării fizicaliste, a distincției dintre trecut, prezent și viitor: „*Für uns gläubige Physiker hat die Scheidung zwischen Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft nur die Bedeutung einer wenn auch hartnäckigen Ilusion*" (din scrisoarea de condoleanțe la moartea prietenului său Michael Besso, citată în H. Dukas și B. Hoffman, *Albert Einstein: The Human Side*, Princeton University Press, 1979).

acum în anii 2000; în schimb, nu greşesc dacă afirm că zona corespunzătoare acestui an din continuumul nediferenţiat al panoramei[244] universale este străbătută de conştiinţa mea, nu însă şi de aceea a străbunicului sau a strănepotului meu.

Acceptând această perspectivă, putem afirma şi noi odată cu marele matematician german Hermann Weyl[245] că: „Lumea obiectivă *este* pur şi simplu; ea nu se întâmplă. Numai pentru privirea conştiinţei mele ce se caţără de-a lungul traiectoriei vitale a trupului meu, o secţiune a acestei lumi prinde viaţă ca o imagine spaţială evanescentă care se modifică în timp"[246]. În acest caz spaţiul parcurs este chiar timpul „obiectiv" universal, iar timpul în care are loc deplasarea – timpul subiectiv, interior, al conştiinţei implicate.

Dispunem acum de elementele necesare pentru a defini o viteză. Ea nu este însă aceea a timpului, ci a

---

[244] Am preferat cuvântul „panoramă" unor termeni ca „istorie" sau „devenire", care ar fi introdus o notă heraclitică nedorită în contextul vădit eleat al frazei.

[245] *Apud* H.D. Zeh, *The Physical Basis of the Direction of Time*, Springer Verlag, 1999, p. 195.

[246] Pentru a evita distorsiunile semantice pe care le-ar putea produce traducerea în româneşte a acestei fraze dificile, o transcriem aici şi în original: „*The objective world simply* is*; it does not happen. Only to the gaze of my consciousness, crawling upward along the life line of my body, does a section of this world come to life as a fleeting image in space that continuously changes in time*".

călătoriei prin lume a conştiinţelor, ce pot goni sau pregeta în anumite porţiuni ale cronologiei „obiective". Tocmai la o atare viteză se referă oamenii atunci când spun că timpul se scurge încet sau repede într-o împrejurare ori alta. Dacă înţelegem însă bine despre ce este vorba, nu vom mai fi deranjaţi de relativa improprietate a unor asemenea expresii uzuale, ba chiar le vom putea folosi şi noi (cum, de altfel, am mai şi făcut-o) fără vreun risc major de a genera confuzie.

Desigur, preferabil ar fi să vorbim nu de viteza timpului, ci de aceea a mişcării conştiinţei, care avansează, când mai lent, când mai rapid, în direcţia numită de fizicieni a „săgeţii timpului". În acest caz, viteza instantanee se va defini prin raportarea intervalelor infinit mici de timp „obiectiv" la intervalele corespunzătoare ale timpului subiectiv în care acestea sunt parcurse. Ecuaţiile (12.5) şi (12.7) încearcă să surprindă alunecarea conştiinţei de-a lungul axei timpului universal, care, potrivit ipotezelor considerate acolo, suferă acceleraţii diferite, după cum individul îşi raportează prezentul la experienţa trecută sau la speranţele de viitor.

Prin urmare, atunci când vorbim despre *viteza timpului* ne referim la raportul t/T, adică la cât timp obiectiv este parcurs în unitatea de timp subiectiv. Ce-i drept, pentru mai multă rigoare în definirea vitezei ar trebui ca în locul parametrului *t* să figureze o distanţă,

adică, în conformitate cu expresia relativistă, produsul $t \cdot c$ dintre intervalele de timp fizic şi viteza luminii în vid. Cum însă aceasta din urmă este o constantă, simpla schimbare a unităţilor de măsură pentru timpul universal rezolvă această aparentă inconguenţă.

Dacă modelul considerat în capitolele XII şi XIII are totuşi o deficienţă, aceasta nu constă în eludarea prezenţei explicite a factorului relativist c, ci în neglijarea faptului important, pe care am încercat să îl evidenţiem în cuprinsul capitolului IV, că structura timpului interior, spre deosebire de a celui fizic, este una discretă, alcătuită din „prezente" de durată finită, chiar dacă minuscule în raport cu întinderea totală a unei vieţi obişnuite. Derivatele cu care am operat acolo constituie aşadar aproximaţii ale fenomenului real, acceptabile numai într-o perspectivă macroscopică, adică atunci când se pune problema depistării unor tendinţe globale, dar incapabile să dea seamă de ceea ce se întâmplă în intervale relativ scurte de timp.

În acest din urmă caz, nu mai avem dreptul să ignorăm faptul că relaţia timp subiectiv *versus* timp „obiectiv" se prezintă în realitate ca o aplicaţie dintr-o mulţime numărabilă într-una de puterea continuului. În plus, aplicaţia respectivă nu asociază elementelor din prima mulţime segmente continue şi contigue din cea de a doua, ci, luând în considerare observaţiile din capitolul VIII privitoare la alcătuirea prezentului din impresii

produse de evenimente trecute de vârste „obiectiv" diferite, mulțimi de atari segmente selectate de ici, de colo din continuumul spațio-temporal, în funcție de vitezele de propagare a semnalelor și de caracteristicile generale și personale ale mecanismelor perceptive implicate.

Este evident că problema e greu de abordat în toată complexitatea ei și că, la fel ca în atâtea alte situații cu care se confruntă modelarea matematică, anumiți factori trebuie neglijați. Important este ca aceștia să fie aleși astfel încât ignorarea lor să nu altereze grav imaginea fenomenului, iar rezultatele pe care le obținem să fie deopotrivă netriviale și susceptibile de o interpretare neambiguă în termenii problematicii propuse.

Modelul continuu prezentat în capitolele XII și XIII, deși deficitar sub raportul adecvării la realitatea psihologică a percepției noastre temporale, ne-a furnizat totuși câteva rezultate de acest fel. E de așteptat ca o abordare discretă a aceleiași probleme să aducă un plus de plauzibilitate atât modelului în sine, cât și informațiilor pe care acesta ni le-ar putea procura.

De fapt, după cum cititorul a putut constata, chiar și tratarea analitică propusă anterior s-a dovedit ameliorabilă, în sensul apropierii progresive de datele experienței. Dacă formulele (12.3) și (12.5) nu țineau seamă de particularitățile psihologice ale diferitelor vârste, extinzând abuziv mentalitatea retrospectivă proprie persoanelor în etate asupra

unor categorii (copii, adolescenți) la care aceasta este, dacă nu inexistentă, în orice caz, nespecifică, cuplul de ecuații (13.3) lua în considerare și atitudinea complementară, orientată către viitor, și analiza posibilitățile de racordare a celor două perspective, precum și consecințele practice ale acestei racordări. Față de rigiditatea cvasitotală a primului model, care prognoza, în dezacord vădit cu realitatea, un comportament temporal identic pentru toți oamenii, se opera de data aceasta o, fie și modestă, distincție între indivizi, prin introducerea parametrului „longevitate scontată". Deosebirile în ceea ce privește capacitatea de memorare a timpului trăit adăugau, într-o a treia etapă, un nou element de diferențiere, apropiind și mai mult modelul de realitatea modelată. Totuși, prin însăși structura sa, acesta rămânea inapt să dea seamă de ceea ce constituie, în fond, trăsăturile cele mai frapante ale timpului subiectiv și anume fluctuațiile neașteptate și frecventele rupturi de ritm, pe care niciun sistem analitic bazat pe funcții continue și monotone nu le-ar putea reda.

Urmează că, indiferent de micile ajustări și retușuri ce i s-ar mai putea aduce, modelul discutat anterior și-a cam epuizat resursele explicative și că un progres sensibil nu poate fi așteptat decât de la o abordare principial și calitativ diferită. Este ceea ce încercăm în continuare.

Câteva dintre jaloanele teoretice ale noului model au fost puse deja în capitolele anterioare. Să reactualizăm *pro memoria* aceste idei.

Cadența timpului interior derivă din viteza cu care conștiința noastră parcurge timpul exterior, înțeles, în termeni relativiști, ca o a patra dimensiune a lumii. O atare călătorie seamănă și nu seamănă cu deplasările pe care le putem efectua în celelalte trei direcții ale spațiului. Cel puțin două particularități singularizează acest itinerar: caracterul său unidirecțional și obligativitatea înaintării, în sensul că nu stă în puterea noastră să refuzăm, fie și vremelnic, deplasarea, nici măcar dacă avem privilegiul de a ne numi Goethe („*Verweile doch, du bist so schön*") sau Lamartine („*O, temps, suspends ton vol...*"[247]). Ambele constituie restrângeri dure ale libertății umane, dintre care cel puțin pe prima o știm definitivă, întrucât una dintre puținele noastre certitudini, alături de aceea a sfârșitului ineluctabil al vieții, este imposibilitatea realizării unei mașini a timpului care să ne reîntoarcă în trecut[248].

---

[247] Merită menționat, nu pentru a diminua meritele marelui romantic francez, ci spre a sublinia caracterul universal uman și chiar banalitatea ideii de zbor al timpului („*Die Jahre fliehen pfeilgeschwind*" în *Das Lied von der Glocke* de Fr. Schiller), că acest vers celebru apare pentru prima dată sub pana mai modestului Antoine-Léonard Thomas (1732-1785) în *Ode sur le temps* din 1765. Textul integral al poemului său, în original și în traducerea noastră, poate fi găsit în Anexa 2 a cărții de față.

[248] Oricât de ispititoare și de convingător argumentată de autorii de literatură SF, speranța că vreodată asemenea călătorii ar putea fi efectuate e contrazisă de istorie, pe care o atare posibilitate ar fi transformat-o deja într-un veritabil talmeș-balmeș, în care oamenii epocilor trecute ar fi trăit amestecați cu persoane venite din viitor, eventual pentru perioade scurte de timp (de la un simplu weekend în cazul curioșilor amatori de experiențe inedite, la anul sabatic al istoricilor de profesie)!

În ceea ce o priveşte pe cea de a doua, ea ne lasă o anumită marjă de libertate, atâta vreme cât, trăindu-ne viaţa într-un anumit fel, putem, dacă nu opri clipa, măcar încetini sau grăbi perindarea noastră prin lume. Analiza întreprinsă în capitolele precedente a sugerat deja modalităţi de realizare a unui atare deziderat, în condiţiile restrictive ale variaţiei lente a parametrilor de care depinde timpul interior.

În ce situaţii obişnuim să spunem că timpul se scurge mai repede? Atunci când intervale ale timpului fizic unanim recunoscute drept egale sunt parcurse în mai puţine unităţi de timp psihic decât în cazurile pe care suntem dispuşi să le acceptăm drept situaţii-standard.

Sentimentul de insatisfacţie pe care îl încercăm recitind încercarea de definiţie de mai sus e probabil împărtăşit şi de cititor, care şi-ar dori, pe bună dreptate, o formulare în termeni mai lipsiţi de echivoc. Din păcate, nu ne este uşor să i-o oferim, dar am putea, cel puţin, explica în ce constă realitatea psihologică pe care această definiţie încearcă să o subîntindă. Pentru a putea întreprinde o analiză cantitativă a fenomenului abordat, ar trebui să dispunem de o unitate de măsură a vârstei subiective care să ne permită să evaluăm „accelerările conştiinţei" resimţite ca precipitări ale timpului interior. În modelele anterioare, rolul acestei unităţi de măsură era jucat de constantele de tip k din formulele (12.3), (12.5), (12.7),

(13.1), (13.2) etc. Astfel, în cazul modelului (12.3) durata psihică a unei vieți de 80 de ani se cifra la circa $3k$, în cel al modelului (12.5) la 8,72 k' și așa mai departe. Dificilă nu este introducerea unor atari unități de măsură, în fond arbitrare[249] (cum, de altfel, tot arbitrare sunt și cele care ne ajută să evaluăm mărimi fizice ca lungimea, masa sau timpul „obiectiv"), ci formularea unor condiții de normalitate de natură să ne permită să susținem că, într-o anumită circumstanță concretă de viață, timpul zboară sau se târâie. Referirea, poate cam obscură, la niște presupuse „situații-standard" avea în vedere tocmai necesitatea identificării unei norme generale cu rol de reper pentru calculul fluctuațiilor timpului interior.

Mai concret: o activitate a cu caracter repetabil, desfășurată mereu în același fel, ne ocupă (consumă), în medie, un interval de timp subiectiv T_a. Condiții noi apărute la una dintre reiterările sale pot face ca, de acea dată, durata psihică asociată activității respective să fie sensibil mai mare sau mai mică decât T_a. „Situația-standard" ar corespunde aici modului în care se petrec lucrurile *de obicei* (nimic mai

[249] Bazându-se pe experimente psihologice care au pus în evidență remarcabila capacitate umană de estimare corectă a duratelor, intervale de timp fizic duble în raport cu un interval-standard fiind percepute ca efectiv de două ori mai lungi, Paul Fraisse, într-o lucrare de referință (*Psychologie du temps*, Presses Universitaires de France, 1967), lansează propunerea originală ca unitatea de măsură a timpului subiectiv să fie, pur și simplu, secunda!

ambiguu decât această sintagmă), iar cunoașterea intervalului-standard de timp subiectiv asociat ne-ar permite să apreciem, prin comparație, măsura accelerării sau încetinirii locale a vieții noastre psihice.

Din păcate însă, în cazul de față, conceptul de „situație-standard" nu are nicio acoperire, căci, spre deosebire de experimentele fizice, faptele de conștiință sunt principial irepetabile. E binecunoscut sentimentul „scurtării" unui itinerar pe care îl străbatem pentru a doua oară. Schimbarea intervenită la noua parcurgere a aceluiași traseu nu ține de vreo realitate exterioară, obiectivă, ci de stările noastre, de atenția pe care mai suntem dispuși să o acordăm unui lucru ce și-a pierdut, în mare măsură, caracterul inedit. Scăderea atenției modifică drastic proporțiile, iar memoria, selectivă prin însăși natura ei, desăvârșește anamorfoza. Aceasta fiindcă atenția și memoria reprezintă factorii decisivi ce intervin în procesul percepției temporale. Se poate afirma chiar că atenția acordată timpului e cel mai important agent de deformare a acestuia. Timpul se scurge cu atât mai lent cu cât ne uităm mai des la ceas și zboară literalmente atunci când interesul nostru este acaparat de altceva în așa măsură încât să nu ne mai găsim timp și pentru timp. John A. Michon, citând un studiu inedit al cercetătorului Linde, semnalează apariția în situațiile când cineva se află în așteptare a unui semnificativ *comportament colateral* („*collateral behavior*"). Plimbarea

„în sus şi în jos", întâlnită şi în lumea animală, este interpretată ca o manifestarea a dorinţei subconştiente de punere în funcţiune a unui soi de *orologiu comportamental* („*behavioral clock*"), destinat asigurării unui mai bun control asupra timpului, într-un moment în care acesta este învestit cu o valoare deosebită[250].

Intervenţia memoriei complică sensibil lucrurile. Am arătat deja într-un capitol precedent că tendinţa acesteia este de a produce deformări compensatorii: o perioadă care pare lungă în timpul parcurgerii ei se contractă în amintire, în timp ce una pe care am străbătut-o „ca vântul şi ca gândul" îşi sporeşte dimensiunile pe măsură ce ne îndepărtăm de ea. Condiţia dilatării este existenţa în intervalul considerat a unui număr suficient de mare de evenimente distincte, situaţie analoagă aceleia din domeniul percepţiei spaţiale. La fel cum o încăpere goală pare mai mică decât una mobilată de aceleaşi dimensiuni, „un interval temporal ocupat de stimuli auditivi discontinui pare mai lung decât un interval vid de aceeaşi durată"[251]. O zi din trecutul nostru ce nu s-a remarcat prin niciun eveniment demn de a fi memorat ajunge astfel, după o vreme, la dimensiunea temporală nulă, dispărând din orizontul amintirii şi totodată din structura acelui

[250] John A. Michon, *op. cit.*, p. 34.
[251] Solomon Marcus, *op. cit.*, p. 216.

continuum artificial de evenimente memorabile ce constituie biografia noastră interioară.

Se vede că un parametru hotărâtor al percepției noastre temporale este densitatea de evenimente din perioada pe care tocmai o parcurgem. Când însă timpul este gândit retrospectiv, ca în modelele bazate pe raportarea la trecut pe care le-am discutat anterior, contează nu numai câte evenimente populează un interval dat, ci și, de fapt în primul rând, câte dintre acestea sunt *memorabile*, în înțelesul etimologic al cuvântului, adică susceptibile de a fi stocate în memorie. Chiar dacă, potrivit postulatului bergsonian pe care nu avem motive să-l contestăm, orice clipă trăită s-a încrustat ireversibil în textura intimă a personalității noastre, când vorbim de timpul pe care l-am trăit ne referim exclusiv la secțiunea memorată a acestuia. Restul, deși face parte integrantă din ființa noastră, nu aparține, în mod paradoxal, și biografiei noastre conștiente. Exemplul cel mai frapant este cel al primei faze a copilăriei, atât de importantă pentru ceea ce suntem astăzi și care, practic vorbind, *nu există pentru noi*.

Introducerea conceptului de *eveniment memorabil* ne îngăduie să abordăm într-o manieră discretă problemele tratate anterior cu ajutorul unor funcții continue. La fel ca într-un vers, unde ritmul rezultă din recurența periodică a unor silabe marcate („lungi" în poezia antică, accentuate în cea modernă), cadența vieții psihice e dată de succesiunea evenimentelor memorabile. În ordinea

timpului fizic acestea sunt distribuite aleator, la distanțe variabile unul de altul, dar memoria noastră suprimă secvențele intermediare[252] și apropie aceste repere[253]

[252] Pentru a exemplifica modul în care absența evenimentelor memorabile contractă timpul nostru interior, să citâm din același *Zeitroman* al lui Thomas Mann: „[...] este suficient ca fiecare să-și aducă aminte cu câtă iuțeală se scurge chiar un «lung» șir de zile atunci când, bolnav fiind, le petreci în pat: este mereu aceeași zi care se repetă fără încetare; în fond, mereu aceeași, nu prea ar fi corect să vorbim de «repetiție»; mai precis ar fi dacă am vorbi de o identitate – adică de un *acum* încremenit – sau despre eternitate. La prânz ți se aduce supa, așa cum ți-a fost adusă și ieri și așa cum îți va fi adusă și mâine. Dar în aceeași clipă te adie un fel de boare – nu știi nici cum, nici de unde; căci în vreme ce vezi că ți se aduce supa, formele timpului se destramă, iar ceea ce ți se dezvăluie ca adevărata formă a existenței este un prezent încremenit în care ți se aduce supă" (*op. cit.*, p. 212). Fragmentul îmbină, de fapt, cele două perspective asupra timpului trăit: cea actuală și cea retrospectivă. Perioadele în care nu survine nimic deosebit nu lasă urme în memorie și, în consecință, se scurg cu "iuțeala" despre care vorbește scriitorul în prima frază citată, deși tot ele ne creează în timpul parcurgerii lor propriu-zise senzația de stagnare, de „*acum* încremenit".

[253] „Așadar, era ora patru când asistentul dispărea din nou pe balcon – ceea ce însemna jumătatea după-amiezii! Dintr-o dată, mai înainte de-ați fi dat seama, te pomeneai în plină după-amiază – care fără întârziere se prefăcea încetul cu încetul în înserare: atunci era aproape ora 5, venea ceaiul atât în sufragerie cât și la numărul 34, iar când Joachim se întorcea de la plimbarea a treia și trecea iarăși pe la vărul său, ora 6 era atât de aproape, încât cura de odihnă până la cină se limita la o oră care era un adversar ușor de învins – numai să fi avut cineva gânduri în cap și un *Orbis pictus* pe noptieră. [...] Se făcea seara – iar dimineața abia trecuse. Și această zi prefăcută în bucățele și prescurtată într-un chip atât de artificial i se prelinsese printre degete, cum constata el însuși cu mirare voioasă sau cel mult îngândurată; căci nu avea încă vârsta la care trecerea timpului să-l înspăimânte" (*op. cit.*, pp. 220-221).

creând un ritm artificial, inexistent în realitatea fizică a lumii. Sentimentul grăbirii sau încetinirii scurgerii timpului se explică tocmai prin faptul că, în acest fel, zone întinse ale vieții noastre „obiective" se pot contracta, uneori chiar până la dispariție, creând impresia că perioade cronologic egale au durat un timp foarte diferit. Evenimentele memorabile joacă, precum se vede, un rol analog celui al tic-tac-ului ceasornicelor care dau măsura timpului fizic, întrucât ele generează sau, mai exact spus, pun în evidență ritmul propriu al timpului interior.

Metafora ceasului este, de altfel, mai adecvată decât aceea a ritmului poetic, deoarece în cazul acestuia din urmă senzația de regularitate se leagă de alternanța a două tipuri distincte de elemente, pe când tic-ul și tac-ul ceasornicelor sunt obiectiv identice. Faptul că avem tendința să le diferențiem, până la a ajunge să credem chiar că e vorba de sunete realmente diferite, ni se pare revelatoriu pentru modul în care conștiința noastră tinde să învestească cu o structură ritmică succesiuni uniforme de semnale discrete. Evenimentele memorabile reprezintă pentru viața noastră interioară asemenea semnale, care, în urma acțiunii de eliminare a nesemnificativului pe care o efectuează neîncetat memoria umană, au ajuns să se alăture unul altuia rămânând totuși discernabile[254], tot așa

[254] Chiar dacă ceea ce mai persistă în amintirea noastră sunt numai momentele memorabile, ele nu ajung să formeze o pastă continuă.

cum şi bătăile ceasului, deşi acustic identice, sunt percepute ca distincte.

Să mai menţionăm o particularitate a memoriei ce ne va fi de folos în simplificarea, credem rezonabilă, a problemei studiate, a cărei complexitate ar risca altminteri să o facă inabordabilă. Experienţa ne învaţă că dintr-o mulţime de trăiri asemănătoare încercate pe parcursul vieţii cea care este cronologic prima ocupă în memorie un loc privilegiat. Prima zi de şcoală, primul bal, primul sărut se întipăresc incomparabil mai trainic decât alte zile de şcoală, baluri şi săruturi de mai târziu. Forţând puţin lucrurile, vom putea postula că dintr-o clasă de trăiri cvasiidentice memoria nu o reţine decât strict pe cea dintâi. Dacă se întâmplă totuşi ca şi o altă trăire similară, posterioară acesteia, să fie reţinută, nu ne rămâne decât să afirmăm că, în ciuda asemănării lor, între cele două trăiri au existat deosebiri suficient de importante pentru a ne permite să le considerăm ca făcând parte din clase distincte. Astfel, fiecare dintre faptele de conştiinţă memorate rămâne prima dintr-o serie de elemente identice, semănate cumva pe parcursul vieţii psihice. Prin acest artificiu, definirea conceptului

Zonele vide, rezultate în urma suprimării trăirilor banale, continuă să marcheze frontiere nevăzute, care ne împiedică să contopim artificial etape de viaţă disjuncte, formându-ne astfel o idee caricaturală despre propria noastră devenire.

de trăire memorabilă devine simplă şi lipsită de echivoc, condiţie indispensabilă pentru claritatea şi rigoarea modelului.

XV. Un model discret al timpului interior

Inima îmi funcționa bine și adeseori
mi-ar fi plăcut s-adorm înapoia ei
obișnuit cu bubuiturile neregulate
ale timpului interior.

Nichita Stănescu[255]

Fie T o mulțime finită sau nu de elemente denumite *trăiri* și r o relație de echivalență în T. Vom numi *viață psihică* sau, mai simplu, *viață*[256], orice

[255] *Tragedii în timp de pace*, din volumul *Necuvintele*, Editura Tineretului, 1969, p. 167.

[256] Pericolul de confuzie este exclus, deoarece, după cum s-a înțeles, nu ne ocupăm aici de evenimentele și situațiile exterioare cu care se confruntă subiectul, ci numai de reflexul lor în conștiința acestuia.

frază[257] de lungime finită pe vocabularul T:

$$v = t_1\ t_2 \ldots t_{i-1}\ t_i\ t_{i+1} \ldots t_{f-1}\ t_f$$
$$\text{unde}\quad t_1, t_2, \ldots, t_f \in T \qquad (15.1)$$

Fie E_i clasa de echivalență a lui t_i în raport cu relația r și E_i^* subclasa acesteia alcătuită numai din elemente ce figurează în fraza v. Vom spune că t_i este o *trăire memorabilă* a vieții v dacă, oricare ar fi $t_j \in E_i^*$, subzistă $i < j$. Cu alte cuvinte, condiția ca o trăire să facă obiectul stocării în memorie este ca ea să survină înaintea tuturor celorlalte trăiri echivalente cu ea. Nu am făcut, precum se vede, decât să dăm o formulare mai riguroasă postulatului enunțat în capitolul precedent. Am preferat să marcăm cu indicele f, în loc de n, ultimul element al șirului considerat pentru a sublinia faptul că acesta se referă la momentul *final* al vieții.

Vârsta subiectivă corespunzătoare trăirii t_i va fi, prin definiție, numărul total $s(i)$ de trăiri memorabile t_k astfel încât $k \leq i$. *Vârsta „obiectivă"* asociată aceleiași trăiri t_i este chiar indicele i al lui t_i.

O explicație este aici necesară.

Utilizarea numărului de trăiri ca măsură a vârstei cronologice presupune egalitatea duratei acestora, idee ce

[257] Reamintim că, în accepțiunea curentă din lingvistica matematică, o frază definită pe un vocabular reprezintă o secvență de elemente ale vocabularului, cu posibilitatea repetării oricărui element de oricât de multe ori, exact ca în enunțurile din limbile naturale.

poate părea ciudată. Dacă acceptăm însă teza alcătuirii traseului temporal al conştiinţei din cuante de durata prezentului, o asemenea ipoteză devine destul de naturală. Prin *trăire* e normal să înţelegem o experienţă actuală, adică o stare de conştiinţă care nu aparţine încă trecutului, nu a devenit încă *amintire*. Dimensiunea temporală a trăirilor va trebui aşadar să fie limitată superior de durata prezentului.

Ce-i drept, în vorbirea de toate zilele, numim *trăire* un proces sufletesc (eventual „de intensitate sporită", cum ne informează *Dicţionarul Explicativ al Limbii Române*) a cărui durată e nedeterminată şi, deci, poate fi oricât de mare. În cazul nostru, necesitatea de a opera distincţia dintre prezent, ca singură ipostază *reală* a timpului psihologic, şi trecut, care nu există decât în măsura în care este rememorat *tot în prezent*, ne obligă să optăm pentru o accepţiune diferită a termenului, limitând extensiunea trăirilor la dimensiunea temporală a „fantei" prezentului. Firește, nimic nu ne împiedică să numim *macrotrăiri* experienţele sufleteşti de durată mai mare, ce aparţin deopotrivă prezentului şi trecutului sau chiar numai celui din urmă.

Înainte de a păşi mai departe, ni se pare corect să recunoaştem o slăbiciune de principiu a acestei abordări discrete a problematicii timpului. Ipoteza alcătuirii fluxului temporal din cuante indivizibile (în genul, dar nu şi la scara,

unităților numite *crononi* într-o anumită versiune a mecanicii cuantice) conduce la un impas logic, întrucât numai infinitatea continuă (nenumărabilă) a momentelor timpului ne permite să surmontăm paradoxul cuprins în aporiile eleaților (v. capitolul IV). La fel ca în cazul mișcărilor exterioare, obiective, transformările lăuntrice ale conștiinței nu pot fi decât ori continue, ori inexistente, căci, prin analogie cu zborul săgeții lui Zenon, trecerea dintre două *stări* succesive trebuie să aibă loc cândva, o succesiune de „instantanee" neputând genera mișcare, decât cel mult una iluzorie, ca în jocurile de umbre ale cinematografului.

Henri Bergson are, probabil, dreptate atunci când la întrebarea „Ce este, înlăuntrul nostru, durata?" răspunde: „O multiplicitate calitativă, neasemănătoare numărului; o dezvoltare organică ce nu este totuși o cantitate crescătoare; o eterogenitate pură în interiorul căreia nu există calități distincte. Pe scurt, momentele duratei interne nu-și sunt exterioare unele altora"[258]. Nimic mai „nebergsonian" deci decât cuantificarea timpului și numerotarea unităților care îl alcătuiesc. Și, totuși, există cel puțin o tentativă, aparținând ciberneticianului francez J.C. Lévy[259], de a construi un model matematic *discret* al chiar timpului bergsonian!

---

[258] *Op. cit.*, p. 157.

[259] *Le temps psychologique*, Dunod, Paris, 1969.

Nu este cazul să-l prezentăm aici, dar, pentru a nu-l lăsa pe cititor *sur sa soif*, menționăm faptul că modelul respectiv încearcă să explice continuitatea trăirilor care generează sentimentul timpului pornind de la o axiomă potrivit căreia, dacă M_1 și M_2 sunt două mesaje diferite și dacă orice stare de conștiință care conține mesajul M_2 îl conține și pe M_1, atunci M_2 este posterior sau cel mult contemporan cu M_1. O atare definiție a succesiunii este într-adevăr concordantă cu ideea bergsoniană că momentele timpului subiectiv nu se „uzurpă" (termenul este chiar al filosofului) unul pe altul, ci se includ fiecare în următorul, prezentul nostru purtând în el, conștient sau nu, întregul nostru trecut.

Merită, poate, să amintim, în această ordine de idei, că teza filosofică a conservării integrale a trecutului și-a găsit sprijinitori și printre neurofiziologi. Stimulând anumite zone cerebrale prin intermediul unor electrozi implantați, W. Penfield și P. Perot[260] au reușit să provoace subiecților supuși experimentului reamintirea unor experiențe din copilărie, ce păreau definitiv pierdute. Deținut în condiții de totală izolare timp de opt ani în penitenciarul de la Râmnicul Sărat, omul politic Corneliu Coposu a izbutit, potrivit propriilor declarații, să-și

[260] „The Brain's Record of Auditory and Visual Experience", *Brain*, vol. 86, 1963.

reactualizeze impresii vizuale şi auditive dinaintea vârstei de doi ani. Autenticitatea acestora i-a fost confirmată de mama sa, care mai trăia încă în momentul eliberării din închisoare. De altfel, la întrebarea pusă de E.F. Loftus şi G.R. Loftus[261] unui număr semnificativ de psihologi americani, majoritatea covârşitoare a acestora (84%) a apreciat că informaţia înmagazinată în memoria de lungă durată se conservă de-a lungul întregii vieţi a individului.

Închizând paranteza, menţionăm că suntem perfect conştienţi de simplificarea drastică pe care ipoteza cuantificării temporale o introduce în atât de subtila problematică a genezei timpului personal. De altminteri, nici nu este nevoie să fii adept al concepţiei bergsoniene pentru a respinge instinctiv ideea artificială a partiţionării timpului în unităţi discrete. Experienţa personală a fiecăruia dintre noi pledează în favoarea continuităţii vieţii psihice, în care nu e greu să recunoaştem, chiar fără a fi aflat argumentele filosofului, prezenţa „multiplicităţii de fuziune sau de întrepătrundere reciprocă"[262] opusă, principial, „multiplicităţii de juxtapunere" propuse de modelul discret al temporalităţii.

Totuşi, la un anumit nivel, segmentarea timpului interior este posibilă. Astfel, de pildă, alternanţa *veghe-somn*

[261] *Apud* M. Miclea, *op. cit.*, p. 222.
[262] H. Bergson, *op. cit.*, p. 119.

paradoxal generează o fragmentare clară a itinerarului conștiinței (evident, somnul fără vise nu contează aici, deoarece nu e prezent sub nicio formă în orizontul acesteia). Chiar dacă nu dispunem de date certe, ni se pare rezonabilă presupunerea că între ultima trăire dinaintea adormirii și cea dintâi din prima tranșă de vis a unei nopți subzistă, dacă nu un hiatus total, cel puțin o parțială soluție de continuitate, o disimilaritate sensibil mai accentuată decât între oricare dintre stările succesive ale conștiinței vigile. Ritmul circadian segmentează așadar timpul nostru lăuntric, oferind un exemplu de structurare discretă a acestuia. La drept vorbind, o zi din viață e și ea o „macrotrăire", mai mult sau mai puțin asemănătoare cu cele care o preced sau care îi urmează, ceea ce înseamnă că, într-o anumită variantă de abordare, termenii secvenței v din formula (15.1) ar putea, prea bine, să fie chiar zilele și nopțile subiectului considerat.

Propunerea considerării unor asemenea „supercuante" temporale și-ar putea găsi justificarea practică în șansa reducerii substanțiale a dificultăților (inclusiv de calcul numeric propriu-zis) pe care le-ar presupune altminteri operarea cu trăiri de durata prezentului, ori chiar inferioare acesteia („stări" de conștiință fulgurante, a căror existență nu poate fi, totuși, negată). În plus, atunci când se pune problema privirii retrospective asupra traseului biografic propriu, zilele constituie adesea segmente temporale caracterizate printr-o anumită unitate, care face posibilă

rememorarea lor ca o structură coerentă, centrată, de obicei, pe un fapt sau pe un sentiment dominant.

În fond, rareori însă (dacă, nu cumva, chiar niciodată) ceea ce reținem din trecut sunt simple trăiri individuale, izolate, având exact durata prezentului. Natura asociativă a memoriei face ca trăirea, ca experiență psihică actuală, să fie integrată, imediat după trecerea sa, în lanțul trăirilor trecute, în general nemijlocit precedente, împreună cu care dă naștere secvențelor mai lungi pe care le-am denumit *macrotrăiri*. Pertinența macrotrăirilor va depinde direct de caracterul inedit sau banal al combinației de trăiri care le compun. E de așteptat ca o macrotrăire să fie cu atât mai ușor memorată, cu cât în compoziția ei intră mai multe trăiri insolite, neîncercate până în acel moment. În schimb, o macrotrăire alcătuită exclusiv din stări deja experiate va avea șanse mult mai mici (în modelul nostru chiar nule) de a fi reținută. Ignorarea unei asemenea secvențe banale constituie o aproximație pe care o adoptăm nu atât din convingerea că toate trăirile neinedite sunt și principial nememorabile, cât sub imperiul necesității de a găsi o rezolvare matematică unei probleme care, altminteri, s-ar lovi de dificultăți insurmontabile.

În conformitate cu definițiile de mai sus, *vârsta fizică e dată de numărul total de trăiri parcurse până la un moment dat, iar vârsta psihică numai de numărul celor memorabile*, aceasta deoarece, dacă privim lucrurile din

perspectivă endopneumatică, despre ceva ce nu mai poate fi rechemat nicicum în orizontul conştiinţei putem spune, pe drept cuvânt, că pur şi simplu nu există. Pentru noi trecutul este strict ceea ce ne amintim din el, lucru valabil nu numai în domeniul biografiei personale, ci şi în cel al istoriei. Sesizând această dependenţă a vârstei lucrurilor de ceea ce ştim noi despre ele, o studentă din grupul celor intervievate în cadrul anchetei privind percepţia subiectivă a timpului remarca: „Franţa e o ţară bătrână; în schimb, Bangladeshul pare că abia a început să existe".

Distincţia dintre trăirile memorabile şi celelalte, condamnate la uitare, pe care se întemeiază toate consideraţiile şi calculele ce urmează, este şi ea una susceptibilă de critici întru totul justificate. Precum am spus-o deja, ipoteza noastră de lucru este aceea că de-a lungul vieţii nu toate stările noastre de conştiinţă sunt inedite: unele seamănă izbitor cu altele deja experiate, ceea ce constituie o piedică serioasă în calea reţinerii lor pentru o perioadă mai îndelungată. Riguros vorbind însă, identitatea a două sau mai multe stări (trăiri) ar contrazice însăşi esenţa, atât de bine sesizată de Bergson, a devenirii psihice a omului. Această devenire exclude, prin definiţie, orice formă de circularitate. Revenirea într-un stadiu deja parcurs este, din principiu, imposibilă, iar justificarea formală a acestui adevăr ne-o oferă chiar amintita axiomă a lui Lévy, potrivit căreia săgeata timpului personal e dată

de relația antisimetrică de incluziune a stărilor de conștiință precedente în cele ulterioare. Nimic nu se repetă în viața psihică și cum măsurarea timpului nu poate fi efectuată decât prin recurgerea la procese cu caracter circular, iterativ, absența acestora din lumea aflată în veșnică curgere a interiorității noastre ne face viețile temporal incomensurabile.

O nouă paranteză este aici necesară.

Ideea timpului circular e una dintre cele mai venerabile din istoria gândirii omenești. Repetabilitatea unor fenomene naturale l-a impresionat probabil pe homo sapiens chiar de la începuturile existenței sale. E dovedit faptul că încă cu mult înainte de „revoluția neolitică" din urmă cu vreo 8000 de ani, când, în contextul nașterii agriculturii, ciclurile vegetației au început să fie superior valorizate, strămoșii noștri, observând succesiunea ritmică a anotimpurilor, precum și regularitatea mișcărilor cerești, și-au format o anumită concepție despre ciclicitatea timpului, pe care aveau să se întemeieze nu numai o puzderie de concepții mitico-religioase, ci și metode tot mai perfecționate de măsurare a timpului. Mircea Eliade[263], citându-l pe Alexander Marshak, semnalează existența încă din paleoliticul superior (circa 35000-10000 a. Ch.) a unui

[263] *Istoria credințelor și ideilor religioase*, Editura Științifică, 1991, vol. I, p. 32.

„sistem simbolic de notare a timpului, bazat pe observarea fazelor lunare".

Se ştie că marele istoric al religiilor a consacrat multe pagini miturilor „eternei reîntoarceri", bazate pe ideea regenerării timpului prin reiterarea stării primordiale a lumii. Când vorbeşte de *eterogenitatea* timpului, Eliade se referă la alternanţa periodică a secvenţelor temporale profane cu tranşe de timp sacru, ce se inserează în scurgerea monotonă a celor dintâi, conferindu-le nu numai un ritm specific, ci şi o semnificaţie mistică transistorică. Dincolo de explicaţiile naturiste ale etiologiei unor atari concepţii, Eliade vedea în repetarea rituală a evenimentelor-arhetip o expresie a dorinţei paradoxale a omului „de a se afla în durată fără a-i purta povara, adică fără a-i îndura ireversibilitatea"[264].

Într-adevăr, s-ar putea spune că nimic nu este mai angoasant pentru fiinţa umană decât sentimentul ireversibilităţii. Din acest punct de vedere omul ocupă o poziţie unică în lumea vie. Nu ştim în ce fel „simt" timpul animalele, dar ceea ce e sigur este că ele nu trăiesc o relaţie conflictuală cu acesta, fiindcă nu au conştiinţa sfârşitului ineluctabil al vieţii. Numai cine se află fără încetare sub sabia lui Damocles a iminenţei morţii se simte incurabil rănit de faimoasa „săgeată a timpului". O mare parte din

[264] *Tratat de istorie a religiilor*, Humanitas, 1992, p. 371.

eforturile depuse de om de-a lungul vremii a fost consacrată înfruntării, uneori eroice, alteori jenante prin compromisurile pe care le-a presupus, a pariului dinainte pierdut cu bătrânețea, moartea și uitarea.

Iluzia timpului circular, structurat în cicluri de amplitudine variabilă (mergând de la frecvența strânsă a „ceasurilor" de rugăciune până la cele 36000 de repetări succesive ale „zilei lui Brahmān", cu durata de 4,320 de miliarde de ani solari, din cosmologia vedică) l-a ajutat pe om să facă, de bine, de rău, față presiunii obsesive a amenințării deznodământului pe care îl știa inevitabil. Este motivul pentru care chiar și astăzi, într-o lume în mare parte desacralizată și în care mitul tenace al progresului ne interzice orice speranță în vreo eventuală revenire la stări de lucruri istorice sau biografice anterioare, omul continuă să-și ritmeze viața, structurând-o ciclic aidoma primilor hominizi.

Revenirea periodică a weekendului, a cărui semnificație religioasă s-a estompat, atunci când nu a dispărut chiar cu totul, precum și aceea a vacanței sau a concediului, a zilelor aniversare ale rudelor și prietenilor, a marilor competiții sportive care agită spiritele la nivel planetar ori a altor evenimente cu caracter repetitiv (festivaluri și concursuri muzicale, alegeri parlamentare etc.) asigură, ca și în trecutul cel mai îndepărtat, menținerea sentimentului tonic al unei „eternități locale"

neatinse de *dintele vremii*[265]. Căci, la drept vorbind, reiterarea nedefinită a unei aceleiași situații nu e decât un alt nume dat imobilității.

Dar imobilitatea nu există; și nici forma ei atenuată sau ascunsă care e revenirea periodică la *statu quo ante*. „Ireversibilul, observă Vladimir Jankélévitch[266], nu este o trăsătură, printre altele, a timpului, el *este* însăși temporalitatea timpului; verbul «a fi» este luat aici în sens «ontologic» și nu în sens copulativ: adică ireversibilul definește totalitatea și esența temporalității, și numai temporalitatea; cu alte cuvinte nu există temporalitate care să nu fie ireversibilă și nu există ireversibilitate pură care să nu fie temporală". Sensul săgeții timpului reprezintă *sensul* prin excelență, revenirea în urmă ar întruchipa forma absolută a *non-sensului*!

Struțo-cămilă lingvistică, conceptul de *primultimitate* confecționat de Jankélévitch exprimă în fond, cu maximă acuratețe, trăsătura definitorie a cuantelor timpului personal, anume aceea de a corespunde fiecare câte unei trăiri care este deopotrivă prima și ultima din specia ei. Nicio formă de repetiție nu e compatibilă cu ireversibilitatea fundamentală a fluxului temporal. Dacă

---

[265] La Shakespeare: „*the tooth of time*" (*Măsură pentru măsură*, actul V, scena 1); la Wieland: „*die Zahn der Zeit*" (*Abderitanii*, actul IV, scena 12).

[266] *Ireversibilul și nostalgia*, Univers Enciclopedic, 1998, p. 9.

„veşnica reîntoarcere" a mitologiilor nu e decât o autoamăgire a omului însetat de eternitate, tot la fel de iluzorie rămâne şi mult mai modesta pretenţie a retrăirii fie şi numai a unei singure stări sufleteşti punctuale pe care am parcurs-o cândva şi care ne mai bântuie încă memoria.

„O experienţă reuşită nu trebuie niciodată repetată", ne învaţă una dintre amuzantele „legi ale lui Murphy". Nimic mai adevărat, şi totuşi muritorii încearcă necontenit, împotriva oricărei logici, să reediteze situaţiile plăcute din trecut. Îndrăgostiţii revin în locurile unde au fost fericiţi împreună, oamenii politici „reacţionari" luptă pentru diverse forme de restauraţie, telespectatorii revăd filme vechi în speranţa că le vor produce aceleaşi emoţii ca la prima vizionare. Zadarnic! Nici renaşterea cu repetiţie (*palingenesia* grecilor antici sau *samsāra* indiană), nici retrăirea măcar şi a unei singure clipe fugare nu sunt cu putinţă. „Şi cerşetorul lui a doua oară aşteaptă umila ei reiterare aşa cum osândita la moarte imploră milostenia unei clipe din partea domnului călău. Ne este însă refuzată – inflexibil, riguros refuzată – tocmai graţia lui a doua oară"[267].

De fapt, aşa cum bine remarcă Jankélévitch comentându-l pe Heraclit[268], un om nu se poate scălda de două ori în acelaşi râu nu numai fiindcă râul se schimbă în

[267] Vl. Jankélévitch, *op. cit.*, p. 36.
[268] *Op. cit.*, p. 46.

timp, ci şi fiindcă omul însuşi este mereu altul[269]. „Devenirea nu este modul său de a fi, este însăşi fiinţa sa; timpul nu este modul său de existenţă, ci singura sa substanţialitate. Cu alte cuvinte, omul este în întregime temporalitate, din cap până în picioare, pretutindeni, până în vârful unghiilor"[270].

Dacă există aici o enigmă ce trebuie explicată, nu e atât veşnica primenire, dată, cumva, „prin definiţie", cât persistenţa miraculoasă a identităţii personale, sentimentul şi convingerea tenace că, peste capul schimbării, suntem nedezmințit aceiaşi care am fost de când ne ştim. Aceasta în ciuda puterii timpului de a preface şi anihila, de a transmuta lucrurile, fiinţele şi împrejurările în cele mai neaşteptate avataruri, metamorfozându-le inclusiv (supremă viclenie!) în contrariul lor. Căci, aidoma inimii omeneşti despre care s-a spus că îşi are raţiunile proprii, necunoscute sau chiar inaccesibile raţiunii, timpul posedă o logică ce contravine Logicii: el contrazice cu nonşalantă dezinvoltură regula de aur a acesteia care este legea identităţii sau a non-contradicţiei. Imposibilitatea coexistenţei contrariilor subzistă numai într-o lume atemporală; în timp însă nu e deloc exclus ca un lucru să

[269] Poetul T.S. Eliot sintetiza această idee în formula frapantă, cu iz de paradox: „De fiecare dată când reîntâlnesc un vechi prieten mă întâlnesc cu un străin!"

[270] *Op. cit.*, p. 10.

fie prezent laolaltă cu contrariul său, ba chiar e în spiritul devenirii ca fiecare moment să îl nege pe precedentul, ca ceea ce a fost să nu mai fie, după cum tot atât de bine inexistentul sau virtualul din clipa de față să se poată oricând actualiza în următoarea[271].

Temporalitatea se prezintă astfel ca o veşnică negare de sine a existentului, iar timpul drept *domeniul de manifestare prin excelență a principiului non-identității.* Aceasta ar fi şi o posibilă propunere de definiție a monstrului proteic, devorator a toate (*tempus edax rerūm*[272]), omnipotent şi totodată insensibil (în ambele sensuri, adică deopotrivă inaccesibil, ca atare, simțurilor noastre şi nepăsător la suferințele pe care ni le provoacă) care este temutul, dar şi, nu o dată, mult doritul, alinătorul Chronos.

În condițiile în care, indiferent de coloratura ei sufletească, delectabilă sau odioasă, orice trăire este esențialmente nouă (în pofida relației „bergsoniene" de incluziune pe care o întreține cu predecesoarele sale), ipoteza de pornire a modelului nostru, care presupune gruparea trăirilor în clase de echivalență, va apărea oricui drept inacceptabilă! Şi totuşi...

---

[271] Ideea acestor neîncetate actualizări ale potențialului şi potențializări ale actualului a constituit teza fundamentală pe care s-a clădit concepția filosofică a lui Stéphane Lupasco (v., de pildă, selecția reprezentativă *Logica dinamică a contradictoriului*, Editura Politică, Bucureşti, 1982).

[272] Ovidiu, *Metamorfozele*, cartea XV, v. 234.

Fie-ne îngăduit să observăm că nu doar în sfera psihismului, ci nicăieri în lume nu pot fi întâlnite două lucruri identice. Această evidență nu i-a împiedicat însă pe oameni să clasifice neîncetat tot ceea ce li s-a părut clasificabil. Limba însăși e un produs, poate cel mai spectaculos, al acestui viciu benign. Nu există doi câini absolut identici, la fel nici doi copaci sau două gânduri, dar, observate cu atenție, aceste obiecte (sau „obiecte") s-au dovedit a poseda suficiente trăsături comune pentru a fi grupate în clasele de echivalență pe care le numim *câini*, *copaci* ori *gânduri*. În calitatea lor de unic mijloc prin care conceptele devin „conceptibile" și, în subsidiar, dar nu mai puțin important, comunicabile, asemenea cuvinte i-au permis omului să ia lumea în posesie[273], deși generalitatea cuvintelor continuă să le dea bătăi de cap logicienilor și specialiștilor în pragmatică lingvistică, confruntați cu dificultatea de a explica în ce fel izbutesc vorbitorii să desemneze referenți concreți cu ajutorul unor termeni esențialmente generici.

Pentru noi exemplul limbii poate constitui o încurajare, o dovadă că e posibil ca, recunoscând unicitatea fiecărei stări de conștiință, să se grupeze trăirile unui subiect dat în clase de echivalență induse de o relație cu

[273] În Eden, la cererea Domnului, Adam a pus nume viețuitoarelor (*Facerea*, 2, 19-20).

caracter tranzitiv[274]. Pe ce s-ar putea întemeia o atare clasificare?

Evident, pe „clasificabilitatea" situațiilor de viață înseși. E de presupus că între trăirile încercate de fiecare dată când asistăm la o victorie a echipei preferate să existe o mai mare similitudine decât între oricare dintre acestea și emoția pe care o încercăm la aflarea veștii dispariției unei persoane apropiate. Surescitarea prilejuită de plecarea într-o excursie e cam de aceeași natură (nu însă de intensitate identică!) de fiecare dată când survine situația cu pricina și nu există motive ca ea să semene, de pildă, cu apatia cu care urmărim o ședință plictisitoare. Oricât ar fi de imprevizibile reacțiile noastre, e totuși de așteptat să existe o anumită similitudine între sentimentele pe care le încercăm în circumstanțe asemănătoare. Pe cale de consecință, din „clasificabilitatea" situațiilor de viață (și aceasta, firește, relativă, căci nici aici repetarea întocmai nu este posibilă) nu e absurd să deducem, nu mecanic, ci ținând cont de fluiditatea specifică fenomenelor sufletești, și o „clasificabilitate" a trăirilor umane.

Făceam puțin mai înainte referire la diferența de intensitate dintre două trăiri similare. De obicei, impactul unui anume tip de eveniment scade odată cu repetarea

[274] De regulă, relațiile de asemănare nu presupun tranzitivitatea: din asemănarea mamei cu copilul și a copilului cu tatăl ar fi imprudent să deducem că mama va trebui să semene cu tatăl!

acestuia. Intrat în rutină, un fapt care inițial ne emoționa puternic se banalizează și starea afectivă asociată lui devine tot mai estompată. Instalarea unei anumite blazări pare să fie urmarea inevitabilă a reeditării experiențelor, fie ele la început oricât de spectaculoase sau șocante. Or, e lucru dovedit că amprenta lăsată în memorie de un eveniment depinde de intensitatea reacției pe care acesta a produs-o. Dacă el ne-a prilejuit o trăire inedită, amintirea sa va fi mai vie și, implicit, mai durabilă. Dimpotrivă, dacă nu a reușit decât să ne instaleze într-o stare cunoscută, îndelung experiată, are toate șansele de a fi dat uitării. Extra-ordinarul, în sens etimologic, adică tot ceea ce se detașează din pasta uniformă a obișnuitului, iată conținutul preponderent al memoriei noastre.

La drept vorbind, amintirile de care suntem conștienți (cele pe care nu le putem reactualiza, chiar dacă împreună cu primele pot acoperi totalitatea experienței noastre, cum am văzut că presupun unii psihologi, nu ne interesează aici, întrucât percepția timpului nu se poate construi prin raportare la ele) reprezintă numai o fracțiune infimă din informațiile din afară care ne-au asaltat de-a lungul vremii. Cu receptivitatea sa formidabilă la tot ce îl înconjura, tânărul Tolstoi și-a dat seama că tentativa de a descrie exhaustiv impresiile unei singure zile (lucru pe care l-a încercat în cea dintâi operă literară a sa, *Povestea zilei de ieri*) nu poate decât să eșueze: „Dacă aș vrea să povestesc totul, dacă aș

intra în cele mai mici detalii fără să omit niciunul, n-ar exista suficientă cerneală în tot universul ca să scriu povestea acestei singure zile, nici destui tipografi care să o imprime!"[275]. Să ne mai mirăm atunci de cuvintele Evanghelistului care se îndoia de posibilitatea consemnării în scris a tuturor faptelor Mântuitorului?[276].

Memoria noastră activă este, în fond, de o selectivitate care aduce a zgârcenie. Prea puține senzații, impresii, întâmplări din multitudinea celor cu care ne-am confruntat de-a lungul vremii o mai populează astăzi. Și numai acest reziduu alcătuiește ceea ce numim „trecutul nostru", adică depozitul de amintiri la care ne raportăm atunci când, aruncând o privire în urmă, încercăm o evaluare a timpului trăit. A fost lung, a fost scurt? Totul depinde de ce și cât reușim să ne reamintim. Pentru cel care și-a pierdut accidental memoria, trecutul nu există. Pentru un eventual monstru mnezic dotat cu o memorie episodică[277] absolută, el ar trebui să aibă o extensiune cvasiinfinită.

---

[275] *Apud* Vl. Jankélévitch, *op. cit.*, p. 41.

[276] „Dar sunt și alte multe lucruri pe care le-a făcut Iisus și care, dacă s-ar fi scris cu de-amănuntul, cred că lumea aceasta n-ar cuprinde cărțile ce s-ar fi scris" (Ioan, 21, 25)

[277] Termenul, introdus de E. Tulving (*Elements of Episodic Memory*, Oxford University Press, New York, 1983), desemnează memoria evenimentelor autobiografice și se contrapune celui de *memorie semantică*, rezervat amintirilor nelegate de un context spațio-temporal precis. Cunoștințele pe care nu ne amintim în ce împrejurări le-am dobândit (cum ar fi majoritatea elementelor de limbă vorbită) aparțin acestui al doilea tip de memorie.

Noi ceilalți, adică cei care ne autoflatăm cu calificativul de „normali", ocupăm diferite poziții intermediare între aceste extreme neobișnuite. Reținem moderat și uităm mult, dar, mai întotdeauna în funcție de ineditul celor percepute. Căci memoria constituie o acumulare de informații, iar, informația este, prin definiție, noutate. *Deja-știutul* nu mai posedă virtuți informaționale și, asemenea lui, *deja-trăitul* nu se va mai imprima în amintirea noastră cu intensitatea primei experiențe de același fel. O regulă de aur a memoriei ar fi aceea că „prima oară"[278] rămâne încrustată în amintire cu un relief

[278] În vechea limbă egipteană „prima oară" se spunea *tep zepi*, sintagmă ce desemna Vârsta de Aur a perfecțiunii inițiale a lumii, când nu existau nici boala, nici moartea și când fuseseră întemeiate toate întocmirile naturale, religioase, culturale și sociale pe care se baza existența regatului din Valea Nilului. Precum a remarcat Mircea Eliade, „epoca fabuloasă a lui «Prima Oară» nu s-a retras între relicvele unui trecut definitiv închis. Întrucât ea constituie suma modelelor care trebuie imitate, această epocă este reactualizată continuu" (*Istoria credințelor și ideilor religioase*, Editura Științifică, 1991, p. 93). Într-un mod absolut identic, amintirea trecutului nostru personal este dominată de „Prima Oară", adică de trăirile încercate în premieră, de prima iubire, de prima călătorie, de prima întâlnire cu o capodoperă. Acestea nu se uită; în schimb, alte experiențe de același tip trebuie, pentru a fi și ele reținute, să îndeplinească anumite condiții de disimilaritate în raport cu cele dintâi. Ce deosebire, de la cer la pământ, între primul drum la oraș al unui tânăr țăran și naveta regulată pe care acesta o va face ulterior pe același traseu! Numai ocurența unor întâmplări ieșite din comun pe parcursul acestor călătorii de rutină l-ar putea face să le înregistreze pe unele dintre ele cu o intensitate comparabilă cu aceea a primei experiențe de acest fel.

incomparabil mai pregnant decât cel al tuturor reluărilor ulterioare. Mai mult decât atât, ea generează un efect pe care l-am putea numi de „inhibiție unilaterală".

La fel cum tendința unor neuroni alăturați aflați în stare de excitare este de a se inhiba reciproc (= *inhibiție laterală*), se demonstrează în psihologie și că pregnanța imprimării în memorie a unui item prezentat în cadrul unei serii de unități similare este mai mică decât în cazul când acesta apare izolat. Așa se explică, de altfel, efectele de „primordialitate" și „recență": primul și ultimul element din serie nu au vecini decât de o parte și, ca urmare, pentru aceste elemente marginale inhibiția laterală e mai slabă, ceea ce face ca ele să „sară în ochi". În ordinea temporală, din pricina strictei asimetrii a acesteia, trăirile similare se inhibă numai unilateral, în sensul unic al săgeții timpului. Singura care rămâne neinhibată este cea dintâi, astfel explicându-se gradul ei superior de „memorabilitate".

În funcție de modul în care se succed trăirile memorabile, raporturile dintre cele două vârste, cronologică și subiectivă, pot fi extrem de diferite. În cazul în care trăirile inedite se repartizează uniform pe parcursul vieții, suntem îndreptățiți să afirmăm că timpul exterior și cel interior se scurg cu aceeași viteză. Într-adevăr, dacă n este durata obiectivă a vieții (se observă că am menținut notația din formula (15.1), unde n era numărul total de trăiri), iar m – longevitatea subiectivă, egală cu numărul

de trăiri memorabile (altminteri spus, cardinalul mulțimii subclaselor E_i^*), după trecerea a $p\%$ din viața individului se vor fi scurs tot $p\%$ și din biografia sa interioară.

Există însă și posibilitatea aglomerării locale a trăirilor inedite în anumite perioade ale vieții, în detrimentul altor faze pe parcursul cărora timpul subiectiv să bată pasul pe loc în raport cu cronologia obiectivă.

O situație paradoxală pare a fi aceea în care, de la un anumit moment încolo și până la sfârșitul vieții, nu s-ar mai înregistra nicio trăire memorabilă. În acest caz, ceea ce am numit „viață psihică" s-ar epuiza înaintea încheierii vieții calendaristice, lucru cel puțin ciudat, de vreme ce existența conștientă a individului nu încetează, cu tot caracterul redundant al trăirilor sale. Contradicția e însă numai una aparentă. Ea ține de adoptarea aici a viziunii retrospective, ce presupune evaluarea duratelor după consumarea acestora. Or, precum am subliniat nu o dată, rememorarea dilată perioadele interesante ale vieții și le contractă pe cele plictisitoare. La limită, amintirea unui episod absolut banal se va șterge cu totul și, în consecință, durata psihică ce îi va reveni în recapitularea vieții interioare nu va putea fi decât nulă. Nimic neobișnuit în asta. De unde vine atunci senzația că ceva nu e în ordine cu situația evocată?

Lucrul care șochează nu este posibilitatea, ușor de acceptat, ca la întocmirea bilanțului unor perioade din viața

noastră, unele intervale de timp să lipsească la apel (aproape fiecăruia dintre noi i s-a întâmplat, măcar o dată în viață, ca o persoană împreună cu care a parcurs o experiență comună să-i amintească de o scenă sau alta, pe care memoria sa nu le-a înregistrat sau le-a pierdut, deși faptul că participase conștient la ele nu ar putea fi pus la îndoială), ci ca etapa astfel dispărută să fie exact cea finală, întrucât aceasta ar presupune o reexaminare post-mortem a existenței, implicând reevaluarea propriei biografii din afara acesteia. Filosofii au subliniat, de altfel, caracterul paradoxal al morții ca fapt psihologic, aceasta neexistând nici în ipoteza extincției definitive a conștiinței (căci moartea propriu-zisă nu e, prin definiție, susceptibilă de a fi trăită, odată ce se află dincolo de viață) și nici în aceea a continuității spiritului, care anulează *ipso facto* realitatea morții. Acestui statut de singularitate paradoxală a punctului terminus al vieții i se datorează și aerul de nonsens al ipotezei că, în anumite condiții, istoria devenirii interioare a unui individ ar putea înceta înaintea încheierii existenței sale conștiente.

XVI. Tendințele timpului subiectiv potrivit modelului discret

Condițiile a orice posibilitate sunt în capul nostru. Aicea sunt legile ciudate, cărora natura trebuie să li se supuie. Aicea-i timpul cu regulele lui matematice.

M. Eminescu[279]

Din însăşi definiția trăirilor memorabile, situate la stânga tuturor omoloagelor lor, rezultă că va trebui să ne aşteptăm ca în prima parte a vieții densitatea relativă de asemenea trăiri să fie mai mare decât către finalul ei. Cum tendința subiectului este de a uniformiza tic-tac-ul reprezentat de ocurența acestor trăiri, egalizând subiectiv intervalele dintre ele, în tinerețe timpul va

[279] *Archaeus*, în *Proză literară*, Editura pentru Literatură, 1964, p. 209.

apărea ca „mai lung", mai consistent decât la vârste avansate, când individul ajunge să resimtă (adesea în chip dureros) accelerarea curgerii temporale. Dacă în modelul continuu același fenomen era pus pe seama raportării prezentului la trecut sau la viitor, de data aceasta sentimentul precipitării timpului odată cu îmbătrânirea decurge din împuținarea treptată a prilejurilor de a avea trăiri inedite. Prezentul însuși este acela care nu ne mai oferă doza dorită de noutate, ceea ce îl face tot mai neinteresant, diminuându-i din ce în ce valoarea subiectivă. În măsura în care timpul, așa cum strălucit a argumentat Bergson, constituie locul de manifestare, prin excelență, al calității (spre deosebire de domeniul cantității, care este spațiul), putem afirma că percepția noastră temporală se schimbă la bătrânețe din cauza *scăderii calității prezentului* („*Mais où sont les neiges d'antan?*").

Spre deosebire de modelul continuu, în noua abordare există posibilități practic nelimitate de luare în considerare a particularităților traiectoriei biografice a unui individ sau a altuia. Arătam ceva mai înainte că nu e cu totul exclus, deși apare drept destul de improbabil, ca timpul personal al cuiva să se sustragă efectului de accelerare ce se manifestă de obicei odată cu înaintarea în vârstă. O repartiție uniformă pe parcursul vieții a trăirilor inedite ale individului i-ar putea evita acest

dezagrament. Mai mult chiar, distribuția situațiilor memorabile ar putea fi de așa natură încât la vârste relativ avansate să aibă loc o îndesire a stărilor psihice noi, insolite, eventual în contextul unor cotituri biografice severe (expatriere, reconversie profesională, divorț, cu sau fără recăsătorire etc.). Modelul prezentat mai sus și pe care îl vom analiza amănunțit în cele ce urmează se dovedește apt de a da seamă și de asemenea destine particulare.

În vederea unei prime exemplificări, să luăm în considerare un caz simplisim.

Afirmam ceva mai sus că, dacă, în sensul cel mai propriu, trăirile ce alcătuiesc lanțul vieții subiective ar trebui să aibă durata prezentului (sau, în circumstanțe deosebite, chiar mai puțin decât atât, întrucât memorabilă poate fi și o străfulgerare cvasiinstantanee survenită într-un context biografic mai neobișnuit), ele se aglutinează, de regulă, cu altele, adiacente, formând macrotrăiri sudate ale căror componente se susțin reciproc în lupta comună împotriva uitării. Tocmai originalitatea combinației poate constitui în acest caz factorul hotărâtor în reținerea macrotrăirii respective. Au existat în viața fiecăruia dintre noi zile de neuitat, prin succesiunea insolită a situațiilor survenite și, implicit, a reacțiilor sufletești pe care acestea ni le-au provocat, dar am cunoscut și nenumărate înșiruiri de minute și de ore anodine, din care s-au alcătuit zile

banale, imposibil de rememorat. Examinarea trecutului la scara zilelor (originale, şocante sau, dimpotrivă, stereotipe şi banale) poate fi chiar mai semnificativă şi, în orice caz este incomparabil mai lesne de realizat decât o analiză detaliată, clipă cu clipă, a unei întregi vieţi.

În fond, operarea în secvenţele de tipul (15.1) cu trăiri de durata prezentului s-ar lovi de dificultăţi de ordin atât teoretic, cât şi practic. Pe de o parte, în plan pur matematic, luarea în considerare a unor şiruri imense (căci, de exemplu, acceptarea propunerii „clasice" a lui P. Fraisse[280] de a adopta secunda drept unitate de măsură a timpului subiectiv ar face ca, pentru o viaţă de 70 de ani, numărul termenilor secvenţei (15.1) să depăşească două miliarde) poate deveni, la un moment dat, prohibitivă: aşa cum vom vedea, în formulele utilizate mai departe intervin combinări şi aranjamente ale unor numere de acest ordin de mărime, adică valori incomensurabil mai mari decât acelea. Pe de altă parte, la nivelul experimentului psihologic, e greu de crezut că s-ar putea găsi un subiect uman capabil să precizeze, chiar pentru un răstimp relativ modest, natura trăirilor sale elementare din fiecare secundă şi măsura în care acestea au avut un caracter inedit sau nu au făcut decât să reediteze stări experiate anterior.

Odată acceptată ideea că palierul temporal al analizei ar putea fi şi altul decât cel „atomic", al stărilor de conştiinţă

[280] *Psychologie du temps*, PUF, Paris, 1967, *apud* S. Marcus, *op. cit.*, p. 261.

elementare, indecompozabile secvențial, ne putem aroga dreptul de a considera unități oricât de mari: minute, ore, zile, săptămâni, luni, ani. Firește, precizia și finețea evidențierii fluctuațiilor locale vor scădea odată cu creșterea duratelor standard alese, dar pentru o primă defrișare a terenului chiar o analiză mai puțin pertinentă ne poate fi de folos.

Cea mai grosolană dintre abordări ar fi, probabil, una care ar opera cu macrotrăiri de extensiunea temporală a unui an. Ajunși la o anumită vârstă, ni se întâmplă să constatăm că de unii dintre anii pe care i-am trăit nu ne mai amintim deloc sau aproape deloc, în timp ce alții ocupă în memoria noastră un loc considerabil. Motivul acestui tratament mnezic discriminatoriu este, ca și în cazul trăirilor elementare, monotonia activităților desfășurate în anumite perioade, generatoare de stări de spirit suficient de apropiate pentru a nu li se putea aloca în memorie „adrese" distincte. Asemenea orelor și zilelor, există și ani atât de fazi, repetitivi, banali, redundanți, încât reactualizarea lor să devină, după un timp, imposibilă. Nu ni se pare, de aceea, absurdă, chiar dacă este drastic simplificatoare, operarea cu un analog al formulei (15.1):

$$v = a_1\, a_2\, a_3\, \ldots a_{i-1}\, a_i\, a_{1+1} \ldots a_{n-1}\, a_n$$

unde a_i *(i = 1, 2, 3, ...n)* sunt anii de viață ai unui subiect uman dat.

Fie acum $n = 80$. Ne referim așadar la o viață cu durata de 80 de ani. Să presupunem că, în funcție de

caracteristicile care îi disting (sub raportul evenimentelor petrecute şi al trăirilor pe care acestea i le-au prilejuit subiectului), cei 80 de ani pot fi grupaţi în 20 de clase de echivalenţă, mai mult sau mai puţin bogate.

S-ar putea, de exemplu, să existe un singur an cu totul deosebit, neasemănător cu vreun altul, 4 ani care să mai aibă fiecare câte un omolog, 10 ani aparţinând unor tipuri ce mai revin de câte 3 ori, 4 clase de câte 6 ani echivalenţi şi alţi 7 ani care să aparţină unei unice clase, adică să semene între ei ca două picături de apă. Tabelul de mai jos prezintă sintetic situaţia celor 20 de clase enumerate:

Tipuri de clase	A	B	C	D	E
Număr de clase din fiecare tip	1	4	10	4	1
Număr de ani din fiecare clasă	1	2	4	6	7

Exemplul de mai sus este ales *relativ* la întâmplare dintre foarte multele posibile. Menţiunea „relativ" se referă la faptul că el încearcă totuşi să respecte o regulă „naturală", anume aceea de a se apropia de forma repartiţiei normale: clasele extreme, cu număr foarte mic sau foarte mare de membri, au caracter de unicat, în timp ce clasele de cuprindere medie sunt cele mai numeroase (e vorba de cele 10 clase alcătuite din câte 4 ani similari).

Fiind dată partiţia descrisă de tabelul de mai sus, succesiunea concretă a anilor ar putea lua nenumărate forme.

E, bunăoară, posibil ca primii 20 de ani ai vieții să fie cu toții memorabili, adică, potrivit definiției, anteriori tuturor celorlalți ani din clasele lor de echivalență. Dintre toate situațiile imaginabile, aceasta este cea care valorizează în cel mai înalt grad posibil copilăria, adolescența și prima tinerețe, întrucât presupune aglomerarea maximă de trăiri inedite în primul sfert al vieții. Urmarea în plan psihic ar fi că de-a lungul acestor faze timpul e perceput ca scurgându-se în ritm rapid, pentru ca ulterior, în conformitate cu complementaritatea trăire-rememorare, aceleași perioade, privite retrospectiv, să ajungă a-i părea individului drept unele în care vremea a trecut foarte încet.

Simetrica situației menționate ar trebui să fie una în care ultimii 20 de ani ai vieții ar fi saturați de experiențe insolite, dar, din păcate[281], lucrul acesta nu se poate realiza în condițiile respectării definiției anilor memorabili. Într-adevăr, dacă primul an al vieții era, în mod obligatoriu memorabil[282] și putea aparține oricăreia dintre cele 20 de clase de ani considerate, anul final nu e memorabil decât dacă este membrul unic al clasei celibatare de tip A. Orice altă posibilitate este exclusă, deoarece încheierea vieții nu

[281] Se poate întrevedea aici melancolia autorului, ajuns el însuși în zona biografică respectivă.

[282] Memorabil în accepțiunea de aici, adică *inedit,* pentru că, firește, în practică, cele două noțiuni nu se suprapun întotdeauna, primul an al vieții fiind cel mai bun contraexemplu: noutatea a tot ceea ce ni se întâmplă în acea perioadă inițială a vieții nu izbutește să constituie o pavăză împotriva uitării.

mai permite ocurența ulterioară a vreunui an echivalent, condiție reclamată de anii memorabili din toate celelalte clase. La rândul său, nici anul penultim al vieții nu poate fi de orice natură: el ar putea aparține numai unor clase de tip A sau B şi, în ambele cazuri, impune ca anul care îi succede (ultimul) să fie unul nememorabil (dacă este de tip B, poziția următoare din şiragul vieții trebuie să o rezervăm perechii sale nememorabile, iar dacă e de tip A nu ne mai rămâne la dispoziție niciun alt an memorabil care să ocupe acea poziție).

Se observă că dacă la începutul vieții anii memorabili se pot aglomera fără restricții, la sfârşitul ei nici măcar doi ani succesivi, penultimul şi ultimul, nu pot fi amândoi memorabili. Aşadar densitatea de ani memorabili în ultima parte a vieții nu poate depăşi o valoare limită relativ modestă, spre deosebire de prima parte, susceptibilă de a fi chiar saturată de ani memorabili. Această limită ar corespunde împingerii maxime posibile a anilor memorabili către finalul vieții, ceea ce în cazul particular discutat aici ar corespunde unei distribuții în care pozițiile ocupate de anii memorabili ar fi:

1, 8, 14, 20, 26, 32, 32, 36, 40, 44, 48, 52, 56, 60, 64, 68, 72, 74, 76, 78, 80 (16.1)

Regula conform căreia a fost construit şirul de mai sus este ca dintre doi ani memorabili cel care posedă o clasă de echivalență mai vastă să fie situat mai la stânga şi ca fiecare an memorabil să fie urmat, fără întrerupere, de

seria completă a omologilor săi. În felul acesta fiecare an memorabil survine cât mai târziu posibil.

Un parametru global care să exprime contrastul dintre cele două faze extreme ale vieții ar putea fi coordonata centrului de greutate al mulțimii anilor memorabili. Astfel, în cazul maximei concentrări la stânga a anilor memorabili, adică în situația când aceștia ocupă primele 20 de poziții, baricentrul e amplasat în dreptul vârstei de 10,5 ani (punctul C_1), pe când în cazul ilustrat de șirul numeric prezentat anterior – la etatea de 47,5 ani (punctul C_2), adică nu prea departe de jumătatea vieții (punctul M). Dezechilibrul dintre începutul și sfârșitul acesteia apare limpede marcat.

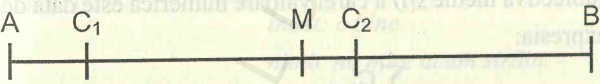

Se vede din exemplul de mai sus în ce fel diferența dintre percepția scurgerii temporale la tinerețe și la bătrânețe poate fi explicată pe baza acelei particularități a memoriei pe care psihologii o numesc *primordialitate* (v. cap. XV) și care constă în tendința ca dintr-o mulțime de experiențe de viață similare să o reținem de preferință pe aceea care a fost prima dintre ele în ordine cronologică.

Firește, concluziile prilejuite de analiza cazului particular de mai sus nu pot fi extrapolate fără riscuri. Preferabil, din toate punctele de vedere, ar fi să putem trata problema la un nivel de generalitate superior, numai așa devenind posibilă și

compararea între ele a celor două modele, cel continuu şi cel discret. Este ceea ce încercăm în cele ce urmează.

Instrumentul cu ajutorul căruia vom evalua accelerarea timpului subiectiv pe măsura creşterii vârstei calendaristice ne este oferit de o teoremă[283] a cărei demonstraţie o prezentăm în Anexa 1. Date fiind lungimea şi complexitatea acestei demonstraţii, destul de dificil de urmărit chiar şi pentru cititorul cu pregătire matematică superioară, am preferat să o separăm de textul propriu-zis al cărţii, oferind totodată celor interesaţi posibilitatea de a o parcurge.

TEOREMĂ: Într-o viaţă psihică v definită de formula (15.1), fiecărei vârste obiective i îi corespunde o vârstă subiectivă medie $s(i)$ a cărei valoare numerică este dată de expresia:

$$s(i) = n - \frac{\sum_{j=1}^{n} C_{f-m_j}^{i}}{C_f^i} \qquad (16.2)$$

unde $m_j = card(E_j^*)$.

Explicarea semnificaţiei acestei teoreme face obiectul capitolului ce urmează.

---

[283] M. Dinu, „Psychological Time. A Discrete Approach", *Mathematical Linguistics and Related Topics* (edited by Gh. Păun), Editura Academiei Române, pp. 95-104.

XVII. Dependența variației vârstei psihice de tipul de distribuție a claselor de evenimente

mă simt acum atât de vechi
încât: e bine
nimic nu mi-e acum străin
mi-e dor
de mine însumi răspândit în lume

Daniel Turcea[284]

În ce constau, de fapt, semnificația și utilitatea teoremei demonstrate în capitolul precedent? Pentru a le înțelege mai bine, să revenim la exemplul discutat anterior.

[284] *Acum*, din ciclul postum *Poeme de dragoste*, în volumul *Epifania*, Editura Cartea Românească, 1982, p. 302.

Era vorba acolo de o viață cu durata de 80 de ani, dintre care numai 20 erau memorabili. Restul semănau suficient de bine fie cu unul, fie cu altul dintre anii memorabili pentru a nu mai putea fi reținuți și reactualizați ca unități temporale distincte. Am arătat că, pentru o aceeași distribuție a anilor în memorabili și banali, aceștia pot fi dispuși de-a lungul vieții în varii feluri și că, în funcție de această amplasare, timpul subiectiv se va scurge diferit, putând înregistra tot soiul de accelerări și încetiniri locale.

Există însă și o tendință, cu caracter general, de precipitare a scurgerii temporale odată cu înaintarea în vârstă. Ea se explică prin rărirea, pe măsura trecerii anilor, a trăirilor cu caracter de noutate. Cum aceste trăiri constituie criteriul hotărâtor de care depinde fixarea în memorie a perioadelor când ele au survenit, bătrânețea oferă de regulă un număr sensibil mai mic de repere temporale decât copilăria sau tinerețea. Ca urmare, din tendința firească a memoriei de a ignora etapele neinteresante, înregistrând numai situațiile inedite, va rezulta senzația omului în vârstă că timpul a devenit mai puțin dens, mai inconsistent, că el „i se scurge printre degete". Este sentimentul care îi domină pe cei mai mulți dintre bătrâni, fără a reprezenta însă o fatalitate. O schimbare radicală a modului de viață (precum, bunăoară, cea survenită în cazul pensionarilor intrați în politică după Decembrie 1989, a căror viață activă părea definitiv

încheiată şi care au renăscut, inclusiv în sensul reluării unui ritm de activitate specific anilor tinereţii) poate infirma regula generală.

Totuşi această regulă există, iar consecinţele ei pot fi estimate cu ajutorul formulei (16.2), care ne permite să calculăm, pentru o distribuţie dată de trăiri memorabile şi, respectiv, banale, în ce mod va evolua *în medie* pe parcursul vieţii cronologia subiectivă în raport cu cea obiectivă. Astfel, în exemplul nostru, $f = 80$ şi $n = 20$, iar valoarea m_j este egală cu 1 şi 7 pentru câte o clasă de trăiri (ani), 2 şi 6 pentru câte 4 clase şi 4 pentru 10 clase.

Existenţa mai multor clase de cardinal identic simplifică efectuarea calculelor, reducând considerabil numărul de termeni ce trebuie însumaţi. De asemenea, exprimarea combinărilor în termeni de factoriale, potrivit formulei clasice:

$$C_a^b = \frac{a!}{b!(a-b)!}$$

permite rescrierea relaţiei (16.2) în aşa fel încât şi numărul produselor de efectuat să scadă simţitor:

$$s(i) = \sum_{j=1}^{r} c_j \left(1 - \prod_{k=0}^{i-1} \frac{f - m_j - k}{f - k}\right) \qquad (17.1)$$

unde r reprezintă numărul total al tipurilor de clase de trăiri, c_j – numărul de clase aparţinând tipului j şi m_j – numărul trăirilor din clasa c_j. În cazul exemplului discutat aici, valorile c_j şi m_j sunt următoarele:

j	1	2	3	4	5
c_j	1	4	10	4	1
m_j	1	2	4	6	7

Introduse în formula (17.1), ele conduc la rezultatul reprezentat grafic în Figura 5 sub forma curbei μ. Forma acesteia confirmă ipoteza potrivit căreia valoarea psihologică a timpului trăit la tinerețe este cu mult mai mare decât a celui de la vârste mai înaintate.

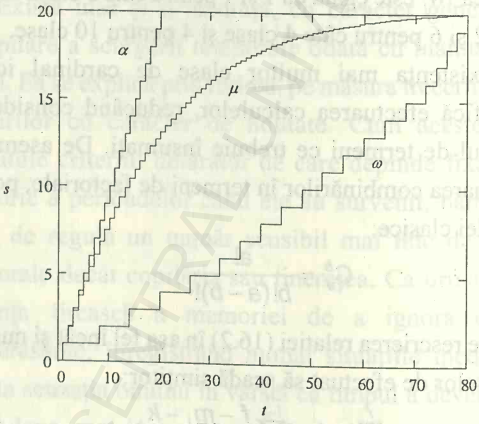

Figura 5

Procedând ca în capitolul XII, unde am încercat să punem în evidență acest fenomen prin împărțirea unei vieți cu durata totală de 80 de ani în patru perioade de valoare subiectivă egală, constatăm că, psihologic vorbind, primul

sfert al vieții se încheie înainte de împlinirea vârstei de 6 ani (mai precis, la 5,578 ani), al doilea la începutul celui de al 14-lea an de viață (mai exact la 13,152 ani) ani, iar cel de al treilea către 26 de ani (de fapt, la 25,587). Determinată astfel, accelerația timpului personal o depășește chiar și pe aceea obținută în condițiile ipotezei logaritmice!

Trebuie să observăm însă că acest rezultat exprimă numai o tendință cu caracter statistic, el definește situația individului mediu, adică a acelei ficțiuni matematice atât de adesea ironizate de criticii abordărilor cantitative ale fenomenelor sociale cu care, practic, nu ne întâlnim nicăieri și niciodată[285]. Precum am arătat în capitolul precedent, timpul subiectiv al unei persoane a cărei viață e caracterizată de distribuția anilor memorabili și comuni considerată aici poate varia în limite foarte largi, după măsura în care experiențele inedite ale subiectului se aglomerează într-o etapă biografică sau în alta. Sunt posibile, din acest punct de vedere, tot felul de evoluții, dar toate trebuie să se încadreze între limitele definite de curbele α și ω, prima dintre ele reprezentând cazul în care anii memorabili se succed neîntrerupt de la naștere până la epuizarea lor, iar cea de a doua, descrisă de șirul (16.1),

[285] Omul mediu este, după cum ne-o spun statisticile, o ciudățenie a naturii care este bărbat în proporție de 48,5%, are 2,14 copii, locuiește într-o cameră și un sfert, mănâncă zilnic patru cincimi de ou etc.

caracterizată de împingerea până la vârstele extreme posibile a experienţelor inedite ale subiectului.

Faptul că această ultimă curbă se situează sub diagonala graficului din Figura 5 demonstrează existenţa chiar şi a unor situaţii în care tendinţa generală se inversează: bătrâneţea pare să dureze mai mult decât tinereţea, finalul vieţii fiind mai bogat în evenimente memorabile decât debutul ei. La limită, în exemplul nostru, primul sfert al unei vieţi cu durata de 80 de ani poate dura până la 26 de ani (în loc de 20), al doilea până la 48 (în loc de 40), iar al treilea până la 68 de ani (în loc de 60). Modelul discret oferă astfel vârstnicilor şansa unei valorificări superioare a timpului, pe care analizele anterioare păreau să le-o refuze!

Evident, în măsura în care analiza de mai sus se referă la un caz particular, şi, în plus, operează cu unităţi foarte mari de timp obiectiv (ani), graficul din Figura 5 nu are decât o valoare informativă şi exploratorie. Dacă dorim să cercetăm fenomenul într-un mod mai sistematic şi la un nivel de precizie superior, va trebui să adoptăm o scară mai fină a timpului şi să luăm în considerare o gamă mai largă de tipuri de distribuţii ale claselor de trăiri.

În ordinea sporirii rezoluţiei imaginii pe care căutăm să ne-o formăm asupra tendinţelor timpului subiectiv, un progres substanţial s-ar putea obţine prin alegerea *zilei* drept unitate temporală semnificativă. O viaţă cu durata de

80 de ani ar fi atunci reprezentată în modelul nostru de un şir de circa 29200 de termeni distribuiţi în atâtea clase de echivalenţă câte zile memorabile ar cuprinde ea. Un asemenea nivel de abordare este, indubitabil, mai conform cu realitatea psihologică, întrucât, prin însăşi natura ei, ziua reprezintă o unitate mai bine individualizată decât minutul, ora, săptămâna, luna sau anul. Alternanţa sistematică a zilelor cu nopţile decupează net vieţile noastre în tranşe perfect delimitate şi deloc arbitrare, căci între trăirea diurnă şi cea nocturnă stăruie deosebiri esenţiale în ceea ce priveşte regimul percepţiei temporale. Nu acelaşi lucru s-ar putea afirma, în schimb, relativ la restul unităţilor de timp enumerate.

Spre deosebire de zi, minutul, ora, săptămâna şi luna constituie subdiviziuni ale zilei sau anului stabilite prin convenţie şi nepercepute direct ca entităţi distincte de individul lipsit de un instrument potrivit de măsurare a timpului. Anul însuşi, deşi mai „natural", întrucât definiţia sa are o bază obiectivă, astronomică, rămâne şi el în afara posibilităţilor noastre de percepţie nemijlocită, trecerea de la un an la altul nefiind marcată de o schimbare îndeajuns de evidentă pentru ca fiinţele vii să o sesizeze ca pe o frontieră temporală clar trasată. Ne amintim de zilele fericite sau triste din viaţa noastră şi le aniversăm ori le comemorăm când este cazul, dar, chiar dacă vorbim despre secunde, minute sau ore de neuitat, folosirea acestor

termeni e, mai degrabă, una metaforică: nici secunda, nici minutul, nici ora nu corespund aici exact diviziunilor temporale precise de pe cadranele ceasornicelor. Ziua însă posedă o individualitate incontestabilă, ea nu se topește ca subdiviziunile sale într-o pastă continuă, nediferențiată, ci își păstrează identitatea și este memorată și reactualizată sau, eventual, uitată în mod unitar, ca un „ce" distinct.

Potențialul asociativ al memoriei se manifestă cu mult mai mare pregnanță în sânul acestei unități temporale decât în afara ei. Dacă ne gândim la o clipă fericită din viață, nu rechemăm în lumina conștiinței numai momentul ca atare, ci întregul context evenimențial al zilei în care a survenit acea trăire deosebită. Revenirea în minte a acestui ansamblu e cumva spontană, în timp ce reamintirea a ceea ce ni s-a mai întâmplat în zilele precedente sau ulterioare necesită un efort conștient și nici nu e deloc sigur că ea va fi întotdeauna încununată de succes.

Primul sărut durează puțin, dar amintirea sa nu se rezumă la stările încercate pe parcursul acelor câteva secunde, ci presupune reactualizarea întregului cadru spațio-temporal în care a survenit evenimentul și, probabil, a unei părți apreciabile din șirul de întâmplări care au precedat și urmat momentul respectiv. E însă de așteptat ca extensiunea rememorării spontane să nu depășească limitele zilei cu pricina. Transgresarea acestor limite solicită intrarea în acțiune a altor mecanisme mnezice, ea

nu mai îmbracă acelaşi caracter automat, aceasta şi fiindcă logica înlănţuirii zilelor e resimţită drept mai puţin strictă decât aceea a succesiunii faptelor şi trăirilor din cuprinsul unei zile. În felul ei, fiecare zi, delimitată de „naşterea" deşteptării din zori şi de „moartea" cufundării în somn[286], constituie, mai mult sau mai puţin, o mini-viaţă de sine stătătoare. De aici şi propunerea de a considera zilele ca unităţi de măsură a duratei obiective a vieţii noastre şi de a explora comportamentul modelului discret la scara intervalelor circadiene, presupuse minimale.

În spiritul definiţiilor din capitolul XV, dacă vârsta obiectivă a unui individ reprezintă numărul total de zile trăite de acesta până la un moment dat, vârsta sa subiectivă se va limita doar la numărul acelor zile pe care le-am denumit *memorabile* şi care, în conformitate cu ipoteza noastră iniţială, sunt acelea care survin cele dintâi dintre toate cele aparţinând clasei lor. Din păcate, nu dispunem de niciun fel de date, fie ele măcar şi orientative, privind măsura şi modul în care s-ar putea grupa în categorii disjuncte zilele vieţii unui om (nici chiar în ceea ce priveşte

[286] Nu întâmplător, în mitologia grecească, Hypnos, zeul somnului, era frate cu cel al morţii, Thanatos, idee speculată de mulţi poeţi şi ilustrată de pictori şi gravori celebri. La Eminescu, somnul e văzut ca „vameş vieţii" (*Se bate miezul nopţii...)*, adică tocmai drept instanţa care controlează frontiera dintre starea diurnă şi cea nocturnă a conştiinţei, garantând acea individualitate a zilei la care ne refeream în cele de mai sus.

propria-ne biografie, nemite...). În asemenea condiții, tot ce se poate face este să se aleagă diferite tipuri de partiții ale zilelor în clase de echivalență și să se studieze și comenteze alura variației vârstei subiective cu vârsta obiectivă.

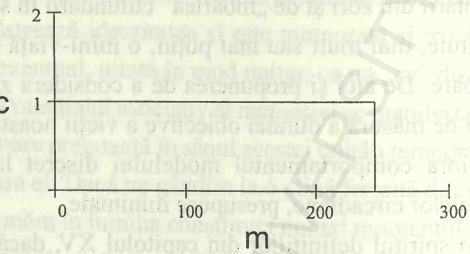

Figura 6

Astfel, un tip simplu de distribuție ar corespunde valorii unitare a parametrului c_j oricare ar fi j. În acest caz, așa cum se vede în Figura 6, nu există două clase distincte care să conțină un număr identic de zile: atât clasa „celibatară", cu un singur membru, cât și clasele cuprinzând 2, 3, 4, ...241 de zile similare sunt unice în felul lor (valoarea $q_j = 241$ rezultă din condiția ca numărul total de zile să fie 29200). Cu aceste date, aplicarea formulei 16.1 conduce la rezultatul transpus grafic în Figura 7 sub forma curbei **C**.

Pentru mai ușoară reperare a punctelor pe grafic, axa absciselor a fost gradată nu în zile, ci tot în ani, în timp ce diviziunile de pe axa ordonatelor corespund tranșelor procentuale din longevitatea subiectivă totală.

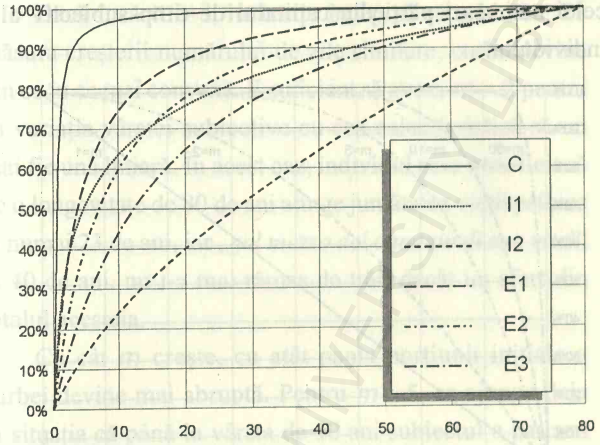

Figura 7

Citirea rezultatelor astfel redate conduce la o concluzie altminteri nu uşor de anticipat: un individ care trăieşte cu totul 80 de ani îşi consumă 90% din trăirile semnificative până la vârsta de numai 4 ani (!), iar la împlinirea a 10 ani vârsta sa subiectivă atinge 97% din longevitatea totală. Cauza acestei evoluţii puţin obişnuite trebuie căutată în numărul relativ mare de clase foarte bogate. Peste 80% din totalul zilelor aparţin unor mulţimi ce cuprind între 100 şi 241 de zile similare. Or, cu cât numărul de zile dintr-o aceeaşi clasă este mai mare, cu atât cresc şansele aglomerării zilelor banale în fazele mai târzii ale vieţii, ceea ce echivalează cu epuizarea în tinereţe a

celei mai mari părți din capitalul de timp subiectiv al individului.

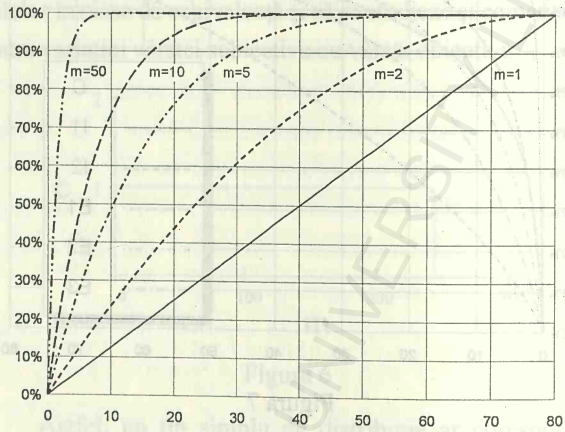

Figura 8

Aspectul menționat poate fi înțeles mai bine dacă se iau în considerare situații în care toate clasele de trăiri (zile) sunt echipotente, adică, în termenii ecuației 16.2, dacă m_j este constant pentru orice j. Astfel, dacă $m = 1$, nu mai există zile banale; întreaga viață se prezintă ca un şir neîntrerupt de experiențe memorabile, şi, în consecință, timpul subiectiv ține perfect pasul cu cel obiectiv. Reprezentarea acestei situații apare în Figura 8 sub forma unei drepte care este chiar diagonala diagramei. Ea ne arată că, la orice vârstă, din totalul vieții psihice s-a consumat exact acelaşi procent ca şi din longevitatea obiectivă.

Dacă însă $m \neq 1$, lucrurile încep să se schimbe. Pe măsura creşterii numărului de zile similare, curba devine din ce în ce mai convexă. E suficient să avem $m = 2$ pentru ca variaţia vârstei subiective cu cea calendaristică să nu mai fie una liniară. În acest caz, individul care beneficiază de o longevitate de 80 de ani atinge jumătatea vieţii psihice la numai 23 de ani, iar „*nel mezzo del cammin di sua vita*", la 40 de ani, nu i-a mai rămas de trăit decât un sfert din totalul acesteia.

Cu cât m creşte, cu atât panta porţiunii iniţiale a curbei devine mai abruptă. Pentru $m = 5$, se ajunge deja în situaţia că până la vârsta de 10 ani subiectul a parcurs jumătate din experienţele care îi vor alcătui întreaga viaţă psihică, iar la 30 de ani şi-a cheltuit 90% din timpul subiectiv total. Evident, la valori şi mai mari ale lui m, situaţia începe să se apropie tot mai mult de cea ilustrată de curba **C** din Figura 7. O comparaţie între graficele din Figura 7 şi Figura 8 ne arată că, deşi se referă la tipuri de distribuţii total diferite ale claselor de zile, cazul $m = const. = 50$ şi cazul $c = const. = 1$ conduc la ritmuri de evoluţie similare ale vieţii psihice.

O variantă nu lipsită de interes ar fi aceea în care produsul $cm = const.$ Ea pare mai logică decât precedentele, întrucât e plauzibil ca relativ puţine experienţe să se repete întocmai de foarte multe ori şi, în schimb, trăirile unice sau rare să fie destul de numeroase.

Relația reciprocă dintre parametrii c și m în această nouă ipoteză este reprezentată de cvasihiperbola din Figura 9, al cărei traseu în trepte e datorat faptului că cele două mărimi considerate iau numai valori întregi. Calculele conduc, de această dată, la rezultatul figurat grafic sub forma curbei **I1**. Mai puțin abruptă decât curba **C**, aceasta prezintă totuși și ea o creștere rapidă pe prima porțiune, urmarea fiind faptul că 50% din totalul vieții psihice se consumă până la 5 ani, 80% până la 25 de ani și 90% până la 45 de ani.

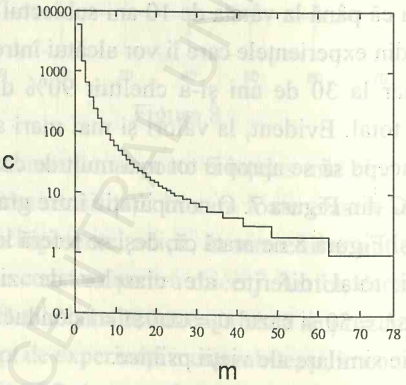

Figura 9

Comparată cu ramura $m = 10$ a graficului din Figura 8, curba **I1** se dovedește parțial coincidentă și parțial diferită de aceasta. Inițial se suprapune peste ea (în conformitate cu

ambele, mijlocul vieții psihice se situează în jurul vârstei de 5 ani), pentru ca apoi să se detașeze net, aplatizându-se considerabil: se ajunge astfel ca un procent de 90% din longevitatea subiectivă totală să fie înregistrat la 45 de ani, față de 17 ani cât ar indica modelul pentru $m = 10$.

O variație cu mult mai lentă se obține în cazul relației $cm^2 = const.$ reprezentate în Figura 10. Urmărind și aici traseul curbei rezultate (**I2** din Figura 7), comparativ cu graficul obținut pentru $m = const. = 2$, se observă că, după o porțiune comună destul de abruptă (la vârsta de 13 ani s-a consumat deja un procent de 30% din viața psihică, în ambele variante), cele două evoluții se despart, mișcarea timpului subiectiv accelerându-se mai mult în primul caz decât în cel de al doilea.

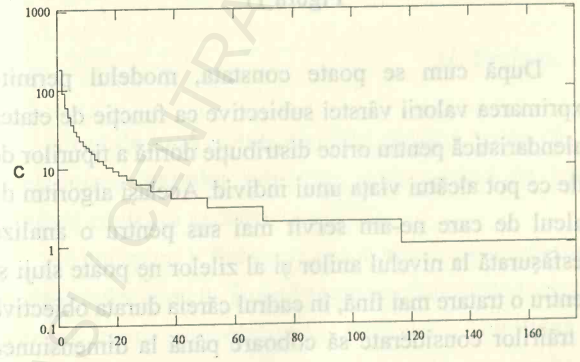

Figura 10

În fine, Figura 11 mai prezintă şi trei variaţii exponenţiale, **1**, **2**, **3**, ale numărului de clase în funcţie de cardinalul lor, pentru care calculele conduc la curbele **E1**, **E2**, **E3** din Figura 7.

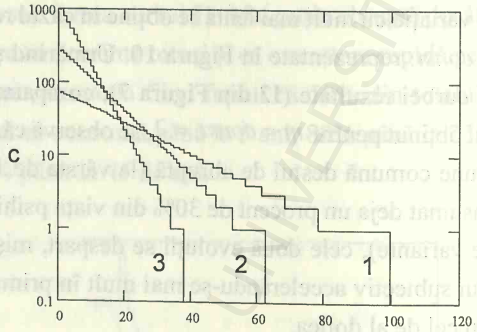

Figura 11

După cum se poate constata, modelul permite exprimarea valorii vârstei subiective ca funcţie de etatea calendaristică pentru orice distribuţie dorită a tipurilor de zile ce pot alcătui viaţa unui individ. Acelaşi algoritm de calcul de care ne-am servit mai sus pentru o analiză desfăşurată la nivelul anilor şi al zilelor ne poate sluji şi pentru o tratare mai fină, în cadrul căreia durata obiectivă a trăirilor considerate să coboare până la dimensiunea „fantei prezentului". Teoretic, nimic nu ne împiedică să procedăm astfel. Practic însă, dificultăţile suplimentare ce

apar pot să se dovedească chiar insurmontabile. Secvența din formula 15.1 care modelează viața subiectului și care cuprindea câteva zeci de termeni atunci când unitățile de bază considerate erau anii și câteva zeci de mii în cazul zilelor, poate ajunge acum să fie formată din câteva miliarde de termeni, ceea ce riscă să conducă la o durată prohibitivă a calculelor, chiar și în ipoteza utilizării unui ordinator de foarte mare putere.

În vederea depășirii acestui obstacol de natură tehnică, precum și pentru a spori gradul de generalitate a soluțiilor oferite, modelul discret ar putea fi înlocuit cu unul continuu întemeiat pe aceleași ipoteze.

CUAS/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

XVIII. Un nou model continuu al percepției temporale

Se pare cum că alte valuri
Cobor mereu pe-acelaşi vad,
Se pare cum că-i altă toamnă
Ci-n veci aceleaşi frunze cad.

M. Eminescu[287]

Ideea de bază a noii abordări rămâne aceea că, în constituirea timpului subiectiv, dintr-o clasă de trăiri similare contează exclusiv cea dintâi.

Să notăm cu ν frecvența absolută în unitatea de timp a trăirilor din clasa c. Ținând seamă de cunoscuta teoremă potrivit căreia probabilitatea producerii simultane a evenimentelor independente este egală cu produsul

[287] *Cu mâne zilele-ți adaogi...*

probabilităților acestora, probabilitatea $\overline{p}$ ca până la momentul $t+dt$ să nu fi survenit niciun eveniment din clasa c este:

$$\overline{p}(t+dt)=\overline{p}(t)(1-\nu dt) \text{ de unde:}$$

$$d\overline{p}=-\overline{p}(t)\nu dt \rightarrow \frac{d\overline{p}}{\overline{p}}=-\nu dt \rightarrow \int_1^{\overline{p}}\frac{d\overline{p}}{\overline{p}}=-\int_0^t \nu dt \rightarrow \ln \overline{p}=-\nu t \rightarrow \overline{p}=e^{-\nu t}$$

iar probabilitatea p ca cel puțin un atare eveniment să survină în intervalul $[0,t]$ este:

$$p(t,\nu)=1-e^{-\nu t}$$

Contribuția medie la timpul subiectiv a clasei respective va fi exact această probabilitate:

$$s_\nu(t)=1-e^{-\nu t}$$

Figura 12 prezintă comparativ variația acestui aport pentru o gamă de valori ale frecvenței ν.

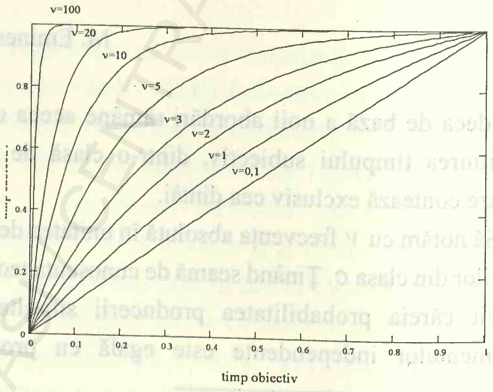

Figura 12

Fie acum $f(\nu)\cdot d\nu$ numărul de clase de trăiri cu frecvența cuprinsă între ν şi $\nu + d\nu$. În acest caz valoarea medie a vârstei subiective corespunzătoare vârstei calendaristice t este dată de relația:

$$s(t) = \int_0^{\infty} f(\nu)\cdot s_{\nu}(t)\cdot d\nu \qquad (18.1)$$

care, în raport cu formula (16.2), constituie deopotrivă o generalizare şi o idealizare, întrucât presupune existența unei game continue de frecvențe de apariție a trăirilor, grupate în clase aflate şi ele în număr infinit. Dacă, în cazuri precum cele de care ne-am ocupat mai sus o asemenea abordare pare inadecvată, în schimb atunci când se iau în considerare intervale de timp obiectiv de ordinul de mărime al duratei prezentului sau chiar mai scurte (cum ar fi, de exemplu, cuantele temporale ale lui Stroud despre care a fost vorba în capitolul V), modelul continuu reprezentat de relația (18.1) constituie probabil singura modalitate realistă de tratare a problemei.

Formulând diverse ipoteze privitoare la alura funcției $f(\nu)$, se vor putea studia comparativ efectele pe care alegerea uneia sau alteia dintre acestea le exercită asupra tipului de variație cu vârsta a percepției temporale.

Un exemplu foarte simplu de combinare a efectelor a numai trei clase de evenimente este cel ilustrat grafic în Figura 13 . Curba **A** corespunde aportului a două clase de

frecvență $\nu = 1$, iar curba **B** – celui al unei clase de frecvență $\nu = 50$. Prin însumare a fost obținută curba **A + B,** care prezintă particularitatea interesantă a unei „ruperi de pantă", ceea ce înseamnă că viața subiectului este împărțită în două perioade distincte: una de trăire intensă, plină de experiențe inedite, în primii ani ai copilăriei, şi alta de acumulări mai lente, de-a lungul căreia vârsta sa subiectivă variază aproape liniar cu cea obiectivă.

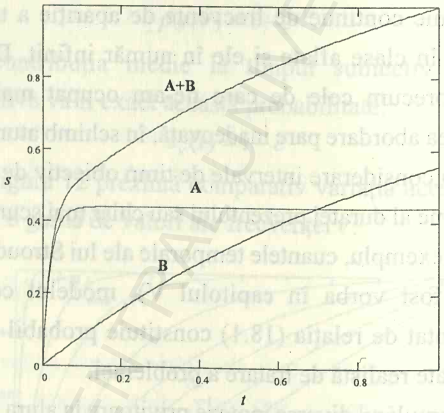

Figura 13

Se cuvine să observăm însă că ipoteza potrivit căreia numai primul eveniment dintr-o clasă de echivalență contribuie efectiv la creşterea vârstei subiective a individului, aportul tuturor celorlalte fiind neînsemnat şi deci matematic neglijabil, reprezintă o aproximație destul

de grosolană, contrazisă de experiența de viață a fiecăruia dintre noi. Prima ocurență a unui fapt repetabil prezintă într-adevăr un nivel de pregnanță mai ridicat decât reiterările sale ulterioare, dar aceasta nu înseamnă că memoria noastră nu o reține decât pe aceasta, iar celelalte se șterg fără urmă.

O abordare mai realistă ar fi aceea care să țină seamă și de apariția altor evenimente din aceeași clasă, dar acordându-le o pondere cu atât mai mică cu cât faptul s-a repetat de mai multe ori. Dacă e adevărat că, în general, nicio fată nu uită primul bal sau primul sărut, acesta nu constituie totuși un motiv suficient pentru ca ea să nu mai țină minte niciun bal și niciun sărut de mai târziu. Nemaifiind însă vorba de întâmplări cu totul inedite, locul acestora în memorie și deci în alcătuirea vieții sale interioare va fi mai modest decât cel rezervat unui debut absolut și, în măsura în care evenimentele memorabile reprezintă atomii constitutivi ai timpului psihologic, aceste reiterări ale unor experiențe trecute vor putea fi considerate drept niște atomi „ceva mai mici", ba chiar cu atât mai mici cu cât repetarea s-a produs de mai multe ori.

Pentru a da o formă matematică acestei ipoteze, să presupunem că aportul la vârsta subiectivă al unui eveniment e dintr-o clasă dată C de frecvență medie ν este r^{n-1}, unde $r \in [0,1)$, iar n-1 este numărul de evenimente din

C care l-au precedat pe e. În acest caz, contribuția primei ocurențe a unui reprezentant al oricărei clase de evenimente este exact de o unitate de timp subiectiv, deoarece pentru $n\text{-}1 = 0$, $r^{n-1} = 1$. În continuare, evenimentele succesive aparținând aceleiași clase vor contribui fiecare cu valori subunitare tot mai mici, respectiv, r, r^2, r^3,... Dacă în intervalul de timp $[0, t]$ au loc n astfel de evenimente, aportul lor total la vârsta subiectivă a individului este:

$$1 + r + r^2 + r^3 + ...r^{n-1} = \frac{1 - r^n}{1 - r}$$

Dar dacă valoarea medie a numărului de evenimente din clasa C survenite în intervalul $[0, t]$ este $m = \nu t$, atunci probabilitatea ca în acest răstimp să avem n astfel de evenimente este, conform cunoscutei distribuții a lui Poisson:

$$p(n) = \frac{m^n}{n!} e^{-m}$$

În acest caz, clasa C va contribui la constituirea vârstei subiective $s_\nu(t)$, corespunzătoare timpului obiectiv t, cu valoarea $s_\nu(t)$ dată de formula:

$$s_\nu(t) = \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1 - r^n}{1 - r} p(n) = \frac{1}{1 - r} e^{-\nu t} \left(\sum_{n=1}^{\infty} \frac{(\nu t)^n}{n!} - \sum_{n=1}^{\infty} \frac{(\nu t r)^n}{n!} \right)$$

Folosindu-ne de dezvoltarea funcției exponențiale în serii de puteri:

$$e^x = 1 + \sum_{n=1}^{\infty} \frac{x^n}{n!}$$

putem scrie:

$$s_\nu(t) = \frac{1}{1-r} e^{-\nu t}(e^{\nu t} - 1 - e^{r\nu t} + 1) = \frac{1}{1-r}(1 - e^{-\nu' t})$$

unde $\nu' = (1-r)\nu$.

E de observat că pentru $r = 0$ se revine la modelul anterior. Având în vedere că ceea ce ne interesează aici este exclusiv alura variației vârstei subiective și nu valorile absolute ale acesteia, lipsite de relevanță în sine, odată ce unitățile de măsură ale timpului psihologic sunt arbitrare, putem face abstracție de efectul de scară dat de prezența la numitor a cantității (1-*r*) și rezultă că acest nou model furnizează același tip de dependență între timpul subiectiv și cel obiectiv ca aceea care ar rezulta din modelul precedent pentru trăiri mai puțin frecvente de (1-*r*) ori.

Dependența finală a vârstei subiective de cea obiectivă, *s(t)*, se va obține prin însumarea contribuțiilor tuturor claselor de evenimente:

$$s(t) = \int_0^\infty s_\nu(t) f(\nu) d\nu$$

unde $f(\nu)d\nu$ reprezintă numărul de clase din intervalul de frecvențe $(\nu, \nu + d\nu)$.

Un parametru important de care am încercat să ținem seama, parțial, și în configurarea modelului prezentat în capitolul XIII este memoria subiectului. De vreme ce vârsta subiectivă depinde de înmagazinarea în memorie a experiențelor trecute, iar amintirile sunt supuse unui

proces continuu şi inevitabil de degradare, vom putea rafina modelul anterior prin luarea în considerare a unei scăderi cu timpul a contribuţiei evenimentelor trecute la vârsta subiectivă. Prin analogie cu alte procese din natură, ca, de exemplu, cele de dezintegrare radioactivă, vom da o formă exponenţială acestei scăderi, astfel încât durata subiectivă a unui eveniment din trecut, percepută la momentul t, să fie:

$$\Delta s_v(t) = q(1 - s_v(t_n))e^{-\alpha(t-t_n)}$$

unde t_n este momentul apariţiei evenimentului, $t > t_n$, $q \in (0, 1]$ iar $\alpha \geq 0$.

Prin urmare, în acest model valoarea lui $s_v(t)$ se modifică în timp prin două procese distincte:

- la apariţia unui nou eveniment, la momentul t_n, se produce creşterea bruscă:
  $s_v(t) \to s_v(t) + q(1 - s_v(t)) = s_v(t)(1 - q) + q$
- în absenţa unor noi evenimente are loc scăderea exponenţială:
  $$s_v(t) = s_v(t_n)e^{-\alpha(t-t_n)}$$

Evoluţia vârstei subiective depinde aşadar atât de *coeficientul de memorare* q, care dă seamă de procesul reţinerii parţiale chiar şi a evenimentelor cu caracter neinedit, cât şi de *coeficientul de uitare* α, ce acţionează în sens contrar, întrucât contribuie la reducerea treptată a contribuţiei cumulate la vârsta psihică a acelor evenimente. Se observă că aportul fiecărei clase are o limită superioară,

egală cu unitatea. În cazul limită $q = 1$ şi $\alpha = 0$ se revine la primul model continuu prezentat în acest capitol.

Să considerăm că în intervalul [0, t] au avut loc n evenimente, la momentele $t_1, t_2, \ldots t_n$. Fie $s_v^{(n)}(t)$ contribuţia acestor evenimente la vârsta subiectivă din momentul t.

Avem, succesiv:

$$s_v^{(1)}(t) = qe^{\alpha(t_1 - t)}$$

$$s_v^{(2)}(t) = ((1-q)s_v^{(1)}(t_2) + q)e^{\alpha(t_2 - t)} = q\left[e^{\alpha(t_1 - t)}(1-q) + e^{\alpha(t_2 - t)}\right]$$

.....

$$s_v^{(n)}(t) = ((1-q)s_v^{(n-1)}(t_n) + q)e^{\alpha(t_n - t)} = q\left[e^{\alpha(t_1 - t)}(1-q)^{n-1} + \ldots\right.$$

$$\left. \ldots + e^{\alpha(t_k - t)}(1-q)^{n-k} + \ldots + e^{\alpha(t_n - t)}\right]$$

Distribuţia Poisson *p(n)* ne furnizează probabilitatea totală de a găsi n evenimente în intervalul [0, t], indiferent de dispunerea lor în timp. Evident, diferitele variante de amplasare a acestor evenimentelor sunt echiprobabile. Să calculăm valoarea medie a duratei subiective $s_v(t)$ pentru toate dispunerile posibile ale momentelor $t_1, t_2, \ldots t_n$.

Contribuţiile $s_v^{(n)}(t)$ prezentate anterior s-au scris pentru $t_1, t_2, \ldots t_n$ considerate în ordinea lor cronologică ($t_1 < t_2 < \ldots < t_n$). Dat fiind însă că pentru cele n valori $t_1, t_2, \ldots t_n$ date există $n!$ permutări posibile, dintre care doar una singură corespunde ordinii cronologice, sumarea după valori arbitrare ale momentelor $t_1, t_2, \ldots t_n$ este echivalentă cu sumarea după $t_1, t_2, \ldots t_n$ considerate în ordine cronologică,

urmată de înmulțirea cu $n!$. Ca atare, medierea lui $s_v^{(n)}(t)$ pe toate valorile posibile ale timpilor $t_1, t_2, \ldots t_n$ conduce la:

$$\bar{s}_v^{(n)}(t) = \frac{n!}{t^n}\int_0^t dt_1 \int_{t_1}^t dt_2 \int_{t_2}^t dt_3 \ldots \int_{t_{n-1}}^t dt_n \cdot s_v^{(n)}$$

$$\bar{s}_v^{(n)}(t) = \frac{n!}{t^n} q \sum_{k=1}^{n} (1-q)^{n-k} \int_0^t dt_1 \int_{t_1}^t dt_2 \int_{t_2}^t dt_3 \ldots \int_{t_{n-1}}^t dt_n \cdot e^{\alpha(t_k - t)}$$

$$\bar{s}_v^{(n)}(t) = \frac{n!}{t^n} q \sum_{k=1}^{n} (1-q)^{n-k} \int_0^t dt_1 \int_{t_1}^t dt_2 \int_{t_2}^t dt_3 \ldots$$

$$\ldots \int_{t_{k-2}}^t dt_{k-1} \int_{t_{k-1}}^t dt_k e^{\alpha(t_k - t)} \left(\int_{t_k}^t dt_{k+1} \ldots \int_{t_{n-1}}^t dt_n \right)$$

relație care se mai poate scrie, folosind o altă parametrizare a domeniului de integrare:

$$\bar{s}_v^{(n)}(t) = \frac{n!}{t^n} q \sum_{k=1}^{n} (1-q)^{n-k} \int_0^t dt_k e^{\alpha(t_k - t)} \left(\int_0^{t_k} dt_{k-1} \int_0^{t_{k-1}} dt_{k-2} \ldots \right.$$

$$\left. \ldots \int_0^{t_2} dt_1 \right) \left(\int_{t_k}^t dt_{k+1} \ldots \int_{t_{n-1}}^t dt_n \right)$$

$$\bar{s}_v^{(n)}(t) = \frac{n!}{t^n} q \sum_{k=1}^{n} (1-q)^{n-k} \int_0^t dt_k e^{\alpha(t_k - t)} \cdot \frac{t_k^{\,k-1}}{(k-1)!} \cdot \frac{(t-t_k)^{n-k}}{(n-k)!}$$

$$\bar{s}_v^{(n)}(t) = \frac{n!}{t^n} q \sum_{k=1}^{n} (1-q)^{n-k} \int_0^t dt' e^{\alpha(t'-t)} \cdot \frac{(n-1)!}{(k-1)!(n-k)!} (t')^{k-1} (t-t')^{n-k}$$

În suma din membrul drept al relației precedente recunoaștem formula binomului lui Newton $(t' + (t-t')(1-q))^{n-1}$, ceea ce ne permite să scriem:

$$\bar{s}_v^{(n)}(t) = \frac{n!}{t^n} q \int_0^t dt' e^{\alpha(t'-t)} \cdot [t(1+q) + t'q]^{n-1}$$

Vârsta subiectivă medie $\bar{s}_v(t)$ asociată clasei **C** se obține mediind valoarea lui $\bar{s}_v^{(n)}$ cu ajutorul distribuției Poisson, deoarece numărul de evenimente dintr-o clasă poate fi diferit de valoarea medie, egală cu vt.

$$\bar{s}_v(t) = \sum_{n=1}^{\infty} \bar{s}_v^{(n)}(t) p(n)$$

ce poate fi calculată numeric deoarece distribuția Poisson furnizează valori neglijabile în afara intervalului $[m - 5\sqrt{m}, m + 5\sqrt{m}]$, unde m este valoarea medie.

Pentru a apropia și mai mult modelul matematic de realitatea modelată, ar trebui să mai luăm în considerare și fenomenul scăderii capacității de memorare a subiectului odată cu înaintarea în vârstă. În acest scop, vom considera o dependență descrescătoare cu timpul obiectiv a factorului q introdus anterior:

$$q = q(t)$$

În acest caz, contribuțiile $T_i(t)$ definite mai sus se rescriu sub forma:

$$T_1(t) = q(t_1) e^{t_1 - t}$$

$$T_2(t) = e^{t_1 - t} q(t_1)(1 - q(t_2)) + e^{t_2 - t} q(t_2)$$

.....

$$T_n = e^{t_1 - t} q(t_1)(1 - q(t_2)(1 - q(t_3)...(1 - q(t_n) + e^{t_2 - t} q(t_2)((1 - q(t_3)... \\ ...(1 - q(t_n) + ...e^{t - t_n} q(t_n)$$

Obținem:

$$\bar{s}_\nu^{(n)}(t) = \frac{n!}{t^n}\int_0^t dt_1 \int_{t_1}^t dt_2 \int_{t_2}^t dt_3 \ldots \int_{t_{n-1}}^t dt_n \cdot s_\nu^{(n)}$$

$$\bar{s}_\nu^{(n)}(t) = \frac{n!}{t^n}\sum_{k=1}^n \int_0^t dt_1 \int_{t_1}^t dt_2 \int_{t_2}^t dt_3 \ldots$$

$$\ldots \int_{t_{n-1}}^t dt_n \cdot e^{\alpha(t_k - t)} q(t_k)(1-q(t_{k-1}))\ldots(1-q(t_n))$$

$$\bar{s}_\nu^{(n)}(t) = \frac{n!}{t^n}\sum_{k=1}^n \int_0^t dt_1 \int_{t_1}^t dt_2 \int_{t_2}^t dt_3 \ldots \int_{t_{k-2}}^t dt_{k-1} \int_{t_{k-1}}^t dt_k e^{\alpha(t_k - t)} q(t_k) \left(\int_{t_k}^t dt_{k+1} \ldots \right.$$

$$\left. \ldots \int_{t_{n-1}}^t dt_n (1-q(t_{k+1}))\ldots(1-q(t_n)) \right)$$

relație care se mai poate scrie, folosind o altă parametrizare a domeniului de integrare și având în vedere invarianța integrandului $(1-q(t_{k+1}))\ldots(1-q(t_n))$ la permutarea variabilelor de integrare:

$$\bar{s}_\nu^{(n)}(t) = \frac{n!}{t^n}\sum_{k=1}^n \int_0^t dt_k e^{\alpha(t_k - t)} q(t_k) \left(\int_0^{t_k} dt_{k-1} \int_0^{t_{k-1}} dt_{k-2} \ldots \right.$$

$$\left. \ldots \int_0^{t_2} dt_1 \right) \cdot \frac{1}{(n-k)!} \cdot \left(\int_{t_k}^t dt_{k+1} \ldots \int_{t_k}^t dt_n (1-q(t_{k+1}))\ldots(1-q(t_n)) \right)$$

$$\bar{s}_\nu^{(n)}(t) = \frac{n!}{t^n}\sum_{k=1}^n \int_0^t dt' e^{\alpha(t'-t)} q(t') \cdot \frac{t'^{k-1}}{(k-1)!} \cdot \frac{1}{(n-k)!} \left(\int_{t'}^t dt''(1-q(t'')) \right)^{n-k}$$

$$\bar{s}_\nu^{(n)}(t) = \frac{n}{t^n}\sum_{k=1}^n \int_0^t dt' e^{\alpha(t'-t)} q(t') \cdot C_{n-1}^{k-1} t'^{k-1} \left(\int_{t'}^t dt''(1-q(t'')) \right)^{n-k}$$

$$\bar{s}_v^{(n)}(t) = \frac{n}{t^n} \int_0^t dt' e^{\alpha(t'-t)} q(t') \cdot \left(t' + \int_{t'}^t dt''(1 - q(t'')) \right)^{n-1}$$

O posibilă formă pentru scăderea capacității de memorare ar fi cea de tip exponențial:

$$q(t) = q \cdot e^{-\mu t}$$

În acest caz, integrala din paranteză se poate calcula analitic, rămânând de efectuat numeric o singură integrală. Ca şi în modelul anterior, valoarea finală a aportului mediu al clasei la vârsta subiectivă se obține din formula:

$$\bar{s}_v(t) = \sum_{n=1}^{\infty} \bar{s}_v^{(n)}(t) p(n)$$

Limitându-ne la analiza aportului la vârsta subiectivă a unei singure clase de evenimente similare, observăm că acesta depinde, pentru o aceeaşi frecvență medie ν, de trei parametri:

- coeficientul de memorare q;
- coeficientul de uitare α;
- coeficientul de scădere cu vârsta a capacității de memorare μ.

Teoretic, variația vârstei subiective este deci susceptibilă de o reprezentare într-un spațiu cvadridimensional, sub forma unei hipersuprafețe care să acopere integralitatea situațiilor posibile. Cum acest lucru este practic irealizabil, va trebui să ne mărginim la a studia separat influența fiecărui parametru, în condițiile menținerii

constante a celorlalți doi. Graficele din figurile 14, 15 şi 16 constituie numai câteva exemple menite să ofere o idee asupra posibilităților oferite de o atare abordare.

Astfel, diagrama din Figura 14 corespunde cazului simplu, dar, firește, ideal, al unui subiect total neafectat de uitare ($\alpha = 0$). Fiecare dintre cele patru curbe reprezentate aici reflectă câte un alt mod de acumulare a timpului subiectiv, în funcție de măsura în care individul se dovedeşte capabil să memoreze evenimentele repetabile. Curba cea mai înaltă corespunde valorii celei mai ridicate a acestei capacități.

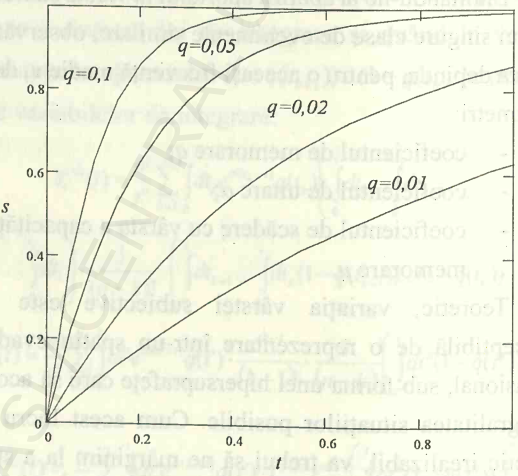

Figura 14

Figura 15 ne prezintă dependența de uitare a vârstei subiective, în ipoteza că memoria individului (caracterizată de coeficientul, ales arbitrar, $q = 0{,}02$) nu este afectată de trecerea vremii ($\mu = 0$). Aplatizarea curbelor pentru valori mari ale lui α reflectă fenomenul de compensare ce apare între acumularea de timp subiectiv prin reiterarea unor experiențe și pierderea cauzată de uitare.

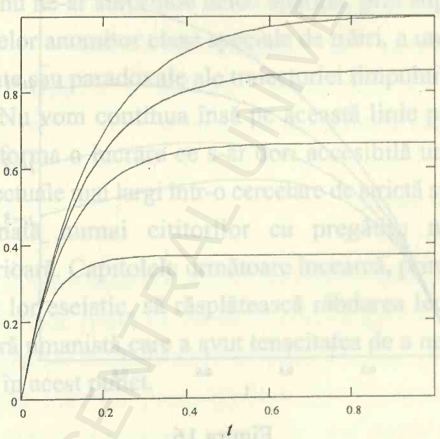

Figura 15

În fine, în Figura 16 se poate urmări un fenomen cu care nu ne-am mai întâlnit până acum: curbele timpului subiectiv încetează să mai fie crescătoare peste tot, întrucât, pentru anumite rate ale degradării memoriei

individului, aportul de noutate nu mai reuşeşte să contrabalanseze sporul de uitare. Panta descrescătoare a unora dintre curbe (de exemplu, cele caracterizate de $\mu = 2$ şi $\mu = 3$) în porţiunea lor finală reflectă procesul degenerescent desemnat, în limbaj uzual, prin expresia „a cădea în mintea copiilor". Valorile pentru care s-a calculat variaţia vârstei subiective au fost aici: $\alpha = 1$ şi $q = 0{,}02$.

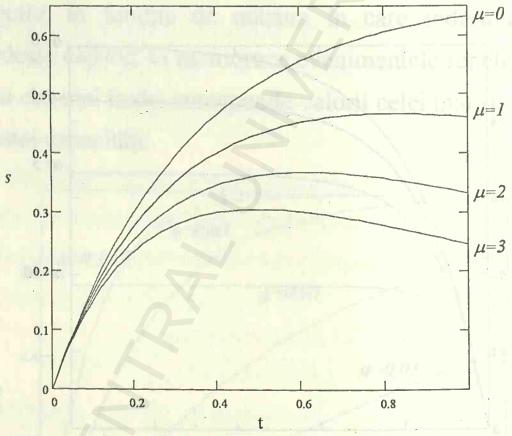

Figura 16

Subliniind din nou faptul că toate rezultatele prezentate în acest capitol priveau numai influenţa unei singure clase de evenimente, am putea lua acum în considerare efectul combinat al unor clase diferite, cu eventuala modificare de la o clasă la alta a celor trei

parametri semnificativi, întrucât e foarte posibil ca atât intensitatea memorării, cât şi rata uitării să difere în funcţie de specificul trăirilor la care acestea se referă. De altfel, aşa cum au demonstrat-o convingător, încă de la începuturile lor, cercetările de psihanaliză, dispariţia diferenţiată din câmpul memoriei conştiente a anumitor tipuri de experienţe dureroase din trecut constituie un fenomen frecvent şi absolut normal. În această ordine de idei, nu ne-ar surprinde deloc apariţia, prin suprapunerea efectelor anumitor clase speciale de trăiri, a unor evoluţii ciudate sau paradoxale ale traiectoriei timpului subiectiv.

Nu vom continua însă pe această linie pentru a nu transforma o lucrare ce s-ar dori accesibilă unor cercuri intelectuale mai largi într-o cercetare de strictă specialitate, destinată numai cititorilor cu pregătire matematică superioară. Capitolele următoare încearcă, prin profilul şi stilul lor eseistic, să răsplătească răbdarea lectorului de cultură umanistă care a avut tenacitatea de a ne fi urmărit până în acest punct.

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI

B.C.U. M. EMINESCU" IAŞI

XIX. Timpul şi muzica

Reuşesc să „prind" sensul devenirii atunci când îmi sincronizez propria-mi devenire cu cea a muzicii.

Adrian Iorgulescu[288]

Dintre toate artele zise „succesive" (Lessing), muzica reprezintă, probabil, domeniul privilegiat de manifestare a virtuților comunicative ale timpului: „[...] pe de o parte timpul muzical participă la transmiterea mesajului, îi facilitează difuzarea, iar pe de altă parte este termen constitutiv al sensului"[289].

Faptul că timpul însuşi poate funcționa ca mesaj a fost pus în evidență de cercetările întreprinse deopotrivă

[288] *Timpul şi comunicarea muzicală*, Editura Muzicală, Bucureşti, 1991, p. 44.
[289] Idem, p. 26.

de etologi şi de sociologi. Cei dintâi au demonstrat experimental că masculii din anumite specii de animale îşi recunosc partenerele pe baza unui cod temporal. Astfel, aşa cum a arătat F. Buck[290], la apelurile luminoase ale scarabeului lucitor *Photinus pyralis* femela răspunde după un răstimp de exact 2,1 secunde, orice abatere de la acest interval standard lăsându-l indiferent pe emiţător. În schimb, atunci când răspunsul vine la vreme, masculul se angajează fără ezitări în relaţia astfel stabilită.

Exemplul evocat ne duce cu gândul la situaţii întâlnite curent în viaţa cotidiană. Nu puţine fete au refuzat să se mai vadă cu un băiat care a întârziat la prima întâlnire, deoarece considerau punctualitatea drept o expresie a seriozităţii sentimentelor partenerului. Ştim cu toţii că o întârziere spune multe, dar ea nu este elocventă în sine, ci numai privită în contextul revelator al unui anumit cod cultural. Într-o lucrare astăzi clasică[291], renumitul antropolog Edward T. Hall a pus în evidenţă deosebirile considerabile ce subzistă între concepţia occidentală actuală asupra semnificaţiei şi valorii de întrebuinţare a timpului şi mentalitatea dominantă încă într-o serie de culturi tradiţionale din spaţiul geografic extraeuropean.

---

[290] *Apud* Tudor Opriş, *Animalele vorbesc?*, Editura Albatros, 1979, p. 140.
[291] *The Silent Language*, Doubleday & Comp., Inc., 1959.

O adevărată prăpastie desparte ideea americană potrivit căreia lipsa punctualității constituie fie o jignire la adresa semenilor, fie o dovadă peremptorie a iresponsabilității sociale[292] de indiferența față de timp a reprezentanților unor populații care, precum, bunăoară, indienii sioux, nici măcar nu dispun în limba lor de termeni ca „târziu" sau „a aștepta". Respectarea orelor stabilite pentru întâlnirile de afaceri este privită într-un mod cu totul diferit în Occident sau în Orient, în Nord sau în Sud (după ce a convenit asupra momentului revederii, latino-americanul îl roagă pe nord-american să precizeze: „*Hora americana, hora mexicana?*"). Comentatorii politici atribuie semnificații majore prelungirii cu numai câteva minute peste programul dinainte convenit a întrevederii dintre doi șefi de stat; în schimb, cu greu s-ar putea da o interpretare politică consistentă prelungirii convorbirii dintre doi șeici arabi, cunoscut fiind dezinteresul specific oriental față de respectarea agendelor și propensiunea levantină pentru taclale.

Aprofundând această temă de cercetare socio-culturală, Hall constată că în afara dihotomiei occidental versus oriental, pot fi depistate chiar în sânul lumii apusene și

[292] Hall exprimă viziunea pragmatică, tipic americană, asupra timpului atunci când observă că cel care întârzie cinci minute la o întâlnire la care este așteptat de zece persoane le face să piardă aproape o oră din timpul lor (*op. cit.*, p. 156).

diferențe mai fine în atitudinea față de timp. Europenii sunt mai puțin scrupuloși în respectarea orelor de întâlnire decât americanii, iar dintre aceștia din urmă mormonii excelează prin punctualitate, ceea ce le-a creat un renume de seriozitate pe care un amerindian nici nu l-ar putea înțelege. De asemenea, locuitorii de pe Coasta de Vest pun mai puțin preț pe exactitate decât cei de pe litoralul Atlanticului, după cum „nordiștii" îi acordă mai multă atenție decât „sudiștii".

În mare, două par să fie modelele uzuale de comportament temporal al locuitorilor din Statele Unite: primul, denumit de Hall „*displaced point pattern*", presupune sosirea la întâlnire în cuprinsul unui interval ce precede ora stabilită, pe când cel de al doilea, intitulat „*diffused point pattern*", implică deplasarea centrului de greutate al acestui interval până în dreptul orei cu pricina și chiar puțin după ea. Astfel, invitat undeva pentru ora 20, cel ce se conformează primului model se va prezenta la fața locului între orele 7,30 și 7,55, în vreme ce partizanul modelului secund va sosi între 7,55 și 8,15, așadar în limitele cunoscutului și la noi „sfert academic". Hall remarcă faptul interesant că cele două intervale sunt practic neinteferente, cel de al doilea începând exact în clipa când se sfârșește cel dintâi. Analiza sa evidențiază trei factori de care depinde comportamentul temporal al

omului occidental invitat să se prezinte undeva la o oră strict precizată:

- ❖ tipul de manifestare socială la care urmează să participe (la un cocktail anunțat pentru intervalul 5-8 p.m. se poate veni chiar și la ora 7,30, pe când ora unei invitații la masă nu poate fi transgresată cu mai mult de 10 minute);
- ❖ statutul social al gazdelor (cu cât acesta este mai înalt, cu atât se impune un plus de punctualitate);
- ❖ modul personal de a privi și gestiona timpul al individului în cauză.

Ultimul punct ne atrage atenția asupra existenței unor „stiluri temporale" individuale. Nicăieri acestea nu sunt valorizate în mai mare măsură decât în comunicarea muzicală, unde atât compozitorul, cât și interpretul[293] se servesc de timp ca de un mijloc privilegiat de generare și transmitere a emoției artistice.

În muzică timpul intervine în definirea duratei sunetelor ca atare, dar și în constituirea conceptelor mai complexe de ritm, tempo (=viteză de execuție) și agogică (=accelerare sau încetinire a mișcării, altfel spus, viteză de schimbare a tempoului). Primul aspect privește doar notele

[293] Moda impusă de anumiți virtuozi poate avea aici un cuvânt greu de spus: George Enescu observa că, de-a lungul vieții sale, viteza de execuție a unor lucrări muzicale cunoscuse un proces de accelerare de natură să le desfigureze, trădând intenția originară a compozitorilor.

individuale, celelalte – secvențele de sunete, adică frazele muzicale. Duratele se alătură înălțimilor, intensităților și timbrelor în conturarea personalității sunetelor folosite de compozitor.

Pentru a înțelege mai bine ce loc ocupă aspectele temporale în transmiterea mesajului muzical, fie-ne îngăduită o scurtă incursiune în domeniul fundamentelor comunicării interumane. Cercetătorii renumitei Școli de la Palo Alto au adus argumente convingătoare[294] în favoarea ideii că există două tipuri principial diferite de comunicare, numite de ei *digitală* și *analogică*, prima operând cu un număr discret, iar cea de a doua cu o infinitate continuă de semnale și înțelesuri transmise.

Limba scrisă constituie o formă de comunicare digitală, întrucât recurge la o mulțime finită și discretă de semne lingvistice, adică de imagini grafice asociate unor semnificații socialmente acceptate: cuvintele. În opoziție cu aceasta, comunicarea mimico-gestuală este una analogică, deoarece ea se realizează cu ajutorul unei infinități gradual variate de mijloace: mulțimea zâmbetelor, cea a privirilor sau cea a mișcărilor mâinii sunt nu doar

[294] Paul Watzlawick, Janet Helmick Beavin, Don D. Jackson, *Une logique de la communication* (titlul original: *Pragmatics of Human Communication. A Study of Interactional Patterns, Pathologies and Paradoxes*, W.W. Norton & Comp., Inc., New York), Édition du Seuil, 1972, pp. 57-64.

infinite, ci și nenumărabile (matematicienii caracterizează asemenea mulțimi ca fiind „de puterea continuumului"), la fel ca mulțimile punctelor de pe un segment de dreaptă, de pe o suprafață sau din întreg spațiul. Tot nenumărabile sunt, evident, și semnificațiile transmise de aceste semnale mimico-gestuale, receptorii umani fiind capabili să le sesizeze și înțeleagă fără a le putea însă explicita, având în vedere faptul că ele sunt și rămân literalmente inefabile, odată ce nu pot și nu vor putea fi niciodată traduse complet în codul discret, digital al limbii.

Vorbirea ocupă, sub acest raport, o poziție intermediară. Ea operează digital, cu cuvinte, dar, odată cu rostirea acestora, le îmbogățește cu anumite trăsături ce țin de realizarea sonoră, precum intensitatea, înălțimea, tempoul, parametri susceptibili de o variație continuă și care adaugă, așadar, comunicării orale o importantă componentă analogică, inexistentă în scris.

O observație palo-altistă de mare importanță pentru discuția noastră este aceea că prin intermediul mijloacelor de tip digital se transmit cu precădere conținuturi informaționale, în timp ce sistemele analogice comunică mai ales date privind relația dintre emițător și receptor. O aceeași informație poate fi acceptată sau respinsă de interlocutorul nostru în funcție de atitudinea pe care acesta constată că o avem față de el urmărindu-ne comportamentul non-verbal: gesturi, mimică, privire, ton al vocii (nu

degeaba se spune că „tonul face muzica"). Ironia sau agresivitatea, plictiseala sau nerăbdarea de a încheia o convorbire sunt rareori verbalizate de locutorul cât de cât educat, dar indiciile non-verbale îl trădează, dezvăluindu-i partenerului de dialog felul în care acela percepe interacțiunea cu el.

Deosebit de elocvenți se dovedesc, din acest punct de vedere, acei „parametri muzicali" ai vorbirii la care ne-am referit ceva mai sus. Conturul intonațional al frazelor (întrebător, exclamativ, dubitativ, mirat etc.), accentele suprasegmentale, ezitările, ritmul, tempoul, intensitatea rostirii, înălțimea glasului („ridici vocea/tonul la mine?"), încetinirea sau accelerarea fluxului verbal, pauzele şi câte alte elemente paralingvistice, improprii exprimării de valori logice şi practic lipsite de valențe descriptive sau narative, constituie în schimb modalități extrem de eficiente de împărtăşire a sentimentelor. Cum gama emoțiilor umane este una recunoscut infinită, acestea reclamă cu necesitate recurgerea la o modalitate analogică de comunicare, vehiculul verbal neînsoțit de vocalizare fiind incapabil, din pricina naturii sale digitale, să facă față unei atari misiuni. „Nu am cuvinte să-ți spun cât sunt de necăjit", ne mărturiseşte un prieten şi, neîndoielnic, are dreptate, fiindcă în momente deosebite din viață cuvintele sunt de prea puțin folos, dar tonul descurajat al glasului său, ca şi privirea stinsă, umerii căzuți şi paloarea

nesănătoasă a chipului vorbesc despre starea sa sufletească într-un mod mult mai exact decât ar putea-o face cel mai elaborat discurs verbal.

Într-un mod similar, o piesă muzicală ne induce sentimente indicibile în cel mai propriu înțeles al cuvântului tocmai „fiindcă profilurile melodice schițează, până la un anumit punct, desigur, o vorbire dispensată de cuvinte, sublimată prin această abandonare; [...] discernem în discursul sonor o comunicare extraverbală, mai puțin explicită decât cea comună, dar nu mai puțin riguroasă, mai indistinctă în aria concretului, dar mai esențializată, mai puțin elocventă, dar mai evocatoare și prin aceasta mai implicativă pentru subiectivitatea receptorului"[295]. Ducând analogia mai departe, putem adăuga că, în ciuda pretențiilor muzicii programatice, câmpul capacităților descriptiv-narative ale artei sunetelor este pe atât de îngust, pe cât e de vast potențialul ei de comunicare în plan afectiv.

În mod, poate, neașteptat, o observație cu tentă paradoxală formulată de cercetătorii de la Institutul de Psihiatrie (*Institute for Mental Research*) din Palo Alto, și anume aceea că „atenția acordată comunicării distruge comunicarea", spune multe despre criza prelungită prin care trece, de câteva bune decenii, relația dintre compozitor și publicul său. Situațiile la care se refereau

[295] Adrian Iorgulescu, *op. cit.*, p. 39-40.

palo-altiştii vizau comunicarea interpersonală în familie şi, cu precădere, în cadrul cuplurilor. Ei constataseră că, într-o legătură de durată, atâta vreme cât lucrurile merg încă bine, partenerii nu acordă o prea mare importanţă indiciilor non-verbale referitoare la relaţia dintre ei, dar că de îndată ce apar primele motive de suspiciune, interesul se deplasează treptat de la conţinutul comunicărilor la modul în care se face comunicarea. Direcţia privirii, inflexiunile vocii, schimbările infinitezimale ale expresiei faciale sunt urmărite şi interpretate, cu fiecare nouă observaţie adăugându-se alte şi alte motive de neîncredere în sinceritatea interlocutorului. Dusă destul de departe, această tendinţă de concentrare obsesivă pe simptomele relaţiei intrate în criză antrenează aproape inevitabil destrămarea cuplului. Preocuparea insistentă pentru salvgardarea legăturii ameninţate (de pericole reale sau imaginare, după gradul de gelozie al participanţilor la acest joc perdant) apare astfel drept una dintre cauzele majore ale distrugerii relaţiei.

De o bună bucată de vreme istoria muzicii cunoaşte un fenomen asemănător: „[...] veacuri întregi de inocenţă artistică (inocenţă ce nu exclude nici substanţialitatea şi nici grandoarea operelor, ba mai degrabă le presupune) au creat necunoscând alt scop imediat decât acela de a produce *obiecte* de consum artistic. **Nimeni nu-şi bătea capul cu problema comunicării pentru că aceasta era**

de la sine înțeleasă în muzică, tot așa cum în pictură figurativul nu se discuta"[296] (subl. noastră). Astăzi, tocmai dimpotrivă, compozitorul nu pare să aibă o grijă mai mare decât aceea de a realiza o cât mai bună comunicare cu publicul tot mai rarefiat al concertelor de muzică contemporană. Sartre vorbea undeva de elevul model care, pentru a-i fi pe plac profesorului, se epuizează până într-atât în sforțarea de a părea atent la spusele acestuia încât nu mai înțelege nimic din ele. Aidoma lui, mulți compozitori din zilele noastre își dedică întreaga energie căutării unor noi modalități de comunicare muzicală, ajungând, în cele din urmă, să uite cu totul dacă au ceva de comunicat și ce anume.

Închizând paranteza, să mai notăm faptul că o tendință constantă în evoluția istorică a limbajului muzical european a fost aceea de digitalizare progresivă a elementelor constitutive ale discursului. Dintre parametrii definitorii ai sunetului, muzical e probabil că frecvența (înălțimea) a fost, cronologic vorbind, prima supusă acestui tratament. Din infinitatea continuă a frecvențelor sonore perceptibile pentru urechea umană, cântărețul primitiv a ales un număr limitat de valori discrete, instituind o primă distincție între mulțimea restrânsă a sunetelor muzicale și domeniul indefinit al celorlalte.

[296] Pascal Bentoiu, *Imagine și sens*, Editura Muzicală, 1971, p. 105.

Procesul pare să fi durat zeci de mii de ani, căci diferențierea sunetelor după înălțime presupunea mecanisme corticale complexe şi ea nu era inițial la îndemâna oricui, la fel cum nu este nici astăzi pentru majoritatea copiilor mici (domeniul auzului muzical ilustrează şi el teza potrivit căreia ontogenia repetă filogenia). Studierea manifestărilor muzicale ale unor populații aflate într-un stadiu de dezvoltare apropiat de cel al omului paleolitic (cazul băştinaşilor kubu din Sumatra[297]) a arătat în ce măsură perceperea şi intonarea corectă a unor sunete de înălțime dată a constituit o piatră de încercare pentru strămoşii noştri îndepărtați.

Odată digitalizată, frecvența (respectiv înălțimea, care reprezintă ipostaza subiectivă a acesteia[298]) a devenit caracteristica de bază pe care s-au edificat structurile limbajului muzical, însăşi coloana vertebrală a muzicii, melodia, fiind definită în primul rând ca succesiune de sunete de înălțimi diferite. Treptat, procesul trecerii de la

[297] R.I. Gruber, *Istoria muzicii universale*, Editura Muzicală, 1963, vol. I, p. 15.

[298] Galileo Galilei a fost cel care a susținut primul că înălțimea percepută a notelor depinde de frecvența vibrației, renumitul abate Marin Mersenne (1588-1648), prietenul fidel al lui Descartes, a efectuat primele determinări de frecvențe absolute ale unor sunete muzicale, iar marele matematician Leonhard Euler, într-o lucrare tipărită la Sankt Petersburg în 1729 (*Tentamen novae theoriae musicae*), a oferit rezolvarea completă a problemei corelației înălțime-frecvență, valabilă şi astăzi.

analogic la digital a cuprins şi alţi parametri caracterizanţi ai sunetelor muzicale, printre care şi unul de natură temporală: durata. S-a ajuns astfel ca muzica să opereze numai cu o mulţime strict determinată de durate, în ciuda faptului că, tehnic vorbind, e posibilă producerea de sunete oricât de lungi sau de scurte. Diviziunea cu 2 constituie aici un criteriu de bază. Există note întregi, doimi, pătrimi, optimi, şaisprezecimi şi aşa mai departe, eventual chiar combinaţii ale acestora (dar tot structurate binar: punctul simplu prelungeşte nota cu 1/2 din valoarea ei, cel dublu cu 3/4, iar punctul triplu cu 7/8); ar fi însă de neconceput recurgerea la note de durată 0,179 sau π!

Nu trebuie trecut însă cu vederea faptul că standardizarea aceasta nu priveşte duratele absolute ale sunetelor, ci raporturile temporale dintre ele. Într-o lucrare muzicală sau alta, în funcţie de caracterul acesteia, de tempo, dar şi de tipul măsurilor din care este ea alcătuită sau de procedeul de execuţie indicat (pizzicato, spiccato), aceleaşi valori temporale pot corespunde unor durate obiective diferite, ceea ce echivalează de fapt cu instituirea unui timp ad-hoc al operei respective, în care ascultătorul este invitat să pătrundă, evadând pentru o vreme din cronologia constrângătoare a vieţii cotidiene. La întrebarea dacă muzica se înscrie în timp sau generează timpul, compozitorul şi muzicologul Pascal Bentoiu răspunde că „orice muzică [...] propune şi suscită un sentiment special

al timpului", fiindcă „se înscrie în timpul obiectiv și generează timp subiectiv"[299].

Inventarea metronomului a creat condiții și pentru digitalizarea tempoului, fără însă ca în această direcție lucrurile să avanseze la fel de mult ca în cazul înălțimilor. Libertățile pe care interpreții și le pot lua sunt aici considerabil mai mari, nu însă comparabile cu cele din domeniul intensității sonore, parametru esențialmente analogic, susceptibil de a lua o infinitate continuă de valori, chiar dacă și aici introducerea indicațiilor de tipul piano sau forte vădește dorința compozitorilor de a promova un model cvasidiscret.

De fapt, la o privire mai atentă, ni se dezvăluie un anume conflict, adesea benefic, între tendința consecventă a creatorilor ca, din grija de a nu li se denatura intențiile artistice, să precizeze cât mai exact valorile tuturor variabilelor muzicale, forțând lucrurile în direcția digitalizării, și înclinația opusă a interpreților, care pedalează pe analogic în limitele maxime permise de partitură. Căci aproape pretutindeni cerințele expresiei impun devieri, fie și infinitezimale, de la nivelul normat al unor parametri, executantul revendicându-și astfel dreptul la ceea ce s-ar putea numi un „rubato generalizat", adică unul care nu privește doar tempoul, ci totalitatea elementelor de limbaj prezente în operă.

[299] *Op. cit.*, pp. 18-19.

Nu dorim să se înțeleagă că i-am acuza pe compozitori de rigiditate, cu atât mai mult cu cât tot ei sunt aceia care, alături de obligato, au introdus în partituri și indicații de genul ad libitum sau a piacere, venind astfel în întâmpinarea interpreților dornici să-și exprime propria viziune asupra mesajului muzical. Ce să mai vorbim despre toți acei creatori care au îngăduit sau stimulat improvizația, de la asigurarea dreptului la cadență pentru soliștii concertelor instrumentale până la scriitura programatic aproximativă a școlii aleatorice, concepută astfel încât să transforme executantul în coautor al operei! Demn de notat, în această ordine de idei, este că tocmai serialismul, poate curentul muzical cel mai determinist din întreaga istorie a muzicii, a propus, prin *Sprechgesang*, modificarea în sens analogic nici mai mult nici mai puțin decât a celei mai digitale dintre variabilele muzicale: înălțimea sunetelor.

La drept vorbind, ceea ce au urmărit compozitorii nu a fost, în majoritatea cazurilor, decât să își asigure păstrarea controlului asupra propriei opere, descurajând excesele exhibiționiste ale unor interpreți, la fel cum, în teatrul modern, dramaturgii au acordat o tot mai mare atenție discursului didascalic, de teama denaturărilor pe care le-ar fi putut aduce pieselor lor tot mai agresivul veleitarism auctorial al regizorilor contemporani.

De ce insistăm asupra distincției dintre cele două forme fundamentale de comunicare, cea digitală și cea analogică? Pentru că, privită în lumina corespondenței digital-informațional, analogic-relațional, prezența în muzică a ambelor modalități de comunicare conferă acesteia un statut complex, făcând-o să apară ca un limbaj-sinteză, ce aliază fericit logicul cu afectivul, valențele cognitive cu forța hipnotică a incantației pure. Fără a afecta calitatea impactului emoțional asupra ascultătorului, digitalizarea treptată a unor parametri muzicali, urmărită cu consecvență timp de secole de compozitorii Occidentului european, a ridicat statutul intelectual al artei sunetelor într-o măsură neîntâlnită în niciun alt spațiu cultural. Chiar dacă nu spune lucrurilor pe nume în felul unui discurs verbal, acest tip de comunicare muzicală se dovedește superior altora prin echilibrul pe care îl realizează între capacitatea tradițională a muzicii de a induce stări și sentimente și aceea, mai rară, de a-i da de gândit ascultătorului. Punerea în stare de vibrație a sufletului este acum însoțită și de o chemare adresată spiritului de a încerca să pătrundă în zone inaccesibile gândirii discursive. Beethoven intuia perfect acest adevăr atunci când afirma că muzica sa „e o revelație mai presus de orice filosofie".

O observație a lui G. Saint-Guirons, autor al unei încercări de analiză semiotică a limbajului muzical în

lumina lingvisticii structuraliste[300], vine în sprijinul afirmațiilor de mai sus. Potrivit cercetătorului citat, dintre cei patru parametri acustici care caracterizează sunetele muzicale, și anume înălțimea, durata, timbrul și intensitatea, numai primii doi au funcție distinctivă. Astfel, interpretarea unei bucăți muzicale la un alt instrument decât cel indicat de compozitor sau cu intensități diferite nu schimbă, în opinia lui Saint-Girons, înțelesurile lucrării, așa cum ar face-o modificările aduse înălțimilor și/sau duratelor. Deși nu tocmai exactă, remarca aceasta ni se pare prețioasă, fiindcă aduce o nouă confirmare ideii că încărcătura semantică a muzicii ni se transmite prin mijloace digitale, în vreme ce efectele emoționale se obțin pe cale analogică. Într-adevăr, reducția pentru pian a unei simfonii ori, dimpotrivă, orchestrarea unei piese dedicate acestui instrument (cazul binecunoscut al suitei *Tablouri dintr-o expoziție* de Musorgski transcrise pentru orchestră de Maurice Ravel) nu modifică **ideile** muzicale, la fel cum nu o face nici interpretarea în mezza-voce a unei arii de operă. Din punct de vedere afectiv, cele două variante nu sunt însă interșanjabile. Sentimentele iscate în sufletul ascultătorului de audiția *Simfoniei a IX-a* de Beethoven în versiunea sa originală diferă de cele suscitate de transcripția

[300] *Quelques aspects de la musique considérée d'un point de vue linguistique (Recherche d'une analyse musicale distinctive)*, *apud* Maria Foarță, *Duetul celor două muze*, Editura Brumar, Timișoara, 2000.

pentru pian. De asemenea, aria fredonată în şoaptă la urechea iubitei are un impact emoţional sensibil diferit de al celei ascultate pe scena operei. Se confirmă astfel, încă o dată, valabilitatea dublei corespondenţe digital-cognitiv, analogic-afectiv: conţinutul unei lucrări muzicale ni se face cunoscut prin intermediul unor elemente de limbaj cu caracter discret (înălţimi, durate, ritmuri), dar modul în care reacţionăm emoţional la audierea ei depinde în mod esenţial de parametrii „de puterea continuumului", precum intensităţile, timbrurile, tempourile.

O particularitate, unică în felul ei, ce deosebeşte net discursul muzical de vorbire, în cuprinsul căreia coexistă, de asemenea, digitalul şi analogicul, este prezenţa nu accidentală, ci sistematică a repetiţiei. Chiar dacă, în împrejurări speciale, mai precis atunci când se urmăreşte reţinerea cu precădere a anumitor elemente ale mesajului, e posibil să se recurgă şi în comunicarea verbală la reiterarea parţială sau totală, întocmai sau „cu variaţiuni", a unor enunţuri, fenomenul repetiţiei are aici un caracter pronunţat atipic. Informaţia fiind, prin definiţie, noutate, reluările mesajelor deja recepţionate sunt, în general, resimţite drept inutile, redundante, lipsite de substanţă. „Repetiţia n-are valoare" e replica nimicitoare a copiilor care se confruntă cu lipsa de imaginaţie a unor tovarăşi de joacă ce îşi închipuie că vor mai putea avea succes şi a doua oară cu o frază de efect deja cunoscută interlocutorului. Să ne amintim numai

de situațiile penibile în care suntem puși atunci când trebuie să suportăm din nou istorisirea unei anecdote de care am făcut haz în modul cel mai sincer la prima ei audiție, dar care prin repetare și-a pierdut întreaga atractivitate. De la cicăleala părinților la dăscăleala profesorilor și mai târziu a șefilor, toate felurile de pisălogeală sunt sâcâitoare tocmai fiindcă le lipsește elementul de noutate, singurul de natură să justifice menținerea interesului receptorului pentru mesajul transmis. Distrugerea informației prin repetare pare să fie o lege universal valabilă a comunicării interumane. Și totuși...

Paradoxal, în limbajul muzical *repetiția are valoare*! Ea nu mai este o apariție rară sau ocazională și, cu atât mai puțin, un incident neplăcut, ci constituie regula[301] de aur a sintaxei muzicale. O trecere diacronică în revistă a ipostazelor reprizei în muzică s-ar identifica practic cu o istorie completă a artei sunetelor, deoarece repetiția este prezentă permanent și pretudindeni, de la cântecul popular cu structură strofică simplă și refren reluat periodic până la subtilitățile formei de sonată, de la aria da capo a școlii napolitane la laitmotivul wagnerian. Or, această omniprezență nu poate fi despărțită de ideea acelui „sentiment special al timpului" pe care Pascal Bentoiu socotea că ni-l propune muzica.

[301] Cum orice regulă își are și excepțiile care o confirmă, era natural să existe în muzică și demersuri creatoare ostile repetiției, precum cel dodecafonic, dar în ansamblul istoriei muzicale acestea fac, în fond, figură singulară.

Într-adevăr, o ciudățenie a timpului este că, deși recunoscut drept liniar, el nu poate fi măsurat decât dacă îl presupunem circular. Succesiv, termodinamica secolului trecut și, mai recent, teoriile cosmogonice bazate pe ipoteza Big Bangului au ruinat, probabil pentru totdeauna, miturile științifice ale „eternei reîntoarceri", la fel cum creștinismul le înlăturase, la vremea sa, pe cele religioase. Știința și credința, angajate de atâtea ori în relații conflictuale, s-au întâlnit astfel pe terenul convingerii comune că timpul este liniar, unidirecțional și irepetabil.

Am semnalat într-un capitol precedent (XV) dificultatea psihologică de a trăi timpul la modul strict liniar, de a suporta riscul unei deveniri lipsite de punctele de sprijin ale revenirilor periodice la *statu quo ante*. Organizarea ciclică a vieții sociale, cu alternanțele ei regulate de perioade de muncă și de destindere, de activitate și de vacanță, cu sărbătorile anuale repetabile și cu toate celelalte forme binecunoscute de circularitate temporală autoimpusă răspunde nevoii profunde de permanență a omului, căruia revenirea la stări anterioare îi oferă garanția iluzorie că lucrurile nu sunt ireversibile și că, prin urmare, nici deznodământul fatal al vieții nu e neapărat ineluctabil. Stagnarea absolută fiind incompatibilă cu dinamica psihicului, singura modalitate de a concepe eternitatea este să ți-o imaginezi ca pe o veșnică reluare de stări deja experiate, ca pe un perpetuum mobile perfect conservativ,

în care trecutul este total reiterabil. Visul lui Faust de a-şi redobândi tinereţea pierdută e de fapt visul secret al oricărui individ nostalgic prins în capcana timpului unidirecţional.

Dar, din păcate, lumea nu poate fi altfel decât este; himera retrăirii tinereţii e la fel de irealizabilă ca maşina wellsiană a timpului. Şi tot atât de iluzorie e speranţa că măcar şi o singură stare de lucruri, indiferent care ar fi aceea, s-ar putea reedita. Un tren pierdut e pierdut pentru totdeauna, iar dacă îl luăm pe următorul e sigur că nu vom mai ajunge unde doream. Chiar dacă direcţia e aceeaşi, ceea ce vom găsi la destinaţie va fi diferit de ceea ce am fi găsit dacă porneam la vreme. Căci orice întârziere ne transportă într-un alt timp care este, totodată, şi o altă lume. Configuraţia universului nostru, deopotrivă a celui exterior şi a celui lăuntric, se schimbă necontenit şi inexorabil şi, dacă nu-i putem prevedea stările viitoare, ştim, în schimb, cu certitudine, spre deosebire de înaintaşii noştri ce se mai amăgeau încă cu frumoasele mituri ale „eternei reîntoarceri", că niciuna dintre ele nu o va reedita identic pe vreuna dintre cele precedente.

Şi totuşi timpul nu poate fi măsurat decât dacă se acceptă ipoteza, vădit falsă, a repetării nedefinite în viitor a unor situaţii trecute. Dacă măsurătorile spaţiale se efectuează prin suprapunerea pe obiectul de măsurat a unui alt obiect etalon, pentru cele temporale nu se mai poate apela la acest procedeu simplu, întrucât timpul nu cunoaşte

superpoziția, ci doar succesiunea. De aceea, toate sistemele imaginate de om pentru estimarea, cu o precizie mai mare sau mai mică, a trecerii timpului s-au bazat pe ideea repetabilității stricte a unor procese de natură să readucă periodic un anumit sistem fizic în starea sa inițială. Ceasornicul solar, apărut, se pare, în China pe la anul 2600 î. Hr., clepsidra cunoscută în Egipt în jurul anului 1400, ca și orologiile mecanice construite în Europa începând din secolul al X-lea[302] și perfecționate continuu până în zilele noastre, deși mult diferite sub aspectul concepției și al realizării, împărtășeau același principiu fundamental, cel al regularității unor mișcări ciclice susceptibile de a restabili, cu o periodicitate mereu egală cu ea însăși, o situație care fusese deja parcursă anterior. Or, însăși posibilitatea unei atari reveniri intră în contradicție cu tot ceea ce știm astăzi despre ireversibilitatea proceselor materiale. Faptul că acest compromis este acceptat în continuare se explică pe de o parte prin inexistența alternativei și, pe de alta prin caracteristicile locale ale perioadei din istoria universului pe care o parcurge omenirea.

Într-adevăr, cel puțin în cele câteva milioane de ani care au trecut de la apariția omului pe pământ, galaxia și sistemul nostru solar s-au aflat într-o fază de relativă

[302] Istoricii orologeriei atribuie această invenție revoluționară renumitului călugăr francez Gerbert d'Aurillac (938-1003), ajuns ulterior papă sub numele de Silvestru al II-lea.

stabilitate. Dinamica proceselor ireversibile era şi mai este încă suficient de încetinită pentru ca, la scara temporală a vieţilor noastre, ipoteza staţionarităţii lumii să poată fi acceptată. Tocmai pe acest răgaz temporal pe care ni l-a îngăduit destinul nostru cosmic s-a întemeiat, de altfel, şi convingerea savanţilor din trecut (şi, fireşte, nu numai a lor) că lumea e cum o ştim „de când lumea". Cu totul altfel ne-ar fi apărut însă lucrurile dacă am fi trăit într-o cu totul altă vârstă a universului. Un ipotetic ceasornicar ce ar fi fost contemporan cu începuturile evoluţiei acestuia s-ar fi aflat în mare încurcătură, dacă ar fi încercat să măsoare timpul cu ajutorul unui dispozitiv cu funcţionare ciclică, bazat pe revenirea regulată a unor situaţii repetabile, deoarece, în iureşul schimbărilor care au caracterizat copilăria universului, identificarea unui proces fizic cu caracter periodic ar fi fost un deziderat practic irealizabil.

Scara intervalelor de măsurat este, din acest punct de vedere, esenţială. Cât timp câmpul gravitaţional al pământului nu suferă modificări sensibile, oscilaţiile unui pendul vor fi suficient de regulate pentru a permite măsurarea timpului cu ajutorul acestuia. Dacă însă intervalele considerate sunt de ordinul de mărime al erelor geologice, devine evident că sistemul nu mai funcţionează acceptabil. Oricum, chiar şi pentru cazurile în care precizia măsurătorilor se dovedeşte perfect mulţumitoare, rămâne un paradox faptul că nu putem măsura timpul liniar al

lumii fizice altfel decât presupunându-l circular, adică falsificâdu-i, în fond, adevărata natură.

Cât priveşte timpul psihologic, el este, dacă ni se permite acest comparativ neobişnuit, *mai liniar* decât cel obiectiv, astronomic, dată fiind dinamica mult mai vie a vieţii noastre lăuntrice, datorită căreia reeditarea măcar şi aproximativă a stărilor anterioare ale conştiinţei este cu totul exclusă. Progresiunea inexorabilă a fluxului temporal personal e însă, vai, generatoare de serioase nelinişti existenţiale, fiindcă se asociază cu ideea obsedantă a sfârşitului. Iată de ce activităţile repetabile sunt indispensabile echilibrului nostru interior şi, nu o dată, resimţite chiar drept reconfortante. Ele ne creează senzaţia instalării într-un fel de eternitate locală, a cărei inconsistenţă se lasă mai greu sesizată. Infinitudinea potenţială ce caracterizează orice proces care, odată încheiat, mai poate fi reluat o dată şi încă o dată poate fi lesne confundată cu o infinitudine reală, adică, nici mai mult nici mai puţin, decât cu veşnicia. Subiectul ajunge astfel să creadă în posibilitatea prelungirii la nesfârşit a vieţii pe care o duce, legănându-se, fără a o formula explicit, în iluzia unei imortalităţi sui-generis.

De fapt şi această autoamăgire e tot un efect datorat diferenţelor de scară a timpului: bărbatul care joacă tenis în fiecare după amiază trăieşte cu impresia că va putea continua nedefinit acest fel de viaţă, fiindcă scăderea

puterilor sale fizice are loc mult prea încet pentru a putea fi sesizată de la o zi la alta. Ritmul îmbătrânirii, ca manifestare a ireversibilului, e mult mai lent decât ritmul activității sportive reiterabile pe care o desfășoară și, ca atare, cel dintâi rămâne o bună bucată de vreme neobservat[303], la fel cum pe o perioadă istorică scurtă modificarea forței gravitaționale ce punea în mișcare pendulul orologiului era insesizabilă.

Una dintre explicațiile posibile ale fascinației pe care o exercită muzica trebuie căutată, credem, în sentimentul special al timpului pe care ea îl inculcă ascultătorului. Privită de mulți și pe bună dreptate drept arta supremă, muzica prezintă un caracter dual: ea e fragilă și evanescentă ca prezentul nostru psihologic (dacă nu a fost perceput în chiar momentul producerii sale, mesajul sunetelor e definitiv pierdut) și, cu toate acestea, ne creează, mai mult ca oricare dintre celelalte arte, senzația desprinderii din contingent și a pătrunderii într-o lume de

[303] E semnificativ, din acest punct de vedere, faptul că sportivii de performanță resimt mai devreme și mai acut inconvenientele înaintării în vârstă decât restul indivizilor. Un fotbalist e bătrân la 35 de ani, un înotător la 30, o gimnastă încă dinainte de 20 de ani! Pentru aceștia scăderea potențialului fizic, fenomen ce ține de liniaritatea esențială a timpului, ajunge mult mai devreme decât pentru oamenii obișnuiți să intre în conflict cu iluzia tinereții veșnice pe care le-o creează participarea regulată la concursuri și antrenamente, percepută ca manifestare și garanție a timpului circular.

esențe imuabile în care, dincolo de jocul meteoric de lumini cu care ne orbește adesea, întrezărim „slava stătătoare" a cerului stelelor fixe. Curgătoare ca viața, marea muzică ne induce totodată și simțământul limpede al transcenderii efemerului, invitându-ne să contemplăm eternitatea din spatele clipei, sâmburele parmenidian al vremelniciei noastre.

În absența structurilor repetitive, fluxul muzical ar fi fost văduvit tocmai de această deschidere spre absolut. Total heraclitic, el nu ar mai fi răspuns propensiunii profund umane către stabilitate, căutării înfrigurate de puncte de sprijin într-o lume a necontenitei schimbări. Limitat la reproducerea identică *ad infinitum* a aceloraşi secvențe sonore, el ar fi contrariat spiritul uman însetat de noutate și angajat el însuși într-o aventură pe parcursul căreia mutațiile, fie ele oricât de spectaculoase, nu izbutesc să șteargă niciodată sentimentul continuității persoanei.

Variațiunea muzicală, în sensul cel mai larg[304], satisface optimal această dublă exigență a inevitabilei schimbări și a necesarei permanențe, ideal contradictoriu atât de greu de atins. Ne explicăm astfel locul eminent pe care tehnicile variaționale îl ocupă în toate marile epoci

[304] Cuprinzând toate formele și procedeele de alterare a motivelor, frazelor, perioadelor, temelor, secțiunilor armonice etc, prin operațiuni ca: deformarea intervalică și ritmică, tronsonarea, amplificarea, inversarea, recurența, augmentarea, diminuarea, recurența inversării și altele.

ale istoriei muzicale. Recurgerea la ele îi aminteşte omului de paradoxul propriului său destin, de efemeritatea clipei, dar şi de setea sa de înveşnicire, îngăduindu-i să întrezărească, dincolo de pânzele mişcătoare ale devenirii, suprema imobilitate a unei Existenţe eterne.

Muzica se constituie aşadar într-o metaforă exemplară a vieţii umane, oscilând între dialectica devenirii şi permanenţa unei structuri interioare care îi asigură individului stabilitatea identitară. Oricâte avataruri ne-ar impune împrejurările, nu încetăm să ne simţim aceiaşi cu cei care am fost de când ne ştim. Jocul alternant al dezvoltării şi al reprizei muzicale întruchipează artistic acest caracter ambivalent[305] şi, până la un punct, contradictoriu, al existenţei noastre.

În funcţie de accentul pus pe una sau alta dintre laturile acestui proces dialectic, muzica poate fi de două feluri, la fel cum viaţa unui individ poate fi dominată de repetitivitate (paradigma monahală, fie ea creştină ori

[305] „În procesul constituirii formei apar, pe de o parte, elemente identice care alcătuiesc baza sau jaloanele memorizării muzicii, iar pe de altă parte elementele contrastante. Schema se opune mişcării. În muzică mişcarea se creează numai opunându-se intonaţiilor care sunt percepute ca puncte de sprijin, intonaţii pe care încearcă să le deplaseze. Datorită acestui caracter dialectic, procesul de constituire a formei muzicale este perceput totdeauna ca o stare de echilibru instabil" (B.V. Asafiev, *Forma muzicală ca proces*, *apud* George Bălan, *Muzica şi lumea ideilor*, Editura Muzicală, 1973, p. 100).

budistă) sau de goana după nou[306] (stilul aventurier, explorator, erou de roman picaresc). Igor Stravinski, convins şi el că arta sunetelor „presupune înainte de toate o anumită organizare a timpului, o crononomie"[307], a încercat să definească cele două moduri fundamentale de a concepe muzica pornind de la ideile unui gânditor rus, Pierre Souvchinsky. Să-i dăm cuvântul compozitorului:

„Oricine ştie că timpul se scurge într-un mod variabil, după dispoziţia intimă a individului şi după evenimentele exterioare care vin să-i afecteze conştiinţa. Aşteptarea, plictiseala, anxietatea, plăcerea, durerea, contemplarea apar astfel sub chipul unor categorii diferite, în mijlocul cărora se scurge viaţa noastră şi care comandă fiecare un proces psihologic special, un tempo deosebit. Aceste variaţii psihologice de timp nu sunt perceptibile decât în raport cu senzaţia primară, conştientă sau nu, a timpului real, a timpului ontologic. Ceea ce distinge caracterul specific al noţiunii muzicale de timp, este că această noţiune se naşte şi se dezvoltă, fie în afara categoriilor timpului psihologic, fie simultan cu ele [...]. Dl Souvchinsky ne arată astfel două

[306] Tendinţă umană ilustrată la cotele maxime ale vibraţiei poetice în finalul celui mai cunoscut poem al lui Charles Baudelaire: „*Nous voulons, tant ce feu nous brûle le cerveau, / Plonger au fond du gouffre, Enfer ou Ciel, qu'importe? / Au fond de l'Inconnu pour trouver du* nouveau!" (*Le voyage*).

[307] *Poetica muzicală*, Editura Muzicală, Bucureşti, 1967, p. 30.

feluri de muzică: una care evoluează paralel cu procesul timpului ontologic şi îl pătrunde, făcând să se nască în spiritul auditoriului un sentiment de euforie, să zicem «un calm dinamic», cealaltă o ia înainte sau împiedică acest proces. Ea nu aderă la momentul sonor. Ea deplasează centrele de atracţie şi de gravitaţie şi se fixează în instabilitate, ceea ce o face proprie traducerii impulsurilor emoţionale ale autorului ei. Orice muzică în care predomină voinţa de expresie face parte din acest al doilea tip"[308].

E vorba, precum se vede, pe de o parte de o muzică ce acceptă să se supună ordinii temporale naturale (termenul stravinskian de „timp ontologic" corespunde celui de „timp obiectiv" din lucrarea de faţă) şi, pe de altă parte, de una care o violentează, substituindu-i o nouă logică, subiectivă, a devenirii. Structural atras mai degrabă de tradiţia clasică[309], Stravinski preferă prima variantă, pe care o consideră superioară, întrucât este „dominată de principiul similitudinii", pe când „aceea care îmbrăţişează timpul psihologic procedează prin contrast": „Am

---

[308] *Op. cit.*, p. 32.

[309] Nu întâmplător Stravinski cita adesea cu admiraţie înţeleptul consemn al lui Verdi: „*Torniamo all'antico e sarà un progresso!*" (*op. cit.*, p. 45). Cariera sa artistică, cuprinzând o importantă perioadă neoclasică, stă, de altfel, mărturie pentru atracţia pe care o resimţea faţă de stilul componistic al unor mari înaintaşi ca Haendel (în *Œdipus Rex*), J.S. Bach (în *Concertul pentru pian* sau în *Simfonia în trei mişcări*) ori al maeştrilor barocului italian (în *Pulcinella* sau *The Rake's Progress*).

considerat întotdeauna, în ceea ce mă priveşte, că este, în general, mai indicat să se procedeze prin similitudine decât prin contrast. Muzica câştigă în fermitate în măsura în care renunţă la seducţiile variaţiei. Ceea ce pierde în bogăţii contestabile câştigă în adevărată soliditate"[310]. Într-o manieră ce aminteşte frapant de concepţia eleată, compozitorul afirmă că „nevoia de a varia este perfect legitimă, însă nu trebuie să se uite că unul vine înaintea multiplului". El nu neagă pluralitatea şi mişcarea[311], dar consideră că acestea ţin, mai degrabă de suprafaţa lucrurilor şi că datoria compozitorului este să foreze mai adânc, pentru a scoate la iveală nucleul de stabilitate subiacent oricărei deveniri: „Variaţia nu este valabilă decât ca o căutare a similitudinii. Ea mă înconjoară din toate părţile. Nu trebuie deci să mă tem că i-aş putea duce lipsa, deoarece nu încetez să o întâlnesc. Contrastul se află pretutindeni. Este de ajuns să-l constaţi. Similitudinea este ascunsă, trebuie să o descoperi, şi nu o descopăr decât la limita strădaniei mele. Dacă variaţia mă tentează, sunt neliniştit de

[310] *Op. cit.*, p. 34.

[311] „[...] toate problemele artei, ca de altfel orice probleme posibile, inclusiv problema cunoaşterii şi aceea a Fiinţei, se învârtesc nebuneşte în jurul acestei chestiuni, de la Parmenide, care neagă posibilitatea «multiplului», la Heraclit, care neagă existenţa «unului». Bunul simţ, singur ca şi înţelepciunea supremă, ne invită să le afirmăm, atât pe unul cât şi pe celălalt" (*op. cit.*, p. 34).

facilitățile pe care mi le oferă, în timp ce similitudinea îmi propune soluții mai grele, însă și rezultate mai solide și deci mai prețioase pentru mine"[312].

I s-ar putea reproșa compozitorului că preferința sa, tranșant exprimată mai sus, pentru o muzică inscriptibilă în cronologia obiectivă i-a blocat accesul la frumusețile incontestabile ale (post)romantismului, curent emblematic pentru instaurarea unei ordini temporale subiective, propice exprimării de stări emoționale extreme. Idiosincrazia sa față de creația wagneriană se explică tocmai prin această înclinație (predispoziție, prejudecată?). Nimic nu era de natură să irite mai mult o structură funciarmente eleată precum aceea a lui Stravinski decât curgerea continuă a melodiei infinite propuse de maestrul de la Bayreuth. Caracterizarea extrem de critică și în fond profund nedreaptă pe care o face acestei metode de creație muzicală[313] confirmă, din punctul nostru de vedere, existența nu doar a două moduri diferite de a concepe relația muzicii cu timpul,

---

[312] *Op. cit.*, p. 35.

[313] „Opera lui Wagner corespunde unei tendințe care nu este, la drept vorbind, o dezordine, dar care încearcă să suplinească o lipsă de ordine. Sistemul melodiei infinite traduce perfect această tendință. Este perpetua devenire a unei muzici care nu a avut niciun motiv să înceapă, așa cum nu are niciun motiv să sfârșească. Melodia infinită apare astfel ca o insultă la adresa demnității și funcțiunii înseși a melodiei, care este, după cum am mai spus-o, cântul muzical al unei fraze cadențate. Sub influența lui Wagner, legile care asigură viața cântului au fost încălcate, iar muzica și-a pierdut surâsul melodic" (*op. cit.*, p. 64).

ci şi pe aceea a două tipuri psihologice structural deosebite, pe care în lumea componisticii le ilustrează exemplar chiar Wagner şi Stravinski.

Ca o concluzie de ordin mai general, să adăugăm că, printre motivele ce explică răspândirea universală a muzicii, trebuie prenumărat şi acela că ea întreţine cu timpul raporturi asemănătoare acelora ale propriei noastre vieţi lăuntrice: atât desfăşurarea muzicală, cât şi devenirea noastră interioară sunt procese aspaţiale (dacă se face abstracţie de unele reprezentări mentale asociate, neobligatorii, arbitrare sau redundante), cu o existenţă pur temporală şi definibile drept *cronomahii*, în sensul că presupun un conflict perpetuu între cele două ipostaze ale timpului, cea obiectivă şi cea subiectivă. Sfâşiat între dăinuire şi devenire omul îşi regăseşte în muzică propria dramă, dar tot acolo află şi soluţii nuanţat diferenţiate, adaptate nevoilor sufleteşti ale fiecărui individ în parte.

Muzica se plasează astfel într-o relaţie de tip special cu filosofia[314]. Deşi imposibilitatea evidentă a exprimării conceptelor prin sunete nearticulate părea să-i anuleze din

[314] „Dacă muzica este înţelepciune, explicaţia trebuie căutată nu în faptul că reflectă ordinea cosmosului, ci mai degrabă în acela că reflectă *ordinea temporală a sufletului*, că în inima formei sonore se află depusă – sursă a oricărei înţelepciuni – înţelepciunea temporală, generatoare a celei mai elevate satisfacţii din cele pe care le poate produce muzica şi semnificând însăşi esenţa acestei arte: timpul muzical" (Gisèle Brelet, *apud* George Bălan, *op. cit.*, p. 99).

start orice şansă de acces la metafizic, caracterul ei de oglindire transfigurată a vieţii spiritului preschimbă efectiv muzica într-un mijloc de cunoaştere şi autocunoaştere, superior, măcar şi numai prin accesibilitatea sa mai largă, speculaţiei filosofice propriu-zise. Bucuria melomanului nu poate fi astfel despărţită de sentimentul aflării unor adevăruri existenţiale profunde, cărora intraductibilitatea în limbaj verbal nu le scade ci, dimpotrivă, le sporeşte valoarea.

XX. Timpul şi rostirea poetică

Ce este?
Cum, ce este?
Este, pur şi simplu.
Adică E, adică S, adică T, adică E.

Primul E mai vechi decât ultimul E.
Atât.

Nichita Stănescu[315]

„Creaţia poetică, asemenea celei componistice, este rezultatul aceloraşi tensiuni dintre un **nivel formal**, structural, antemergător operei, încă atemporal, dar oferind toate posibilităţile de devenire

[315] *Ce este viaţa? Când începe şi încotro se îndreaptă*, în *Necuvintele*, Editura Tineretului, 1969, p. 135.

cronică, şi un **nivel interpretativ-liber**, un tempo particular, prin care se instituie timpul psihologic al vocii poetului. La nivelul formal, există, constituite deja, prozodii, din antichitatea clasică până la cele naţionale ale fiecărei limbi poetice, în care **crononomia**, ca şi în muzică, are rol legiuitor: statuează măsuri şi ritmuri general valabile pentru expresiile poetice particulare", observa cu dreptate Maria Foarţă într-o cercetare comparativă a limbajelor muzical şi poetic[316].

Poeţii au fost, cu alte cuvinte, preocupaţi dintotdeauna de marcarea prin repere cu apariţie regulată a dimensiunii temporale obiective a versului, pe canavaua căreia să poată înscrie pulsaţiile neregulate, mult mai subtile ale unui tempo subiectiv. Metrul, în accepţiunea prozodică a termenului, a jucat rolul tic-tac-ului uniform care jalona această axă temporală.

O primă întrebare ce se poate pune, în această ordine de idei, este în ce măsură „timpul obiectiv" al poeziei se aseamănă numai sau coincide de-a dreptul cu timpul obiectiv universal.

Răspunsul trebuie căutat pornindu-se de la postulatul, astăzi unanim acceptat, că scopul oricărui

[316] Maria Foarţă, *Duetul celor două muze*, Editura Brumar, Timişoara, 2000, p. 47.

creator este acela de a da naştere unei lumi autoconsistente, al cărei unic criteriu de validare să fie coerenţa ei interioară. Aşa cum a arătat-o, în modul cel mai convingător, evoluţia artelor plastice moderne, asemănări între universul operei şi realitatea exterioară acesteia pot exista, dar ele nu constituie, în niciun caz, condiţii ale valorii artistice, o pictură non-figurativă nefiind, din principiu, nici inferioară, nici superioară esteticeşte uneia realiste[317].

Firește, niciun artist nu creează „dumnezeieşte", *ex nihilo*, ci se rezumă la a prelua elemente din realitate, pe care le modifică şi recombină într-o nouă sinteză ce se doreşte autonomă în raport cu lumea din care acestea au provenit. În efortul său de reelaborare a datelor realităţii, el rezervă un loc central regândirii celor două coordonate fundamentale ale lumii, care sunt spaţiul şi timpul. Perspectiva geometrică, bazată pe sistemul liniilor de fugă convergente (fie pe orizont, ca în pictura renascentistă, fie în ochiul privitorului, potrivit mai

[317] Nu e locul să nuanţăm aici această apreciere globală, dar se cuvine, totuşi, să notăm faptul că, dacă nu există grade de **îndepărtare** de natură în stare să compromită estetic o creaţie plastică, putem vorbi, în schimb, de grade de **apropiere** care o pot face: *trompe l'œil*-ul, bunăoară, în ciuda componentei virtuozitate pe care o presupune (şi exhibă ostentativ) oferă o veritabilă garanţie că producţia respectivă nu va reuşi să păşească pragul ce desparte meşteşugul de arta adevărată.

vechii estetici şi concepţii teologice bizantine), sugerarea profunzimii prin valoraţie, raccourci-ul, modulaţia de sorginte cezanniană, multiplicarea cubistă a unghiurilor de abordare a volumelor sunt numai câteva dintre procedeele tehnice la care au recurs, de-a lungul timpului, artiştii pentru a genera un spaţiu virtual, diferit de cel al lumii reale, în care să-şi plaseze reprezentările plastice. La rândul lor, creatorii din domeniul artelor „succesive", pentru a ne referi din nou la vechea clasificare a lui Lessing, au fost preocupaţi prioritar de problema remodelării timpului. Este ceea ce au făcut muzicienii, dar şi poeţii, de a căror strategie temporală ne ocupăm în capitolul de faţă.

Ca şi muzica, poezia a cunoscut încă din vechime un proces de discretizare temporală. Versul clasic greco-latin era divizibil în cuante de durată identică, morele, o silabă putând dura o moră sau două după cum ea era lungă sau scurtă. Odată cu sfârşitul antichităţii s-a impus versificaţia de tip silabo-tonic, în care toate silabele, indiferent de alcătuirea lor, au ajuns să fie considerate de valoare temporală egală. Or, însăşi postularea acestei egalităţi echivalează cu instituirea unei forme a temporalităţii diferite de cea obiectivă, a lumii în care trăim. În noul timp al versului, segmente fonice de lungimi diferite, a căror rostire reclamă intervale de timp diferite, sunt percepute ca fiind de durată egală.

Într-adevăr, nu este necesar un cronometraj de mare precizie[318] pentru a putea afirma că rostirea cuvintelor *a*, *ai*, *lai*, *plai* şi *splai* trebuie să presupună durate diferite: faptul că fiecare dintre ele constituie un subsegment al cuvântului următor reprezintă în sine un argument cu valoare de demonstraţie. Dar în timpul simili-obiectiv impus de poet acest adevăr evident încetează de a fi valabil. Pentru cititorul de poezie cele cinci cuvinte de mai sus durează toate la fel de mult, fiindcă sunt monosilabice şi, în baza unui decret deopotrivă nescris şi anonim, dar care nu admite nicio derogare, fiecărei silabe îi este alocată o aceeaşi cuantă temporală, independent de lungimea sa obiectivă. Aşa se face că izometria a două versuri nu implică şi izocronia lor în timp real. Cititorul/auditorul versurilor eminesciene:

„Poţi să-ntâmpini patrioţii ce-au venit de-atunci încolo?
Înaintea acestora tu ascunde-te, Apollo!"

nu are nici cea mai mică îndoială că acestea sunt perfect egale, deşi ar fi suficient să numere literele care le alcătuiesc pentru a se convinge de considerabila

[318] De altfel, o atare măsurătoare confirmă caracterul strict subiectiv al sentimentului că toate silabele unui vers durează la fel de mult. Cronometrată de Valeriu Şuteu, recitarea unui cunoscut vers eminescian a condus la următoarea schemă a duratelor silabelor, în care numai de izocronie nu poate fi vorba:

„Pă-rea că prin-tre no-uri s-au fost des-chis o poar-tă".
11 17 12 28 18 30 26 23 29 28 37 12 42 22

diferență dintre ele: primul conține 46 de litere, al doilea numai 33.

Ba chiar, având în vedere faptul că unitatea de timp cu care măsurăm durata unui vers este silaba, poate apărea situația paradoxală ca, dintre două versuri inegale, cel materialmente mai amplu să fie perceput drept mai scurt. Astfel, în poemul *Memento mori* versurile:

„O, acele uriaşe însă mute piramide
Câte-au mai văzut şi ele – ce-ar vorbi de-ar avea glas!"

sunt formate din 28 şi, respectiv, 40 de litere, dar, în pofida acestui fapt, cel de durată mai mică în ordinea timpului prozodic este al doilea, întrucât nu conține decât 15 silabe față de cele 16 ale primului vers.

Cele de mai sus ne îndreptățesc, credem, să afirmăm că, dacă nu pot aboli timpul fizic al lumii, legile versificației îl redimensionează, instaurând o nouă ordine temporală, în cadrul căreia intervale obiectiv inegale pot fi resimțite drept identice şi viceversa. Izo- şi, respectiv, heterometria versurilor se definesc şi devin perceptibile grație ritmului, care constă în revenirea periodică a unor mărci specifice, în speță a ictuşilor prozodici, ce se suprapun, de regulă, peste accentele tonice al cuvintelor.

Distincția terminologică dintre ictus şi accent corespunde diferenței dintre planul metric şi planul lingvistic al textului. La nivelul celui dintâi avem de a face cu o rețea perfect ordonată de poziții silabice „tari" şi

„slabe", în vreme ce în planul textului propriu-zis întâlnim o succesiune, nu întotdeauna regulată şi simetrică, de silabe concrete, accentuate şi neaccentuate. Ritmul este o realitate ce ţine de primul nivel. Cadenţa sa ne ajută să conştientizăm fluxul timpului simili-obiectiv al poeziei la care ne-am referit mai sus şi care se constituie, pentru lumea versului, în echivalentul timpului fizic din lumea reală[319]. Care este însă corespondentul în poezie al timpului subiectiv?

Pentru a putea răspunde la această întrebare, va fi nevoie să revenim puţin în urmă, la problematica ritmului şi tempoului muzical, căci, cel puţin sub acest aspect, poezia şi muzica se vădesc consubstanţiale. Observând că „ceea ce numim noi metrică în muzică este în deplină concordanţă cu metrica poeziei, aceste două arte înfrăţindu-se prin caracterul lor ritmic de arte ale timpului", Liviu Rusu[320] nu făcea, la drept vorbind, decât să repete un truism banalizat încă din Antichitate.

„Principiul temporal atinge prin ritm stratul structural al opusului, prin ritm, timpul ajunge semnificativ în planul

[319] „[...] ritmul dă timpului oportunitatea de a fi perceput ca timp sublimat, însufleţit, îl introduce în chiar miezul incandescent al devenirii. Astfel, timpul însuşi se instalează în intimitatea operei, se oferă ca dat sensibil" (Adrian Iorgulescu, *op. cit.*, p. 160).

[320] *Dicţionar de termeni muzicali*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1984, p. 416.

conținutului"[321], dar ritmul nu este decât una dintre componentele de natură temporală ale discursului muzical. Tempoul și variațiile acestuia (agogica) reprezintă o a doua componentă. Se știe însă că limbajul muzical cunoaște două feluri de agogică: una intrinsecă, avută în vedere de compozitorul însuși și materializată în partituri prin indicații de genul accelerando, rallentando, stringendo, alta produsă de interpret, nu însă în mod arbitrar, ci, pe cât posibil, în concordanță cu climatul stilistic al piesei executate.

De o libertate asemănătoare acesteia din urmă dispune și recitatorul unei poezii ritmate, existând și aici, ca și în muzică, un anume „drept la rubato", pe care actorul e liber și chiar dator să îl exercite în favoarea potențării expresivității artistice a poemului rostit. Încercând să precizăm corespondențele dintre cele două domenii, putem afirma, fără teama de a greși, că ritmul poetic nu e nimic altceva decât echivalentul verbal al ritmului muzical, iar agogica execuției, practicată ad libitum de către interpreți, îmbracă forme similare în ambele domenii. Întrebarea la care mai trebuie însă răspuns este: ce manifestare de ordin temporal corespunde în poezie acelui tempo predefinit indicat de compozitor, precum și variațiilor sale obligate, adică, pe scurt, agogicii auctoriale?

Dacă privim mai atent structura accentuală a unui vers concret, nu e greu să observăm că regularitatea

[321] Adrian Iorgulescu, *op. cit.*, p. 160.

metronomică a succesiunii silabelor accentuate şi neaccentuate cerută de ritmul prestabilit al poeziei nu este decât rareori respectată. Reprezentând silabele atone prin cifra 0 şi pe cale accentuate prin cifra 1, versul:

„Mii pustiuri scânteiază sub lumina ta fecioară" (1)

va putea fi reprezentat sub forma secvenței: 1010001000101010, în care alternanța rigidă a accentelor proprie ritmului trohaic este clar încălcată. Cu toate acestea, niciunui cititor român nu i-ar trece prin minte să conteste corectitudinea ritmică a acestui vers. Dimpotrivă, el se distinge printr-o melodicitate fără cusur, sprijinită şi de dispunerea fericită a vocalelor (a-urile lovite de ictusurile forte de la cezură şi din clauzulă iluminează versul exact în punctele sale nodale: scânteiază, fecioară). Cum se explică atunci neuniformitatea distribuției accentelor şi, mai ales, compatibilitatea acesteia cu prototipul ritmic al poeziei?

În limba română, ca şi în multe alte limbi, cuvintele (cu excepția neglijabilă a compuselor şi a unor derivate cu pseudo-prefixe) sunt susceptibile de a purta cel mult un accent. De regulă, cuvintele pline (substantive, adjective, verbe, adverbe) posedă o silabă accentuată, ce poate ocupa aproape orice poziție, ca de pildă:

- ultima: circum***flex***
- penultima: prozo***di***e
- antepenultima: ***me***trică
- anteantepenultima: ***rân***durile

- anteanteantepenultima: ***mi***nusurile
- anteanteanteantepenultima: ***cu***bitusurile

Spre deosebire de acestea, cuvintele instrumente gramaticale (articole, prepoziții, conjuncții, pronume relative) nu poartă accent şi chiar atunci când, polisilabice fiind, prezintă, luate individual, o silabă proeminentă, în contexte lingvistice mai largi ele se comportă ca atone[322]:

„**Dintre** sute de catarge 00100010 (2)
Care lasă malurile" 00101000 (3)

De altfel, tocmai prezența sau absența accentului este aceea care ne permite să distingem între relativul **care** şi substantivul omonim. Spre deosebire de versul eminescian precedent, cel al lui Coşbuc:

„**Care** cu poveri de muncă 10001010 (4)

începe cu o silabă accentuată.

---

[322] Aşa se explică posibilitatea dispunerii silabei lor proeminente atât într-o poziție tare, cât şi într-una slabă a schemei metrice:

„Femeie *între* stele şi stea *între* femei".
1 0 0 1

Lucrurile sunt însă puțin mai complicate, dovadă faptul că există totuşi, statistic vorbind, o tendință perceptibilă de amplasare cu precădere a instrumentelor gramaticale polisilabice astfel încât să fie valorificat prozodic accentul lor natural. Neputând intra aici în amănunte, trimitem cititorul la valorosul studiu al Mariei Kavkovà: „Norma metrică a versului românesc de 14 silabe", *Acta Universitatis Carolinae – Philologica, 1, Romanistica Pragensia* VII, pp. 77-112 şi la lucrarea noastră *Ritm şi rimă în poezia românească*, Editura Cartea Românească, 1986, pp. 100-104.

La o examinare superficială a schemelor lor metrice, versurile (2), (3) şi (4) par să fie scrise în ritmuri diferite[323]. Fireşte, nu aceasta este şi impresia celui care le ascultă sau citeşte. Pentru el, toate trei sunt ritmiceşte izomorfe, chiar dacă nu aparţin aceleiaşi poezii. Pe ce se bazează acest sentiment perfect justificat?

Existenţa în limbă a unor cuvinte alcătuite din mai mult de două silabe, pe de o parte, şi a unora lipsite de accent, pe de alta, face imposibilă respectarea strictă a alternanţelor de silabe accentuate şi neaccentuate cerute de ritmurile pure, fie ele binare (trohaic, iambic), ternare (dactilic, amfibrahic, anapestic) sau cuaternare (peonice). Astfel, cuvântul tetrasilabic „scânteiază" nu s-ar putea încadra nicicum într-un vers care să respecte riguros regula ritmurilor trohaic sau iambic, potrivit căreia dintre oricare două silabe succesive una trebuie să fie neapărat accentuată, odată ce primele sale două silabe sunt atone: 0010.

Dificultatea ar putea fi depăşită pe două căi, dintre care prima este una vădit absurdă: renunţarea în poezie la toate cuvintele, şi nu sunt puţine, prea lungi pentru a satisface exigenţele stricte ale ritmului. Cea de a doua, mai raţională, ar fi să se accepte o oarecare derogare de la prototipul ritmic ideal, în sensul de a se îngădui

[323] O atare teză a şi fost susţinută de metricianul ieşean Mihai Bordeianu, care a introdus în teoria prozodică românească bizarul concept de „poliritmie" (*Versificaţia românească*, Editura Junimea, 1974).

ocurența unor silabe atone și în pozițiile „tari" ale schemei metrice. Este ceea ce se întâmplă în versurile (1) – (4) de mai sus. În niciunul dintre ele nu sunt ocupate de silabe accentuate toate pozițiile teoretic accentuabile ale tiparului metric trohaic. Aceasta nu înseamnă însă că versurile respective încetează de a avea un ritm pe deplin perceptibil.

Să comparăm schemele ritmice ale versurilor (2), (3) și (4) cu prototipul octosilabului trohaic (0):

10101010 (0)
00100010 (2)
00101000 (3)
10001010 (4)

Se observă că niciuna dintre ele nu corespunde formulei canonice (0), dar totodată și că dispunerea vârfurilor accentuale nu e, câtuși de puțin, una anomică, dezordonată. Regula pe care ea o respectă nedezmințit constă în amplasarea, fără excepție, a unor silabe atone în pozițiile de rang par ale versurilor, în timp ce pozițiile de rang impar pot fi ocupate ad libitum de silabe accentuate sau neaccentuate. Gh. Tohăneanu[324] a denumit „substituire" dispunerea unei silabe atone în locul în care schema ideală prevedea prezența unui accent. Fenomenul

[324] „Ritm dominant, substituiri ritmice, ritm «secund»", în volumul *Dincolo de cuvânt*, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, pp. 225-243.

fusese semnalat încă de I. Heliade-Rădulescu[325], dar profesorul timişorean este acela care are meritul de a fi explicat importanța sa pentru definirea naturii şi particularităților versificației românești.

Posibilitatea substituirilor conferă versului românesc o varietate, o suplețe şi o expresivitate de invidiat. Mai ales în versurile lungi, unde pozițiile silabice care se pretează la substituiri sunt mai numeroase, diversitatea schemelor metrice aflate la dispoziția poeților se dovedeşte absolut remarcabilă. Exemplificăm mai jos această afirmație, enumerând 14 variante diferite ale endecasilabului iambic întâlnite în sonetele unor autori români:

„Iar vântul zvârle-n geamuri grele picuri"[326]
01010101010

„Prin măhălăli mai neagră noaptea pare"[327]
00010101010

„Istoricul semeț şi dârz de mâne"[328]
01000101010

„Pe scări de marmură, prin vechi portaluri"[329]
01010001010

---

[325] „Curs întregu de poesie generale", în volumul *Poetici românești*, studiu introductiv şi texte selectate de Olimpia Berca, Editura Facla, 1976, p. 99.
[326] M. Eminescu, *Afară-i toamnă...*
[327] G. Bacovia, *Sonet.*
[328] Şt.O. Iosif, *Şincai.*
[329] M. Eminescu, *Veneția.*

„Afară-i toamnă, frunză-mprăştiată”[330]

01010100010

„Trecu în viaţă ca o farandolă”[331]

01010000010

„Ce fruntea-i de copil o-nseninară”[332]

01000100010

„Ci eu voi supravieţui prin tine”[333]

01000001010

„Psalmodiază triste cantilene”[334]

00010100010

„Creştinătatea îi privea cu fală”[335]

00010001010

„Într-ale bătrâneţei mele zile”[336]

00000101010

„Statornică-i doar nestatornicia”[337]

01000000010

„Peregrinările sentimentale”[338]

00010000010

---

330 M. Eminescu, *Afară-i toamnă...*
331 V. Eftimiu, *Epitaful Gloriei-Carmina.*
332 M. Eminescu, *Trecut-au anii...*
333 V. Eftimiu, *Postum.*
334 Idem, *Aspazia.*
335 Idem, *Trăiau în cea mai bună învoială...*
336 Idem, *Limanul pocăinţii.*
337 Idem, *Acum când pleci...*
338 V. Voiculescu, *Noapte de iarnă.*

„Ca un mărgăritar de-asupra mării"[339]

00000100010

În asemenea condiții, nu e de mirare că, adesea, schema canonică de referință a metrului ales de poet înregistrează frecvențe reduse, dacă nu chiar neglijabile. Poate părea de necrezut, dar, de exemplu, în *Scrisoarea I* de Eminescu, alcătuită din versuri trohaice de 16 și, respectiv, 15 silabe (acestea din urmă reprezentând variantele catalectice ale celor dintâi), de-abia al 113-lea vers corespunde prototipului ritmic ideal (!):

„Poți zidi o lume-ntreagă, poți s-o sfarămi...
orice-ai spune"

10101010/10101010

Mai mult decât atât, zadarnic am mai căuta până la sfârșitul poemului un alt vers de același tip: formula ritmică în care ni se spune prin manualele de școală că ar fi compuse *Scrisorile* eminesciene nu e respectată în *Scrisoarea I* decât de un singur vers!

Pentru cine și-ar imagina că avem de a face, în acest caz, cu o stranie excepție, să mai semnalăm că și *Scrisoarea a III-a*, poem de dimensiuni aproape duble, conține tot un singur vers ritmat potrivit schemei teoretice 10101010/10101010:

„Scris în cartea vieții este și de veacuri și de stele".

[339] D. Anghel, *Spre Cythera*.

Absolut toate celelalte versuri sunt afectate de „substituiri", ceea ce nu înseamnă câtuşi de puţin că ele ar fi incorect alcătuite. Ritmul lor este pe deplin perceptibil pentru orice ureche normală şi ar fi continuat să fie astfel, neîndoielnic, şi în lipsa acelui unic vers care ilustrează prototipul metric. Oricum, pentru a diagnostica ritmul unei poezii, nimeni nu aşteaptă apariţia, uneori chiar foarte târzie, precum s-a văzut mai sus, a versului standard. Cadenţa fundamentală a poeziei se simte încă dintru început, fiindcă detectarea sa este bazată, nu pe o scandare mecanică (niciun recitator nu accentuează nediferenţiat toate silabele care cad în poziţii tari ale tiparului metric), ci pe intuirea *modulului ritmic*, adică a celui mai mic divizor comun al distanţei dintre oricare două silabe accentuate.

Astfel, versul:

„Oştile leite-n zale de-mpăraţi şi de viteji"

10001010/0010001

prezintă o dispoziţie neregulată a accentelor, dar distanţele dintre acestea, oricum le-am considera, se dovedesc de fiecare dată divizibile cu 2. Ritmul este aşadar unul binar şi faptul că silabele accentuate ocupă sistematic poziţii de rang par (prima, a cincia, a şaptea, a unsprezecea şi a cincisprezecea) ne arată că este vorba despre troheu. Dacă, dimpotrivă, accentele ar fi căzut în poziţii pare, ritmul ar fi fost iambic.

Nu dorim să pătrundem aici mai adânc în problema, destul de spinoasă, a diagnozei ritmice, cu atât mai mult cu cât am tratat-o pe larg într-o lucrare cu mult mai cuprinzătoare[340]. Dacă ne-am referit succint la specificul ritmului românesc, a fost pentru a încerca să decelăm prezența în poezie a unui echivalent al agogicii muzicale. În opinia noastră, acesta trebuie căutat tocmai în neregularitățile create prin varierea distanțelor dintre accente, fluctuații care nu afectează ritmul de bază, dar generează precipitări și încetiniri locale ale fluxului liric.

Versurile:

„Urlă câmpul și de tropot și de strigăt de bătaie"
10101010/10100010

și „La Paris, în lupanare de cinisme și de lene"
00100010/00100010

deși scrise în același ritm (trohaic) au o dinamică net diferită: primul e rapid și sacadat, al doilea, sensibil mai lent, unduitor și lasciv, în perfectă concordanță cu conținutul exprimat. Dar estomparea unora dintre accente nu înseamnă cătuși de puțin renunțarea la ritmul fundamental al poemului. Cadența acestuia e în continuare perceptibilă, însă ea bate mai discret, undeva în substratul textului, lăsând totodată poetului libertatea de a crea microstructuri temporale de natură să asigure un acordaj optim al expresiei poetice cu substanța conținutului.

[340] M. Dinu, *Ritm și rimă în poezia românească*, Cartea Românească, 1986.

Nu întâmplător autorii români preferă ritmurile binare (trohaic şi iambic) celor ternare (dactilic, amfibrahic, anapestic). La prima vedere acestea din urmă ar fi trebuit să fie privilegiate, întrucât în româneşte, în medie, o silabă din trei este accentuată. Nimic, aşadar, mai în spiritul limbii decât alcătuirea de poezii în ritm ternar. Şi totuşi piesele de acest fel sunt puţin numeroase, la nivelul ansamblului liricii noastre. Explicaţia e cum nu se poate mai simplă.

Să comparăm schemele metrice a două poezii de Eminescu, dintre care una scrisă în ritm amfibrahic (*Speranţa*) şi alta în ritm iambic (*Sonet*):

SPERANŢA (fragment)

. . . . . .

„Aşa marinarii pe mare îmblând 01001001001
Izbiţi de talazuri, furtune, 010010010
Izbiţi de orcanul ghețos şi urlând, 01001001001
Speranţa îi face de uită de vânt, 01001001001
Şi speră la timpuri mai bune. 010010010
Aşa virtuoşii murind nu desper, 01001001001

Speranța-a lor frunte-nsenină,
010010010
Speranța cea dulce de plată în cer,
01001001001
Și face de uită de-a morții dureri,
01001001001
Pleoapele-n pace le-nchină.
010010010

Cum mângâie dulce, alină ușor
01001001001
Speranța pe toți muritorii!
010010010
Tristețe, durere și lacrimi, amor,
01001001001
Azilul își află în sânu-i de dor
01001001001
Și pier, cum de boare pier norii".
010010010

SONET

„Sunt ani la mijloc și-ncă mulți vor trece
01010101010
Din ceasul sfânt în care ne-ntâlnirăm,
01010000010

Dar tot mereu gândesc cum ne iubirăm,
01010100010
Minune cu ochi mari şi mână rece.
01000101010

O, vino iar! Cuvinte dulci inspiră-mi,
01010101010
Privirea ta asupra mea se plece,
01010001010
Sub raza ei mă lasă a petrece
01010100010
Şi cânturi nouă smulge tu din liră-mi
01010101010

Tu nici nu ştii a ta apropiere
01010100010
Cum inima-mi de-adânc o linişteşte
01000100010
Ca răsărirea stelei în tăcere;
00010100010

Iar când te văd zâmbind copilăreşte,
00010100010
Se stinge-atunci o viaţă de durere,
01010100010
Privirea-mi arde, sufletul îmi creşte".
01010100010

Pe cât de variate sunt realizările concrete ale prototipului iambic din a doua piesă, pe atât de strict respectată este regula ritmului amfibrahic în cea dintâi. Schimbarea periodică a măsurii (versurile de 11 silabe alternează cu unele de 9 silabe) i s-a impus aici poetului tocmai pentru evitarea, pe cât posibil, a monotoniei inerente oricărui ritm ternar. O opțiune asemănătoare a autorilor ne întâmpină în mai toate poeziile amfibrahice:

„A nopții gigantică umbră uşoară
010010010010
Purtată de vânt,
01001
Se-ncovoie tainic, se leagănă, zboară
010010010010
Din aripi bătând".
01001
(M. Eminescu: *O călărire în zori*)

„Pe Vodă-l zăreşte călare trecând
01001001001
Prin şiruri cu fulgeru-n mână.
010010010
În lături se-azvârle oştirea păgână,
010010010010

Căci Vodă o-mparte, cărare făcând,
01001001001
Şi-n urmă-i se-ndeasă, cu vuiet curgând,
01001001001
Oştirea română.
010010
(G. Coşbuc: *Paşa Hassan*)

dar, nu mai puțin, și în cele dactilice:

Mihnea încalecă, calul său tropotă
100100100100
Fuge ca vântul;
10010
Sună pădurile, fâşâie frunzele,
100100100100
Geme pământul;
10010
Fug legioanele, zbor cu cavalele,
100100100100
Luna dispare;
10010
Cerul se-ntunecă, munții se clatină,
10010010010
Mihnea tresare;
10010
(D. Bolintineanu: *Mihnea şi baba*)

„Ies gospodinele 100100
Iuți ca albinele, 100100
Părul le flutură 100100
Toate dau zor. 1001
Unele mătură, 100100
Altele scutură 100100
Colbul din pătură 100100
Și din covor". 0001
(G. Topîrceanu: *Rapsodii de primăvară*)

Plouă stupid... 1001
Cerul își scutură 100100
Ca dintr-o ciutură 100100
Frigul lichid 1001
(G. Topîrceanu: *Noiembrie*)

Unanim lăudată, renumita tălmăcire a *Iliadei* datorată lui George Murnu păcătuiește tocmai prin absența acestei variații, traducătorul propunându-și respectarea mecanică a schemei ideale a hexametrului dactilic, demers ce se dovedește extrem de riscant, pentru că generează monotonie și îngreunează considerabil lectura epopeii. Se cuvine, de altminteri, subliniat faptul că acest defect al traducerii nu își are, nici pe departe, sursa în structura metrică a originalului. Dimpotrivă, versul homeric este unul de o mare suplețe, fiindcă profită din plin de

libertatea, specifică metricii antice, de alternare a dactililor cu spondeii, ceea ce are drept rezultat o agogică nu mai puțin subtilă decât aceea obținută în versificația silabo-tonică cu ajutorul „substituirilor" despre care a fost vorba mai sus.

E suficient să comparăm primele șapte versuri ale originalului *Iliadei* cu traducerea lor realizată de G. Murnu pentru a sesiza enorma diferență dintre cele două texte. Notând silabele lungi cu 1 și silabele scurte cu 0, schema metrică a textului homeric se prezintă astfel:

„Mēnin aeide, thea, Pēlēïadeō Achilēos
1001001110010010
Oulomenēn, hē myri' Achaiois alge' ethēken
100111001110010
Pollas d'iphthimous psychas Aïdi proïapsen
11111110010010
Hērōōn, autous de helōria teuche kynessin
111110010010010
Oiōnoisi te pasi (Dios d'eteleieto boulē),
1110010010010010
Ex hou dē ta prōta diastētēn erisante
11111001110010
Atreidēs te, anax andrōn, kai dios Achilleus".
11100111110011
(Homer, *Iliada,* cântul I, v.1-7)

în vreme ce structura accentuală a traducerii este următoarea:

„Cântă, zeiță, mânia ce-aprinse pe-Ahil Peleianul,
10010010010010010
Patimă crudă ce-aheilor mii de amaruri aduse:
10010010010010010
Suflete multe viteze trimise pe lumea cealaltă,
10010010010010010
Trupul făcându-le hrană la câni și la feluri de păsări
10010010010010010
Și împlinită fu voia lui Zeus, de când Agamemnon,
00010010010000010
Craiul născut din Atreu, și dumnezeiescul Ahile
1001001000010010
S-au dezbinat după cearta ce fuse-ntr-înșii iscată"[341].
0001001001010010

Se vede că, deși imperfectă, din pricina ultimelor două versuri care, mai scurte cu câte o silabă, se constituie într-o foarte rară excepție în contextul întregii traduceri, regularitatea ritmului este aici mai degrabă obositoare și ea nu izbutește să ne dea nici cea mai vagă idee despre diversitatea metrică a originalului (printre cele șapte

[341] Homer, *Iliada,* cântul I, v. 1-7.

versuri din fragmentul homeric citat, nu existau nici măcar două structural identice!).

Cu tot respectul pentru munca de benedictin a traducătorului, ce enormă diferență între pedanta izoritmie a textului său și adaptarea creatoare a metricii clasice din *Oda în metru antic* sau din *Mitologicale*-le lui Eminescu! Tratarea liberă a hexametrului dactilic din acest ultim poem constituie un exemplu greu de egalat al felului în care un mare poet lipsit de prejudecăți scolastice se poate apropia de miezul viu al poeziei homerice:

„Da! Din porțile mândre de munte, din stânci arcuite,
1010010010010010
Iese-uraganul bătrân, mânând pe lungi umeri de nouri,
1001001010010010
Caii fulgerători și carul ce-n goana lui tună.
101001010010010
Barba lui flutură-n vânturi ca negura cea argintie,
10010010010000010
Părul împlat e de vânt și prin el colțuroasa coroană,
10010010010010010
Împletită din fulgerul roș și din vinete stele".
0010010010010010

Concluzia acestei succinte analize ar fi că ritmurile ternare sunt totodată cele mai naturale, dar și cele mai

apoetice; naturale – pentru că este în firea limbii române ca o treime dintre silabele unui text să fie accentuate şi apoetice – fiindcă, aplicate ad litteram, generează o monotonie ce riscă să devină insuportabilă. Instinctul sigur al poeţilor noştri de valoare i-a determinat să recurgă numai cu extremă parcimonie, şi doar pentru „efecte speciale", la aceste cadenţe şi să prefere, de departe, ritmurile binare şi pe cele cuaternare.

Un scurt cuvânt şi despre acestea din urmă. Deşi, de regulă, manualele de metrică nici măcar nu le amintesc, ele sunt prezente în poezia românească, dar, ce-i drept, într-o formă care le face mai greu decelabile. La fel cum un ritm binar nu poate fi actualizat în versiunea sa ideală deoarece în limbă silabele accentuate nu sunt la fel de numeroase ca cele atone, nici succesiunea de trei silabe neaccentuate şi una accentuată nu poate fi menţinută pe o durată prea mare. Dacă, în cazul ritmurilor binare, problema se rezolvă prin dispunerea unor silabe atone şi în unele poziţii „tari" ale matricii ritmice, în cazul celor cuaternare se admite, dimpotrivă, amplasarea de silabe accentuate în unele puncte „slabe" ale acesteia. Ritmul strofei:

„Somnoroase păsărele	00100010
Pe la cuiburi se adună	00100010
Se ascund în rămurele –	00100010
Noapte bună!"	1010

se abate de la schema peonică perfectă (peonul III din metrica clasică are forma 0010) numai în ultimul vers, a cărui primă silabă nu ar fi trebuit să fie accentuată. Se poate, de altfel, observa că, la recitare, inerția ritmică instituită ca urmare a regularității accentuale a primelor trei versuri dă naştere unei tendințe de estompare a acestui accent şi de pedalare pe clauzulă, al cărei accent concordă perfect cu cel din modelul ideal:

Noapte bună! 0010

Oricum, în diagnosticarea ritmului strofei citate, ipoteza trohaică apare drept mult mai improbabilă decât cea peonică, atâta vreme cât schema metrică concretă a celor patru versuri se abate în nu mai puțin de şase puncte de la prototipul trohaic:

10101010
10101010
10101010
1010

şi nu diferă, în schimb, de matricea peonică:

00100010
00100010
00100010
0010

decât într-un singur loc.

În opinia noastră, structura ritmică a multor piese clasice din poezia românească ar trebui regândită în

perspectiva acestor observații. Chiar faptul că prototipul iambic:

10101010/10101010

nu se regăsește, în forma sa canonică, în *Scrisorile* eminesciene, decât în mod cu totul accidental și că, în schimb, schema peonică:

00100010/00100010

se întâlnește frecvent, ca de exemplu în:

„Un sultan dintre aceia ce domnesc peste vro limbă"

e de natură să ne pună pe gânduri. Încheiem paranteza semnalând metricienilor această problemă, care ar merita, credem, o investigație mai amănunțită.

Să ne întoarcem acum la comparația cu limbajul muzical, în cuprinsul căruia am identificat trei forme de manifestare a timpului: **ritmul**, ce dă măsura timpului obiectiv, **tempoul** indicat în partitură, care exprimă atitudinea subiectivă a compozitorului, și **agogica interpretării**. Dacă ritmul poeziei constituie tic-tac-ul ce „măsoară lunga timpului cărare", apărând ca un echivalent al timpului obiectiv al lumii, fără a se identifica, precum s-a văzut, cu acesta, fluctuațiile generate de rarefierea sau îndesirea silabelor accentuate reprezintă un corespondent al tempoului componistic din muzică, adică un agent al unui timp subiectiv auctorial, distinct, dar nu independent, față de celălalt timp subiectiv, propus de interpret. Faptul că unele poziții silabice potențial accentuabile rămân

neactualizate într-un vers ca:

„Stă castelul singuratic oglindindu-se în lacuri"
10100010/00100010

constituie pentru eventualul recitator o indicație de partitură echivalentă cu un largo înscris deasupra portativului. Interpretul atent la muzica interioară a poemului va descoperi la tot pasul veritabile „instrucțiuni" practice de recitare expresivă. Discret, dar ferm, poetul/poemul îi arată în fiecare moment cum trebuie intonat un vers sau altul, unde va trebui să zăbovească și unde să iuțească tempoul recitării. Iată numai câteva exemple, sperăm, edificatoare:

Dincolo de celelalte calități, evidențiate și îndelung comentate de exegeții poeziei eminesciene, *Luceafărul* se distinge și printr-o valorificare unică a virtuților muzicale ale variațiilor de tempo obținute prin apelul la „substituirile" accentuale. Cine nu a încercat niciodată să traseze schema ritmică a capodoperei lui Eminescu și a nu mai puțin cunoscutei balade *Peneș Curcanul* de Vasile Alecsandri are toate motivele să se mire la aflarea faptului că tiparul metrico-ritmic al celor două poezii este absolut identic. Ambele sunt alcătuite din strofe în cadrul cărora octosilabii și heptasilabii iambici alternează regulat, rima încrucișată subliniind corespondența dintre versurile izometrice. Prototipul ritmic este, așadar, pentru ambele piese:

01010101
0101010
01010101
0101010

De unde provine atunci sentimentul că în *Luceafărul* avem de a face cu un ritm mult diferit, unduitor şi solemn, aflat într-un contrast izbitor cu cadenţa voinicească, sincopată a poeziei lui Alecsandri?

O analiză foarte amănunţită[342], pe care nu este locul să o reluăm aici, a demonstrat că tempoul diferit pe care îl percepe cititorul *Luceafărului* derivă din recurgerea frecventă la grupuri accentuale de mari dimensiuni, care produc o rărire a ocurenţei accentelor şi creează astfel senzaţia unei mişcări încetinite „cum numa-n vis", vorba poetului, sau în unele scene „poetice" din filmul artistic mai putem întâlni. Ni se pare simptomatic, din acest punct de vedere, faptul că în *Luceafărul* numărul de versuri octosilabice care prezintă doar două silabe accentuate în loc de patru este de cinci ori (!) mai mare decât în *Peneş Curcanul*. Cu greu s-ar putea nega efectul aproape hipnotic exercitat de numeroasele versuri de structură peonică (00010001) precum:

„Pe mişcătoarele cărări"
„Şi din oglindă luminiş"

[342] M. Dinu, *Ritm şi rimă...*, pp. 202-231.

„El asculta tremurător"
„Şi s-arunca fulgerător"
„Şi din adânc necunoscut"
„Eu sunt luceafărul de sus"
„Şi din a chaosului văi"
„Cu vecinicia sunt legat"
„Se furişează pânditor"
„Să ne privim nesăţios"
„Când sărutându-te mă-nclin"
„Cum izvorând îl înconjor"
„Şi din repaus m-am născut"
„Căci este sara-n asfinţit"
„Călăuzind singurătăţi".

Dar ceea ce ne interesează mai mult decât existenţa în sine a unor asemenea versuri este modul în care se manifestă acea agogică intrinsecă pe care o semnalam ceva mai înainte şi care constă în schimbările de tempo, semnificative în planul conţinutului, ce au loc de la un vers la altul şi de la o strofă la alta. Ne oprim asupra ei nu doar fiindcă priveşte sfera temporalităţii poetice căreia îi este consacrat prezentul capitol, ci şi pentru că tranziţia de la o cadenţă la alta posedă o încărcătură expresivă asupra căreia privirea exegeţilor poeziei eminesciene nu a zăbovit încă.

Iată, de pildă, cum, după coborârea lentă, aproape tandră, a Luceafărului, mijlocită şi atenuată de reflexia

specular, pe care poetul o redă în versuri cu un tempo încetinit, peonic:

„Şi din oglindă luminiş 00010001
Pe trupu-i se revarsă" 0100010

el ne face martorii pulsaţiei regulate a globilor oculari prinşi în jocul oniric[343] ai Cătălinei:

„Pe ochii mari bătând închişi 01010101
Pe faţa ei întoarsă" 0101010

Respiraţia profundă, sacadată, a fetei care i se adresează prin somn Luceafărului contaminează întreaga strofă în care ea vorbeşte pentru prima dată cu acesta:

„Iar ea vorbind cu el în somn 01010101
Oftând din greu suspină: 0101010
O, dulce-al nopţii mele Domn, 01010101
De ce nu vii tu? Vină!" 0101010

Apoi, pe parcursul strofei următoare, tempoul începe să se schimbe treptat. Primul vers mai păstrează încă modelul iambic riguros dinainte:

„Cobori în jos, luceafăr blând," 01010101

dar, începând cu gerunziul tetrasilabic „alunecând", mişcarea devine mai amplă:

---

[343] Cercetătorii numesc astăzi REM (Rapid Eye Movements) mişcările oculare caracteristice perioadelor de „somn paradoxal" când subiectul visează (v., de exemplu, Liviu Popoviciu şi Voica Foişoreanu, *Visul, de la medicină, la psihanaliză, cultură, filozofie*, Editura „Universul", 1994, p. 20).

„Alunecând pe-o rază, 0001010
Pătrunde-n casă şi în gând 01010001
Şi viaţa-mi luminează" 0100010

pentru ca descrierea reacţiei de anvergură cosmică a Luceafărului să se facă exclusiv în versuri care conţin fiecare numai câte două vârfuri accentuale:

„El asculta tremurător, 00010001
Se aprindea mai tare 0001010
Şi s-arunca fulgerător, 00010001
Se cufunda în mare; 0001010

Şi apa unde-au fost căzut 01000001
În cercuri se roteşte, 0100010
Şi din adânc necunoscut". 00010001

Ultima strofă citată se încheie însă cu un vers de structură diferită, ce întrerupe brusc această largă mişcare unduitoare, readucându-ne în climatul iniţial al unei cadenţe foarte strânse, cu ritmul puternic marcat prin actualizarea tuturor accentelor prevăzute de teorie. Efectul se dovedeşte magistral, fiindcă în acest vers ni se prezintă ridicarea din ape a avatarului uman al astrului. Cuvintele în sine nu o spun, dar ritmul emisiunii poetice sugerează ridicarea sa treptată (literal: „în trepte"), mereu mai sus cu fiecare bătaie de gong a cadenţei iambice:

„Un mândru tânăr creşte". 0101010

Privită cu atenţie, aproape fiecare schimbare de tempo se vădeşte purtătoare de sens. La fel cum, în

exemplul precedent, reapariția tiparului iambic într-un context preponderent peonic avea o relevanță la nivelul conținutului, inserarea unui vers peonic într-un cadru iambic deschide și ea o perspectivă plină de înțelesuri. Astfel, în strofa:

„Când fața mea se pleacă-n jos, 01010101
În sus rămâi cu fața, 0101010
Să ne privim nesățios 00010001
Și dulce toată viața" 0101010

primele două versuri, sec descriptive, ca provenind dintr-un manual de inițiere în anume tehnici erotice, sunt urmate de expresia nedisimulată a patimii, care crește brusc, odată cu dublarea modulului ritmic din versul al treilea, profund contrastant cu precedentele.

Comentariile pe această temă generoasă ar putea continua, dar locul lor este în altă parte. Pentru obiectivele urmărite în lucrarea de față considerăm îndestulătoare identificarea celor trei straturi temporale specifice discursului poetic: cel al timpului simili-obiectiv marcat de ritmul fundamental al poemului, cel al rostirii auctoriale, pe care l-am putea numi „obiectivo-subiectiv", deoarece în raport cu lectorul prezintă caracteristicile obiectivității (e definitiv fixat în text și, ca atare, imun la orice tentativă de deformare într-un sens sau altul de către un eventual interpret), dar constituie totodată o expresie a subiectivității creatorului, o tratare liberă, personală și

fluctuantă în raport cu ritmul, a timpului generat de acesta şi, în fine, cel subiectiv pur şi simplu, depinzând exclusiv de reacţia cititorului, care, fie că recită cu voce tare, fie că practică o lectură interioară, conferă textului parcurs valori temporale proprii, autonome, dacă nu total independente de celelalte două niveluri ale timpului poetic.

XXI. Timpul în poezia românească

Numai poetul
Ca păsări ce zboară
Deasupra valurilor
Trece peste nemărginirea timpului:
În ramurile gândului,
În sfintele lunci,
Unde păsări ca el
Se-ntrec în cântări.

Mihai Eminescu[344]

Cine alții decât poeții, cu sensibilitatea lor (adeseori exacerbată) la tot ceea ce atinge și pune în mișcare sufletul omenesc, erau mai indicați să se aplece asupra misterelor temporalității? De la horațianul *„fugit*

[344] *Numai poetul...*, poezie postumă (cca 1868).

irreparabile tempus" la solicitatea imperativă „*Verweile doch, du bist so schön*" adresată clipei de neliniştitul Faust al lui Goethe, nenumăraţi sunt slujitorii muzelor care au vibrat la întâlnirea cu ireversibilul devenirii şi au cerşit timpului să-şi oprească zborul („*Ô, temps, suspends ton vol! Et vous, heures propices, / Suspendez votre cours!*"[345]) în momentul acelui „*höchster Augenblick*" al mult doritului extaz.

Una dintre primele trăsături ale temporalităţii subiective care a reţinut atenţia poeţilor este neuniformitatea calitativă a timpului personal. Egale între ele sunt numai secundele implacabile ale orologiilor; clipele vieţii, ritmate de „bubuiturile neregulate / ale timpului interior"[346], diferă după gradul lor de plenitudine:

„Şi privind la luna plină,
La văpaia de pe lacuri,
Anii tăi se par ca clipe,
Clipe lungi se par ca veacuri"[347].

Sunt ore şi zile insignifiante pe care memoria refuză să le reţină, după cum există şi altele care pot sintetiza o întreagă biografie:

---

[345] A. de Lamartine, *Le lac*.

[346] Nichita Stănescu, *Tragedii în timp de pace*, din ciclul *Mâncătorii de libelule*, în volumul *Necuvintele*, Editura Tineretului, 1969, p. 167.

[347] M. Eminescu, *O, rămâi...*

„Cine şi-a pierdut o zi cât o viaţă,
S-o caute repede. Se înnoptează. Se lasă ceaţă”[348].

Exaltarea provocată de beţia dragostei împărtăşite poate smulge promisiunea nebunească a oferirii vieţii întregi în schimbul unei nopţi de iubire:

„Ne-om răzima capetele-unul de altul
Şi surâzând vom adormi sub înaltul,
Vechiul salcâm. – Astfel de noapte bogată,
Cine pe ea n-ar da viaţa lui toată?”[349]

ori chiar al unei unice ore, devenite astfel, totodată, şi o **oră unică**:

„O oră să fi fost amici,
Să ne iubim cu dor,
S-ascult de glasul gurii mici
O oră şi să mor”[350].

Dacă „ceasul sfânt” al comuniunii amoroase e de dorit să dureze cât mai mult:

„Şi mi-i ciudă cum de vremea
Să mai treacă se îndură,
Când eu stau şoptind cu draga
Mână-n mână, gură-n gură”[351]

---

[348] T. Arghezi, *O zi* din *Versuri de seară*.

[349] M. Eminescu, *Sara pe deal*.

[350] M. Eminescu, *Pe lângă plopii fără soţ...*

[351] M. Eminescu, *Singurătate*.

în schimb, momentul despărțirii s-ar cere depășit cât mai repede, dar, din păcate, tocmai el trece teribil de greu. Scurgerea timpului capătă atunci o lentoare insuportabilă, percepută ca o adevărată falie ivită între timpul obiectiv al lumii și cel al trăirii lăuntrice:

„Când am plecat, un ornic bătea în ceață rar,
Atât de rar că timpul trecu pe lângă oră.
I-am auzit întâia bătaie amândoi,
Pierzându-se-n noiembre prelungă și sonoră.

Poate mai bate încă momentul de atunci,
Poate-a tăcut îndată și-așteaptă să mai vie
Îmbrățișarea veche, din nou precum a fost,
Și lacrimile tale, în gara cenușie"[352].

Căci clipa poate pieri fulgerător sau zăbovi exasperant:

„Se poate stinge pocnind ca un bec
și-această secundă știută.
Poate rămâne ca la înec
deasupră-ne, apa stătută"[353].

Departe de ființa iubită, timpul se târâie, creând iluzia unei multiplicări monstruoase a înseși vârstei poetului îndrăgostit:

„Departe sunt de tine și singur lângă foc
Petrec în minte-mi viața lipsită de noroc,

[352] T. Arghezi, *Despărțire* din volumul *Cuvinte potrivite*.
[353] Nichita Stănescu, *Timp* din volumul *Necuvintele*, Editura Tineretului, 1969, p. 177.

Optzeci de ani îmi pare în lume c-am trăit,
Că sunt bătrân ca iarna, că tu vei fi murit"[354].

Jinduită uneori ca o adevărată binecuvântare, încetinirea scurgerii temporale poate ajunge astfel să ia chipul unei pedepse teribile:

„Să şchioapete ziua ca luntrea dogită,
Să-ntârzie ora în timp să se-nghită
Şi, nemărginită, secunda
Să-şi treacă prin suflet, gigantică, unda"[355].

Este ceea ce se întâmplă în izolarea strivitoare a universului concentraționar, unde timpul bălteşte, iar zilele, devenite indiscernabile, par să nu se mai sfârşească niciodată:

„Marți, Vineri, Sâmbătă, Luni,
zile neutre, fără de formă,
ca o ceață enormă,
peste genuni.

Stau în timpul groaznic de gol,
cu tălpile-n veacuri lichide,
ca-n ocean un atol,
bătut de vânturi toride…
Marți, Miercuri, Vineri…Ce zi o fi oare?
săptămâna i-o namilă moartă,

---

[354] M. Eminescu, *Departe sunt de tine*.
[355] T. Arghezi, *Blesteme* din volumul *Cuvinte potrivite*.

lunile mele nu trec prin calendare,
insula mea nu-i pe nici o hartă...

Luni, Joi...Toate una ca alta,
cum seamănă balta cu balta,
cum seamănă scaieții din șanțuri...
Toate numai lacăt și lanțuri,
Numai lacăt și lanțuri"[356].

Creşterea distanței în timp față de o asemenea experiență nefericită are, în genere, un efect alinător, dar tot atât de adevărat e și faptul că trecerea, chiar neutră, a vremii ne poate vătăma sufleteşte prin însuși faptul că ne apropie de sorocul fatal:

„Pe rând orice ore rănesc,
Iar ultima vecinic omoară...
Tot sufletul mi-este o vioară
Ce plânge duios că trăiesc.

Și nici nu mai cerc să zâmbesc
Când viața se-arată uşoară.
Pe rând orice ore rănesc,
Iar ultima vecinic omoară"[357].

În tinerețe, Poetul nu poartă grija timpului, dar odată cu înaintarea în vârstă, mersul implacabil al vremii începe să îl preocupe până la obsesie:

[356] Radu Gyr, *Zile*, din ciclul *Sângele temniței*, în *Poezii*, vol. I, Editura Marineasa, Timişoara, 1992, p. 14.
[357] Al. Macedonski, *Rondelul orelor* din ciclul *Poema rondelurilor*.

„Să ieşi pe stradă ţi-e dat
dar nu fără griji, ca-n zile de altădată.
La fieştecare pas, la fiece colţ, te-ntâmpină: timpul.
Ăst timp ce va veni peste noi,
întâi ca pustiul Gobi, apoi ca tumultul unei urniri
de ape şi continente,
sălbatic ca o revărsare peste toate
a magmelor din noapte"[358].

Confruntat cu drama înaintării inexorabile către deznodământul ştiut, el devine tot mai conştient de inutilitatea tragică a luptei cu un duşman care nu va întârzia să-l strivească:

„Ce să aştept să vie şi ce să înţeleg,
Când peste mine timpul se prăbuşeşte-ntreg?"[359]

Nu întâmplător ultimele versuri citate aparţin unui octogenar. Anii, care, la vârsta primelor semne ale întunecării spiritului eminescian defilau încă într-o procesiune solemnă:

„Trecut-au anii ca nori lungi pe şesuri
Şi niciodată n-or să vie iară"[360]

se precipită asupra bătrânului Arghezi cu violenţa unui uragan pustiitor. Regăsim aici, precum se vede, filtrată prin sensibilitatea excepţională a doi poeţi de geniu, ideea, analizată în capitolele anterioare, că trecerea anilor

[358] L. Blaga, *Vârsta de fier* din *Postume*.
[359] T. Arghezi, *S-aştept?* din volumul *Frunze*.
[360] M. Eminescu, *Trecut-au anii...*

accelerează timpul, numai că, încă tânăr, în ciuda faptului că se socotea bătrân chiar din vremea *Epigonilor*:

„Iar noi? Noi, epigonii?... Simțiri reci, harfe zdrobite,
Mici de zile, mari de patimi, inimi bătrâne, urîte"

Eminescu nu resimte în aceeași măsură ca Arghezi această precipitare. Clipele sale „picură", scurgerea anilor are ceva din unduirea maiestuoasă a valurilor (*Din valurile vremii...*), veacurile „se torc" (*Memento mori*), vremea „trece" și „vine" (*Glossă*), dar nu se năpustește nemilos, ci se acumulează lent, chiar dacă implacabil:

„Pierdut e totu-n zarea tinereții
Și mută-i gura dulce-a altor vremuri,
Iar timpul creşte-n urma mea... mă-ntunec!".

O va spune cu alte cuvinte și un Arghezi cu două decenii mai tânăr decât cel asupra căruia timpul avea să se năruie mai târziu fără cruțare:

„M-aș odihni[361]... Secundă cu secundă
Poteca înapoi mi se scufundă"[362].

---

[361] Aceeași solicitare fără speranță a unui moment de odihnă, fie el oricât de scurt, în goana nemiloasă a clipelor ce ne poartă către amurgul vieții o adresa destinului și Alphonse de Lamartine în celebra sa meditație asupra timpului din *Le lac*:

„Ainsi toujours poussés vers des nouveaux rivages,
Dans la nuit éternelle emportés sans retour,
Ne pourrons-nous jamais sur l'océan des âges
Jeter l'ancre un seul jour?"

[362] T. Arghezi, *Nu mai zăresc...*, în *Revista Română*, II, nr.1-3, p. 3.

Dar de unde, la urma urmei, părerea de rău pentru această sporire a duratei noastre, când experiența trecutului nu poate decât să ne îmbogățească și să contribuie, în consecință, la împlinirea propriei personalități? De ce, dacă pentru mulți dintre noi amintirile dobândesc după un timp culoare și parfum, o aură și un farmec pe care prezentul nu le cunoaște niciodată, ne nemulțumește în așa măsură extinderea acestui teritoriu în care ne putem oricând refugia fără riscul unor surprize neplăcute? Avem vreun motiv să ne fie teamă de trecut?

Firește, și nu numai unul. Nu ne vom referi însă aici la sumedenia de suferințe pe care retrospecția le poate provoca firilor sensibile, melancolice sau sentimentale, la chinul remușcării ori la boala intratabilă a regretelor, deoarece toate acestea pot surveni sau nu, în funcție de temperamentul și de meandrele biografice ale subiectului. Există însă o pricină de ordin general pentru care cu cât se adună mai mult trecut în urma noastră cu atât ne simțim mai nefericiți.

Nu e vorba, precum s-ar putea crede, de faptul că trecutul e un timp care nu mai este și, ca atare, nu va mai putea fi retrăit, căci, la rândul său, nici viitorul nu este și, în plus, comparat cu trecutul, e un domeniu incert și plin de primejdii potențiale. La drept vorbind, coeficientul de realitate al trecutului, dacă putem vorbi

despre aşa ceva, este cu mult mai mare decât cel al viitorului, întrucât trecutul se află în noi, în fiecare fibră a fiinţei noastre, e o achiziţie definitivă, un bun ce nu ne mai poate fi răpit de nimeni, pe când viitorul nu există, de fapt, nicăieri şi nici nu avem certitudinea că va exista.

Or, tocmai aceasta e problema. Viitorul este un bun jinduit, dar îndoielnic, de care nu e sigur că vom mai avea parte. Ştiut fiind faptul că viaţa e limitată în timp şi, totodată, că prezentul este inextensibil, între trecut şi viitor trebuie să existe o anumită complementaritate. Cu cât trecutul sporeşte, cu atâta diminuează şansele de a te mai bucura de un viitor, oricare ar fi acesta. Altminteri spus, trecutul ne devorează viitorul, se hrăneşte cu alimentul virtual al vieţii încă netrăite.

Dar cum trecutul nostru suntem noi înşine, se poate tot atât de bine afirma şi că viitorul, aşa nelămurit şi problematic cum este, constituie totodată şi hrana noastră, condiţia sine-qua-non a supravieţuirii. „Fiecare conştiinţă trăieşte printr-un viitor care nu este încă, dar care îi este la fel de indispensabil ca şi oxigenul pentru respiraţie. Pentru conştiinţă, această deschidere a viitorului se poate numi speranţă”[363]:

[363] Jean-Louis Vieillard-Baron, *Problema timpului*, Editura Paideia, 2000, p. 15.

„Cum mângâie dulce, alină uşor
Speranţa pe toţi muritorii
Tristeţă, durere şi lacrimi, amor,
Azilul îşi află în sânu-i de dor
Şi pier, cum de boare pier norii"[364].

În cartea sa *Le temps et l'Autre*[365], Emmanuel Lévinas definea moartea ca „imposibilitatea de-a mai avea un proiect". Cât timp trăim, dispunem încă de libertatea de a ne face planuri. Ştim, sau mai degrabă avem credinţa, că trecutul nu poate fi schimbat, ceea ce e, în fond, doar parţial adevărat, fiindcă, în funcţie de noile experienţe parcurse, şi trecutul se restructurează, modificându-şi semnificaţiile existenţiale[366], dar credem că în ceea ce priveşte viitorul totul rămâne posibil. În maniera sa inconfundabilă, Nichita Stănescu constata că numai ceea ce nu s-a petrecut încă are cu adevărat realitate:

„Există numai ceea ce va fi,
numai întâmplările neîntâmplate,

---

[364] Mihai Eminescu, *Speranţa*.

[365] *Apud* Dumitru Chioaru, *Poetica temporalităţii*, Editura Dacia, 2000, p. 194.

[366] Analizând acest proces, Louis Lavelle (citat de Jean-Louis Vieillard-Baron, *op. cit.*, p. 46), lansează formula paradoxală, dar perfect justificată, că „trecutul însuşi este viitorul viitorului" întrucât, mai devreme sau mai târziu, orice viitor va sfârşi prin a deveni trecut.

Atârnând de ramura unui copac
Nenăscut, stafie pe jumătate..."[367].

Cât de improprie e, de fapt, expresia „am X ani", cu referire tocmai la anii pe care nu îi mai ai. Timpul parcurs e unul pierdut pentru totdeauna şi cu cât se extinde mai mult, cu atât anii *noştri*, adică cei pe care îi mai *avem* de trăit se împuţinează. Căci trecutul ne minează necontenit viitorul. Fiecare clipă pe care şi-o adaugă reduce marja de libertate a acţiunilor noastre viitoare. Anumite experienţe şi, cu atât mai mult, absenţa anumitor experienţe ne îngustează câmpul opţiunilor. Faptul de a nu fi trecut deloc prin şcoală sau cel de a fi trecut prin puşcărie pot greva în mod decisiv asupra carierei profesionale sau politice a cuiva şi constituie nu o dată obstacole de netrecut în împlinirea unor aspiraţii ale individului. Astfel, faptul că viitorul ar fi un domeniu al libertăţii absolute se dovedeşte, la urma urmei, o pură iluzie. E suficient să priveşti în jur pentru a te convinge de măsura în care viitorul oamenilor depinde de trecutul lor. Cu cât înaintăm în vârstă, nu numai că dispunem de tot mai puţin viitor, ci şi, din păcate, de unul din ce în ce mai sărac în alternative. Orizontul temporal se scurtează, dar se şi îngustează, drama bătrânilor fiind, între altele, şi aceea că nu prea mai au de unde alege. Şi nu este

[367] *Cântec*, citat de Dumitru Chioaru, *op. cit.*, p. 195.

vorba atât de faptul, oricum de necontestat, că viața însăşi le restrânge plaja de opțiuni, cât, mai ales, de propriile limitări, ce îşi au originea chiar în biografia personală:

„Cel ce devin şi cel ce sînt
se devastează reciproc.
Două incendii alergând
să nu-mi oprească umbra-n loc"[368].

Experiența formează, dar şi deformează, te face apt pentru anumite lucruri, însă te privează de accesul la altele şi cu cât trece mai mult timp îți pierzi disponibilitatea pentru acestea din urmă. Îngustarea sferei de preocupări, lipsa de interes pentru nou, predominarea rutinei asupra creativității sunt „achizițiile" cele mai frecvente ale vârstelor înaintate. Îngrămădirea de trecut în urma noastră, adică, mai corect spus, acumularea timpului în noi înşine, ne îngrădeşte astfel personalitatea, închizând-o în țarcul înălțat de propria noastră biografie, de care, pe măsura trecerii vremii, depindem din ce în ce mai mult. Căci, precum observa Vladimir Jankélévitch, „nu poți să transformi *factum*-ul şi încă mai puțin *fecisse* în *infectum* şi timpul survenit în ceva *nesurvenit*, să nimiceşti faptele împlinite. Amprenta este pretutindeni prezentă, de neşters"[369].

[368] Cezar Baltag, *Răsfrângere de arbore lacom*, din volumul *Monada*, Editura pentru Literatură, 1967, p. 25.

[369] *Ireversibilul şi nostalgia*, Editura Univers Enciclopedic, 1998, p. 30.

Oamenii sunt ceea ce au trăit şi, ca atare, mult mai puţin decât au fost pe vremea când neîntâmplatul vieţii lor, cu sumedenia sa de potenţialităţi, precumpănea încă asupra evenimentelor deja petrecute. Pluridimensionalitatea virtuală a viitorului încă necunoscut lasă însă treptat locul unidimensionalităţii unui trecut imuabil, ceea ce înseamnă, de fapt, o sărăcire a fiinţei şi aruncarea ei din regatul speranţei, tărâm al tuturor posibilităţilor, în sclavia propriei istorii[370]. Tânărul trăieşte euforic în edenul potenţial al opţiunilor nelimitate, vârstnicul zace înlănţuit de însăşi viaţa pe care a dus-o. Pe când primul se îmbată cu aerul tare al speranţei, cel de al doilea se sufocă în fumul înecăcios al regretelor.

La limită, aspiraţia poetului, mai conştient decât alţii de această tragică fatalitate, şi mai însetat de imposibil, odată ce, potrivit fericitei formule a lui Carl Sandburg, el este un animal marin nevoit să trăiască pe pământ, dar care visează să zboare, ar fi să revină în lumea potenţialităţii depline dinaintea naşterii sale:

„Dar mi-aduc aminte de vremea când încă nu eram
ca de-o copilărie îndepărtată

[370] Cf. observaţia pătrunzătoare a lui Jankélévitch: „Pentru a dezrădăcina speranţa înrădăcinată în inima omului, pesimismul radical al Eclesiastului «paseizează» viitorul şi închide astfel singura cale deschisă semilibertăţii noastre" (*op. cit.*, pp. 113-114).

şi-mi pare atât de rău că n-am rămas
în ţara fără de nume"[371].

Nu întâmplător volumul din care este extrasă strofa de mai sus are drept motto o rugăciune sui-generis prin care poetul, deşi se declară conştient de necesitatea imperativă a devenirii, cerşeşte oprirea inexorabilului:

„Opreşte trecerea. Ştiu că unde nu e moarte nu e nici iubire, – şi totuşi, te rog; opreşte, Doamne, ceasornicul cu care ne măsori destrămarea".

Sensibil, asemenea tuturor poeţilor adevăraţi, la „zumzetul albinelor morţii", Blaga percepe şi în veşnicia geologică a munţilor zvonul nelămurit, dar de neoprit al anilor care zboară:

„Intru în munte. O poartă de piatră
încet s-a închis. Gând, vis şi punte mă saltă.
Ce vinete lacuri! Ce vreme înaltă!
Din ferigă vulpea de aur mă latră.

Jivine mai sfinte-mi ling mâinile: stranii,
Vrăjite, cu ochii întorşi se strecoară.
Cu zumzet prin somnul cristalelor zboară
Albinele morţii, şi anii. Şi anii"[372].

---

[371] L. Blaga, *Linişte între lucruri bătrâne*, din volumul *În marea trecere*.
[372] L. Blaga, *Munte vrăjit*, din volumul *La cumpăna apelor*.

Poeții știu însă prea bine că, pentru noi, orologiul cosmic nu își oprește bătăile decât o singură dată și atunci, definitiv:

„În cer,
Bate ora de bronz și de fier.
Într-o stea
Bătu ora de catifea.
Ora de pâslă bate
În turla din cetate.
În ora de lână
Se-aude vremea bătrână
Și se sfâșie
Ora de hârtie.
Lângă domnescul epitaf
Bate glasul orei de praf.

Azi-noapte, soră,
N-a mai bătut nici o oră"[373]

sau, în viziunea lui Nichita Stănescu:

„Nu are cine să vestească pe cine.
Turbate spirale; inimă explodată.
Anul care urmează să vină nu mai vine
Și nu va mai veni niciodată"[374].

---

[373] T. Arghezi, *Ceasul de-apoi*, din volumul *Flori de mucigai*.

[374] Nichita Stănescu, *Moartea fertilă*, din volumul *Oul și sfera*, Editura pentru Literatură, 1967, p. 41.

Totuşi, în pofida oricărei logici, oamenii continuă să creadă chiar şi *in articulo mortis* că mai au încă vreme la dispoziţie:

„Ci ei tot îmi spun că mai e timp
chiar dacă
pereţii aceştia au început să plece

Ci ei tot îmi spun: mai este vreme
chiar dacă
Pământul a început să se îndepărteze

mai e timp
cu toate că
pasărea din geam a plecat
şi acum va zbura şi fereastra
în schimb vor ieşi stelele
şi despre umbra mea
nu vorbesc

Nu e nimic, timp mai este,
şi nu mai vorbesc
despre nimic

Şi eu voi sta acum în prag
şi pragul strigă: întoarce-te

Şi deschizi uşa încet
şi uşa dispare

dar nu e nimic,
timp mai este"[375].

Numai că îmbarcarea spre tărâmul de ceaţă te ia întotdeauna pe nepregătite:

„Corabia apare-n miez de noapte
Dă semn scurt, şi să te urci iute că nu-i timp
De pierdut. Nici nu te-ai dezmeticit bine
Nici nu ţi-ai luat rămas bun – ce-a fost
Mai important ai uitat (acea sabie, acel scut)
Abia apuci să-aprinzi o lumânare şi să-ţi mai vezi
Odată capul stins lângă geamu-nnoptat"[376].

Astfel, când ţi-era lumea mai dragă:

„Ai ieşit din casă
şi n-a mai fost casa

Ai trecut pragul
n-a mai fost pragul
te-a avertizat o pasăre
nu mai e pasărea

[375] Cezar Baltag, *Timpul*, din volumul *Dialog la mal*, Editura Eminescu, 1985, p. 7.

[376] Ioan Alexandru, *Ascensiunea,* din volumul *Vămile pustiei*, Editura Tineretului, 1969, p. 11.

Era sâmbătă
Nu va mai fi sâmbătă

Numai copacul
eternul
își clatină frunzele"[377].

Lupta inegală cu destinul („Cu tridentul / timpului într-o mână / și rețeaua lumii în alta / zeul îl înfruntă pe gladiator"[378]) are pretutindeni și întotdeauna același deznodământ, numai că nimeni nu cunoaște ora și clipa despărțirii („Iar de nu vei priveghea, voi veni ca un fur și nu vei ști în ce ceas voi veni asupra ta"[379], „Căci voi înșivă știți bine că ziua Domnului vine așa, ca un fur noaptea"[380], întrucât „Nu este al vostru a ști vremile sau soroacele[381] pe care Tatăl le-a pus în stăpânirea Sa"[382]):

---

[377] Cezar Baltag, *Prag ireversibil*, din volumul *Dialog la mal*, Editura Eminescu, 1985, p. 9.

[378] Cezar Baltag, *Urme în arenă*, din volumul *Dialog la mal*, Editura Eminescu, 1985, p. 15.

[379] Apoc. 3, 3.

[380] 1 Tesal. 5, 2

[381] Tălmăcirile românești propun, de obicei „anii sau vremile", dar gr. *kairos* înseamnă „moment oportun, ocazie, clipă potrivită", motiv pentru care am preferat soluția din traducerea neoprotestantă a *Bibliei* (versiunea Cornilescu); de altfel, în *Vulgata* găsim, mult mai aproape de original, *„tempora vel momenta"*).

[382] Fapt. Ap. 1, 7.

„vine o vreme
când nu mai poți fugi

vine o seară
când se îngreunează aripile

vine o clipă
când te ajunge umbra din urmă

cât mai am copile
până la chindie?

Dar în valea asta
nimeni
nu știe
când apune soarele

Cade seara ca o funie goală
lângă stâlpul înalt

Stați, strigă osia. Jocul a încetat.
Nu mai văd. Dezlegați liniștea"[383].

O cauzalitate inversă ne domină viața. Întrucât omul este unica ființă care știe că va muri, sufletul său constituie

[383] Cezar Baltag, *Merry go round*, din volumul *Dialog la mal*, Editura Eminescu, 1985, p. 98.

şi singurul teritoriu al realităţii în care efectele pot preceda cauzele. Dacă e de neconceput ca un fenomen fizic să îşi aibă cauza în viitor, o atare anomalie devine nu numai posibilă, ci chiar curentă în domeniul psihologic. Ţine de absoluta normalitate ca acţiunile prezente ale indivizilor să fie consecinţe ale unui eveniment încă neîntâmplat, dar inevitabil (redactarea de testamente sau încheierea de asigurări de viaţă constituie exemple dintre cele mai banale de efecte anterioare cauzei). Viaţa însăşi e o boală cu sfârşit cunoscut:

„Boala este mai aproape de mine
Decât am fost eu vreodată.
Aşa cum putrezirea
E mai aproape de fruct
Decât sâmburele lui.
Aşa cum sâmburele aşteptă
Numai trecerea verii
Să se desfacă din fruct
Eu trebuie numai s-aştept
Viaţa să treacă..."[384].

Dar dacă în periplul necurmat al vieţii nu ne este îngăduită nicio escală, cu atât mai puţin am putea spera să realizăm revenirea în trecut, căci reversiunea cronologică

[384] Ana Blandiana, *Trebuie numai să aştept*, din volumul *Octombrie, Noiembrie, Decembrie*, Editura Cartea Românească, 1972, p. 45.

e cel mai de neînfăptuit dintre vise: „Întinerirea este şi mai absurdă decât eternitatea"[385].

Bolnav de ireversibilitate, omul recurge atunci la paliativul nostalgiei, care îi creează şi întreţine iluzia că retrăirea trecutului ar fi cumva posibilă, măcar şi numai sub forma dorului de clipele ce s-au dus, căci:

„La obârşie, la izvor
nici un drum nu se întoarce
decât în chip de dor"[386].

Chemarea copilăriei, departe de a fi un simplu fapt psihologic, lesne explicabil, are rădăcini mult mai adânci, înfipte în substratul tulbure al subconştientului:

„Numai sângele meu strigă prin păduri
după îndepărtata-i copilărie,
ca un cerb bătrân
după ciuta lui pierdută în moarte"[387].

Suferinţa pe care conştiinţa imposibilităţii reversiunii i-o produce poetului îl face să dorească dispariţia a tot ceea ce i-ar mai putea reaminti anii pe veci inaccesibili ai copilăriei:

„Sânge fără răspuns,
o, de-ar fi linişte, cât de bine s-ar auzi
ciuta călcând prin moarte.

---

[385] Vl. Jankélévitch, *op. cit.*, p. 269.
[386] L. Blaga, *Cântecul obârşiei*, din *Alte poezii* (postume).
[387] Idem, *În marea trecere*, din ciclul cu acelaşi nume.

Tot mai departe şovăi pe drum, –
şi ca un ucigaş ce-astupă cu năframa
o gură învinsă,
închid cu pumnul toate izvoarele,
pentru totdeauna să tacă,
să tacă"[388].

De fapt, dorul de trecut nu se justifică atât prin conţinutul acestuia cât prin chiar calitatea (?) sa de a fi definitiv pierdut. „Copilăria noastră ni se pare fericită tocmai pentru că este pentru totdeauna inaccesibilă"[389].

„Mă agăţ de orele vechi
dar toate fug înapoi,
totdeauna nesigure şi perechi,
asemenea cailor înhămaţi câte doi"[390].

Atracţia exercitată de vremurile apuse conţine cel puţin un grăunte de irațional. Timpul scurs a devenit, în mod paradoxal, o valoare în sine, indiferent dacă trăirea sa generase la momentul respectiv bucurie sau tristeţe[391].

---

[388] *Ibidem.*

[389] Vl. Jankélévitch, *op. cit.*, p.268.

[390] Nichita Stănescu, *Morţile iubite*, din ciclul *Alegerea sferei*, în volumul *Un pământ numit România*, Editura Militară, 1969, p. 71.

[391] Ar merita menţionat, mai în glumă, mai în serios, şi faptul că pe acelaşi mecanism al idealizării trecutului se întemeiază alternanţa la putere a partidelor din ţările cu regim parlamentar. Oricât de rău ar fi guvernat în trecut un partid, există un interval finit de timp necesar, dar şi suficient, pentru ca imaginea sa în ochii alegătorilor să-şi piardă

Nostalgicul se întoarce în trecut fără a putea spune exact pentru ce o face:

„Caut, nu ştiu ce caut. Caut
un cer trecut, ajunul apus. Cât de-aplecată
e fruntea menită-nălţărilor altădată!

Caut, nu ştiu ce caut. Caut
aurore, ce-au fost, ţâşnitoare, aprinse
fântâni – azi cu ape legate şi-nvinse.

Caut, nu ştiu ce caut. Caut
o oră mare rămasă în mine fără făptură
ca pe-un ulcior mort o urmă de gură.

Caut, nu ştiu ce caut. Subt stele de ieri,
subt trecutele, caut
lumina stinsă pe care-o tot laud"[392] .

La ancheta pe care autorul acestor rânduri a făcut-o printre studenţi pe tema timpului, o fată, din păcate anonimă,

umbrele în aşa măsură încât, fără a trebui să facă în vreun fel dovada schimbării sale la faţă, să întrunească din nou sufragiile majorităţii electoratului. Dacă am respinge această explicaţie, nu ne-ar mai rămâne decât să acceptăm ideea că orice guvernare sfârşeşte prin a fi înlocuită cu una dintre cele precedente deoarece s-a dovedit inferioară aceleia, de unde concluzia că lucrurile au mers din rău în mai rău. Câteva alternanţe vor fi atunci suficiente pentru a aduce ţara la o stare de ruină totală!

[392] Lucian Blaga, *Lumina de ieri*, din ciclul *La cumpăna apelor*.

remarca la un moment dat, într-o manieră deopotrivă profundă şi poetică, că „deosebirea dintre sufletul şi trupul nostru constă în aceea că sufletul îi conservă şi pe copilul, pe adolescentul sau pe tânărul care am fost, pe când trupul, nu". Ataşamentul nostru veşnic faţă de propriul trecut se întemeiază pe coexistenţa în noi a tuturor personajelor în pielea cărora ne-am aflat cândva, dar, pentru a prelungi metafora, pieile acelea le-am lepădat ca şerpii, iar astăzi ne prezentăm lumii exclusiv în cea mai recentă şi, din păcate, adesea nu şi cea mai atrăgătoare dintre ele.

Printre pariurile imposibile ale Poetului se numără şi recuperarea acestor înveşmântări fizice consecutive ale spiritului său:

„Cobor pe propriile-mi trupuri regăsite
ca pe-o scară
şi amintirile au trup şi timpul are-altoi.

Şi iată-mi prietenii uitaţi şi-ntâia mea iubire
şi anul şapte-al vieţii mele regăsit,
şi primul da şi primul nu
şi prima mea uimire
şi aerul de-atunci
în vârful unei raze-nţepenit"[393].

[393] Nichita Stănescu, *Îndoirea luminii*, din ciclul *Dreptul la timp*, în *Alfa*, Editura Tineretului, 1968, p. 82.

Simpla rememorare nu înseamnă însă, din păcate, şi regăsirea eurilor noastre revolute:

„Caut un copil
într-o cameră cu pragurile curgând
şi mereu deschid altă încăpere
şi alta
şi alta

cineva îmi spune:
acum a dat colţul
acum a deschis uşa
a făcut un pas şi a dispărut:

toţi l-au văzut şi deodată
nimeni
nu şi-l mai aminteşte

Caut un tânăr
într-o casă cu pereţii curgând
şi coridoarele ei
mereu şi mereu
se bifurcă

cineva îmi spune
chiar acum a trecut
pe aici

căuta pe cineva şi nu poate fi
prea departe

din firidă în firidă
dintr-un coridor în alt
coridor
din uşă în uşă
într-un stol de odăi
care fumegă

Caut un bărbat
într-o casă cu camerele curgând
şi mereu deschid altă încăpere
şi alta
şi alta

cineva îmi spune:
l-am văzut
era aici, căuta pe cineva
dar abia a închis uşa şi nu poate fi
prea departe

din firidă în firidă
din coridor în alt
coridor
din prag în alt prag

pe un drum ce mereu şi mereu
se bifurcă

Pun mâna
pe mânerul ultimei uşi
şi mă întorc şi îl strig
pe bătrânul ce m-a însoţit
în ultima cameră

El există. Dar nu-mi poate răspunde
nimic.
Între noi e doar Liniştea"[394].

Totuşi, cei care am fost ne privesc încă de undeva din trecut. Ei sunt martorii tăcuţi ai faptelor noastre actuale, umbrele de care nu ne vom putea desprinde cu totul niciodată:

„dovadă că nu pot trăi numai acum
sunt amintirile mele, toate...

Dovadă că nu pot vedea fără martori
e copilăria, adolescenţa mea,
dublând nefiinţa acestei secunde
cu nefiinţa ei de cândva"[395].

[394] Cezar Baltag, *Liniştea*, din volumul *Dialog la mal*, Editura Eminescu, 1985, pp. 111-113.

[395] Nichita Stănescu, *Râsu'plânsu*, din volumul *Necuvintele*, Editura Tineretului, 1969, p. 63.

De altfel, chiar dacă ne-am îndepărtat de copilul care am fost cândva („Unde eşti copilărie, / Cu pădurea ta cu tot?"), el nu ne va părăsi cu totul niciodată:

„Avui şi eu odată spatele ars de urzicile soarelui
şi tălpile goale. Îţi amintesc zile stinse demult,
dar să nu crezi că mi-am trecut şi copilăria
sărind pe vremuri zăplazul. Nu, copilăria e încă aci.
Copilăria mea e aci şi astăzi.
Şi dac-aş sări şi peste poarta toamnei
la care-am ajuns, copilăria aş sălta-o cu mine,
strânsă în vine şi-n pumnii mei arşi"[396].

Nimeni nu ştie mai bine decât poeţii ce consecinţe tragice poate avea ruperea legăturii cu propriul trecut:

„Când nu voi mai auzi
copilul
care mă strigă
atunci voi şti sigur
că m-am rătăcit"[397].

Iluzia că ne-am putea lepăda de el este la fel de periculoasă ca aceea de a nu visa la viitor de teama deteriorării imaginii noastre pe care e de presupus că o va aduce acesta:

---

[396] Lucian Blaga, *Cuvinte către fata necunoscută din poartă*, din ciclul *Nebănuitele trepte*.

[397] Cezar Baltag, *Ecou în sămânţă*, din volumul *Dialog la mal*, Editura Eminescu, 1985, p. 45.

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI

„Cine merge înainte
Şi nu întoarce capul
S-a părăsit pe sine în urmă;
Cine aleargă
De spaimă o face
Să nu fie ajuns
De el însuşi;
Cine nu-şi spune ţelul
Se teme
Să nu se găsească
Pe sine acolo,
Ca şi cum umbra
N-ar fi chiar balta de întuneric
Scurs prin venele noastre deschise
Din dorinţa de-a înainta..."[398].

Pentru Nichita Stănescu, călătoria printre vârstele succesive, tot mai adânc în timp, până la trupul „neîmplinit" al prunciei, multiplică halucinant imaginea călătorului însuşi, al cărui chip polioftalm ne priveşte din trecut ca dintr-o pânză cubistă:

„Aici nu e loc niciodată, nu e loc, nu e loc,
chiar timpul intră-n timp

[398] Ana Blandiana, *Umbra*, din volumul *Ochiul de greier*, Editura Albatros, 1981, p. 60.

ca două oglinzi paralele.
Chiar amintirile intră în amintiri,
şi chipul meu din copilărie
are zece ochi înghesuiți unul într-altul,
gata s-azvârle-napoi toate imaginile
într-un şuvoi mortal.

Priveam amețit, priveam în miezul pământului
atârnând de fiece vârstă
un trup,
din ce în ce mai neîmplinit,
mai făr-de-materie,
ca o ucisă momeală pentru prinderea anilor"[399].

Şi această aventură fantastică poate continua până dincolo de clipa naşterii, pe firul generațiilor până la obârşiile lumii, căci Poetul se simte solidar nu doar cu trecutul său, ci şi cu acela al întregii umanități care l-a precedat:

„Sufletul meu îşi mai aduce-aminte
Şi-acum şi ne-ncetat, de ce-a trecut,
De un trecut ce mi-e necunoscut,
Dar ale cărui sfinte oseminte

[399] Nichita Stănescu, *Îndoirea luminii*, din ciclul *Dreptul la timp*, în *Alfa*, Editura Tineretului, 1968, p. 82.

S-au aşezat în mine făr'să ştiu,
Cum nici pământul ştie pe-ale lui,
În care dorm statui lângă statui
Şi-i zăvorât sicriu lângă sicriu.

Un murmur ne-ntrerupt de epitafe,
Cari mai străine, care mai sonore.
Prin aer timpu-i despărţit de ore,
Ca de mireasma lor nişte garoafe.

Tăcerea vocile şi le-a pierdut,
Care-o făceau pe vremuri să răsune.
Aud ţărâna doar a vocilor străbune,
Cum se desface, cum s-a desfăcut.

Şi câteodată, totul se deşteaptă,
Ca-ntr-o furtună mare ca tăria
Şi-arată veacurile temelia.
Eu priveghez pe ultima lor treaptă"[400].

Acest fantastic *descensus ad principia*, de natură să evidenţieze prezenţa ascunsă a tuturor înaintaşilor în fibra cea mai intimă a sufletului nostru, poate constitui şi punctul de plecare al unei perspective complementare: la fel cum strămoşii supravieţuiesc în noi, şi noi existam ca

[400] T. Arghezi, *Arheologie*, din *Cuvinte potrivite*.

virtualitate în ei[401], şi, la rândul nostru, îi conţinem *in nuce* pe cei ce ne vor urma:

„aici, din părinţii părinţilor mei
au zburat treptat zilele
şi s-au rostit cuvinte
şi s-au desfrunzit aşteptări
şi au căzut ploi
şi au luminat patimi,

şi la umbra foştilor arbori
fostele frunţi
au vegheat călătoriile orelor…

---

401 „[...] Adunat din oasele desperecheate
ale morţilor tăi
porţi câtăva vreme prin lume
gesturile unui bunic uitat,
neliniştile altuia
şi culoarea ochilor
pe care soarele
şi-o mai aminteşte încă
din privirile întâiului cioban
nins de zodii pe plaiul acesta.
Apoi, într-o bună zi,
bătrânii se simt din nou podidiţi
de o straşnică poftă de moarte
şi-şi trag înapoi mădularele,
obiceiurile, surâsul şi glasul
din urmaşii fragili
în care se alăturaseră un timp
să mai stea la taifas
ca odinioară pe prispă la stele.

Inima mea
atunci
era Mâine,

trupul meu
atunci
era Mâine,
sângele meu
încălzea un timp nenăscut,
glasul meu netrezit
clătina din miezul semințelor
netrezitele ramuri.

Și iarăși se-ntregesc prin cimitire
în așteptarea clipei
când își vor dărui din nou
care un braț, care-o privire,
care-o melancolie
întru alcătuirea
înc-a unui bărbat viitor,
scos de mâinile lor ciuruite de viermi
ca un chivot de aur la soare.
Abia când vântul
năpustit din zorelele spaimei
le va scormoni gropile adunându-i,
ne vom mira cât am fost de puțini:
o mână de bărbați și femei
numai câți să-ncapă-ntr-o luntre,
spectrali sub furtuna de foc,
iar barcagiul va râde în barbă încetișor
ca de-o glumă teribilă".
(M. D., *Strămoșii*)

Aici s-au aprins focuri
şi s-au arat vetre
şi s-au rostit cuvinte
şi s-au îngropat frunţi
şi au fost zile şi nopţi
şi s-au rostogolit râuri,

şi, la umbra foştilor arbori,
fostele dragoste
mi-au trimis pe rând
auzul şi văzul
şi vocea
şi culoarea părului
şi cuvintele,

şi foşnetul paşilor mei
în iarba prezentului.
Văzul meu e o trecere,
auzul meu e o trecere,
sângele meu e cea mai frumoasă călătorie
spre inima dulcelui Mâine
pe care
îl voi numi fiul meu
şi îi voi da cuvintele mele
şi ochii
şi soarele meu

şi râurile,
aici, pe aceste coline,
unde eu voi fi mai departe
roată,
deal,
inimă"[402].

Din nefericire însă, a regândi trecutul nu înseamnă şi a-l retrăi:

„O, nu există nici un ou
din care să se nască
lumea trăită rău, din nou
în lumea cea visată şi cerească"[403].

Memoria conservă într-adevăr experienţele noastre, dar în felul în care chihlimbarul păstrează în capcana sa transparentă trupurile inerte, fosilizate, ale gâzelor, ea ne restituie doar imaginea încremenită a unei lumi revolute pe care ne este cu neputinţă să o mai readucem la viaţă:

„Dar vai, un chip aievea nu eşti, astfel de treci
Şi umbra ta se pierde în negurile reci,
De mă găsesc iar singur cu braţele în jos
În trista amintire a visului frumos...

[402] Cezar Baltag, *Răsfrângere*, din volumul *Monada*, Editura pentru Literatură, 1968, p. 41.
[403] Nichita Stănescu, *Egg*, din volumul *Laus Ptolemaei*, Editura Tineretului, 1968, p. 135.

Zadarnic după umbra ta dulce le întind:
Din valurile vremii nu pot să te cuprind"[404].

Momentele trăite pot fi evocate, dar amintirea lor nu este decât o imagine estompată, neclară, tulbure:

„Dar de-ale vieții valuri, de al furtunii pas
Abia conture triste și umbre-au mai rămas"[405].

De aceea orice tentativă de reanimare a trecutului e, din capul locului, condamnată la eșec:

„în fond, de ce să nu spui – nu se mai poate reîncepe
iarăși o scenă ca asta, nu mai au adevăr
gesturile făcute demult, nu poți, când trece pe
fața de alături lumina arzându-i în păr

așa cum ai mai văzut-o atunci, nu poți să crezi iar
că s-a oprit totul, că nu mai urmează nimic?
de ce nu poți să accepți că din cercul amar
unde s-a oprit imaginea de-altădată nimic

nu mai trece spre acum și e totul schimbat?
și gesturile sunt străine, și acel minunat
arc al luminii în jurul ființelor care

---

[404] M. Eminescu, *Din valurile vremii...*
[405] M. Eminescu, *Melancolie.*

au stat altădată alături nu mai este acum
decât o imagine încremenită într-o mare
neputință de a însemna ceva, risipindu-se în fum?"[406].

„Prim-ultimitatea" oricărui moment al vieții noastre despre care vorbește Jankélévitch face principial imposibilă orice reîntâlnire a noastră cu evenimente deja survenite. Presupunând, prin absurd, că așa ceva ar putea totuși exista, reeditarea nu ar fi decât o copie fără valoare, un fals psihologic:

„Să trăiești de două ori un lucru trăit o dată cu adevărat e din cale afară de mult. Versiunea lui nu-l trezește în realitatea defunctă mai bun. Nici atunci când l-ai trăit n-ai știut că-l trăiești. Câtă vreme l-ai parcurs în fragmente, intervalele dintre minute s-au compus cu el arbitrar, și mai târziu reconstituirea e falsă, căci s-a adăugat, fără să vrei, o nouă subiectivitate. Cel care gândește un act al lui, petrecut cu treizeci de ani înainte, îl diformează pe drept cuvânt. Era mai exact în timpul lui decât în forma evocată? Ambele timpuri, de realitate și de aducere-aminte, sunt două aspecte ale unui act incomplet și reprodus parțial"[407].

Ar fi multe de spus în legătură cu acest interesant pasaj arghezian. Ni se propune aici o justificare originală

---

[406] Mircea Ivănescu, *Ireversibilitate*, din volumul *Poesii*, Editura Cartea Românească, 1970, p. 22.

[407] T. Arghezi, „Dintr-un foișor", articol citat de Dumitru Chioaru, *op. cit.*, p. 112.

a irepetabilității momentelor temporale: eventuala lor reparcurgere ar fi o dublă mistificare a realității vieții, întrucât subiectivității cu care le-am trăit i s-ar adăuga anamorfoza inevitabilă datorată memoriei noastre afective. Observația se aseamănă cu reproşul pe care Platon îl aducea artei în genere şi poeziei în special de a fi o copie inferioară, de gradul al doilea, a realității arhetipale din lumea incoruptibilă a ideilor.

Este perfect adevărat că rememorarea deformează, observație ce poate suna ca o banalitate, dar, pe de altă parte, nici trăirea prezentă nu are cum să aspire la statutul de reflectare obiectivă. Şi aceasta nu numai fiindcă interpretarea a ceea ce ni se întâmplă depinde de stările, dorințele, aspirațiile, dispozițiile, convingerile, credințele sau spaimele noastre, ci şi, mai ales, fiindcă prezentul nu poate fi trăit şi cugetat în acelaşi timp. Reflecția cere timp şi o anume detaşare de obiectul observației, care presupune ca momentul supus analizei să fie plasat cu necesitate în afara fantei înguste a prezentului, fie în trecut, fie în viitor.

Între a trăi şi a-ți evalua trăirea pentru a-i surprinde înțelesurile stăruie o contradicție ce nu poate fi rezolvată în imediat:

> „Vai, înțelesul este mai iute decât timpul înțelesului.
> Şi nici nu există înțeles ci numai
> înțelegere.

Vai, înțelesul prea iute pentru trupul nostru, vorbind
o altă limbă..."[408].

Nichita Stănescu, din care am citat, a aprofundat această contradicție, particularizând-o pentru cazul contrastului dintre instantaneitatea ideii exprimate de cuvinte, al cărei sens ni se revelează fulgerător, și durata rostirii poetice care, aidoma oricărui discurs, presupune o înlănțuire de elemente de comunicare întinse de-a lungul unui segment temporal considerabil mai lung decât durata prezentului psihologic:

„Prima literă a oricărui cuvânt
se află-n trecut, –
ultima literă – de asemeni,
Numai trupul cuvântului
e în prezent.

«Iubito, iubito, iubito...»
Uită-te la mâna mea
pe care-o țin împodobită cu un pahar.
Acum e sus,
acum, lângă chipul meu,
acum, pe masă, paharul gol.

[408] Nichita Stănescu, *A inventa o floare*, din volumul *Laus Ptolemaei*, Editura Tineretului, 1968, p. 111.

«I», – a fost sus, «U», – lângă chipul meu
«B», – se află acum pe masă, gol.
Va urma din nou «I»,
lângă chip îl voi ține pe «T», și
iarăși «O» va sta pe masă, singur și gol...

Iubito, tu,
viața mea despre care
nu pot striga decât lucruri ale trecutului, –
viața împodobită cu sunete
care-ndată ce sunt
au și fost..."[409].

„Desigur, orice poezie are un timp al ei, obiectiv, în care se desfășoară, de la primul la ultimul cuvânt, mai mult chiar, înseși cuvintele au un timp al lor **fizic**, de la prima la ultima literă în scris, de la primul la ultimul fonem al cuvântului rostit. Dar după cum înțelesul cuvântului este static și revelându-se deodată, în ciuda curgerii lui formale, înțelesul final (sentimentul) al unei poezii este unic în ciuda desfășurării lui formale (sonore sau scrise). Materialul fundamental al oricărei poezii este sentimentul, iar nu cuvântul, cum ar părea"[410].

[409] Idem, *Împotriva cuvintelor*, din volumul Laus Ptolemaei, Editura Tineretului, 1968, pp. 97-98.
[410] Idem, *Fiziologia poeziei*, Editura Eminescu, 1990, pp. 508-509.

Asemenea adevărului matematic, şi cel poetic este aşadar atemporal:

„Ah, cuvintele, tristele,
ele curg în ele însele,
deşi sensul lor este static"[411].

O teoremă de geometrie poate necesita mai mult sau mai puţin timp pentru a fi demonstrată, dar aceasta nu afectează cu nimic natura principial *ucronică* a adevărului pe care îl exprimă. Ceea ce afirmă ea este o echivalenţă atemporală între două propoziţii, ipoteza şi concluzia, iar faptul că demonstraţia cere timp nu ţine de esenţa aserţiunii, ci numai de condiţia temporală a matematicianului. În cerul eleat al adevărurilor imuabile, ideile matematice trăiesc în afara timpului şi tocmai de aceea ele nu sunt susceptibile de revizuiri, precum concluziile provizorii ale ştiinţelor naturii sau societăţii. Doar omul, fiinţă funciarmente temporală („Noi suntem clipa care a trecut prin poarta existenţei"[412]), le înscrie în durată, la fel cum o face, de altfel, cu toate lucrurile lumii:

„Invenţia timpului este o invenţie tipic umană; oamenii colaborează cu universul adăugându-i timp"[413].

---

[411] Idem, *Împotriva cuvintelor*, din volumul *Laus Ptolemaei*, Editura Tineretului, 1968, p. 96.
[412] Idem, *Respirări*, Editura Sport-Turism, 1982, p. 302.
[413] *Ibidem*, p. 53.

Poetul ştie însă că timpul nu există:

„Îmi plac ceasurile
pentru că ele măsoară ceea ce nu este:
sînt nebun după ceasuri
pentru că ele sînt nebune.
Ele sînt ghilotine
Ale gâtului neființei,
dacă neființa ar avea un gât de neființă.
Îmi plac ceasurile,
sunt nebun după ceasuri,
pentru că sunt mici şi mari,
groase şi subțiri,
cu sunet cristalin
sau cu sunet de tinichea,
în numele a ceva
care nu este.
Îmi plac ceasurile
pentru că
sunt disperate
fără pricină"[414].

Mai e nevoie să subliniem concordanța uimitoare dintre intuiția poeților şi concluziile cele mai recente ale fizicienilor care, bazându-se pe ultimele achiziții ale mecanicii cuantice,

[414] Nichita Stănescu, *A poseda*, din ciclul *Alegerea sferei*, în volumul *Un pământ numit România*, Editura Militară, 1969, p. 92.

vorbesc despre „abolirea timpului”[415]? Atât pentru unii, cât şi pentru ceilalţi, timpul nu e, în ultimă analiză, decât o structură imobilă parcursă de „acum”-urile noastre călătoare:

„Tu: bloc etern cu geru-n spate,
şi noi: fierbinţi ciozvârte-amare.
Noi: treze zbateri sfâşiate,
tu: adormită nepăsare…”[416].

Omul este cel care „ţese timpul”, dar nu îl poate trăi decât punctual, „în perpetuul azi”:

„Cu mâne zilele-ţi adaogi,
Cu ieri viaţa ta o scazi
Şi ai cu toate astea-n faţă
De-a pururi ziua cea de azi”[417].

Însetaţi de durată, trebuie să ne mulţumim cu instantaneitatea:

„Ca suveicile peste genună
ţesem timpul triumfător
parcă murim într-o spumă,
parcă ne naştem în zbor.

Ţesem de aur risipă
în aer aer şi cer în talaz,

[415] Julian Barbour, *The End of Time*, Oxford University Press, 2000.
[416] Radu Gyr, *Timpului*, din volumul *Stigmate*, Editura Marineasa, Timişoara, 1993, p. 119.
[417] M. Eminescu, *Cu mâne zilele-ţi adaogi...*

suntem picajul în clipă,
săgeți în perpetuul azi"[418].

Viața e o succesiune de „prezenturi" ce se deschid unele spre altele ca un șir de uși prin care trecem fără răgaz până la pragul final:

„O mie de uși înainte
o mie de uși
înapoi

respirația, prag legănat
din care pornesc în șiruri contrare
două fugi infinite
de uși

o ușă
care naște o ușă
care naște altă ușă
care naște alta și alta

până în cel mai îndepărtat
punct

din care
toate ușile vin înapoi

[418] Cezar Baltag, *Zbor de pescăruși*, din volumul *Dialog la mal*, Editura Eminescu, 1985, p. 82.

şi ultima
uşă eşti tu
un prag
din care pornesc toate uşile"[419] .

Intervalele mai mari, orele sau zilele pot fi contemplate, nu însă şi trăite, ni le putem reprezenta mental ca pe oricare alte concepte, „dar numai atât":

„Timp nu are decât Timpul.
Adevăraţii copaci au numai frunze
şi se simt destul de bine astfel,
cu atât mai mult cu cât frunzele
se aseamănă cu secundele verzi.

Adevăraţii copaci seamănă cu orele, sau
cu zilele cărora le poţi vedea
toate secundele deodată,
dar numai atât"[420].

Numai clipa, infinitezimala şi evanescenta clipă prezentă, poate fi trăită cu adevărat. Totuşi eul nostru ar dori să evadeze din carcera ei, să cuprindă cu mult mai mult din „fiinţa lungă" a timpului decât minusculul „fulg" al instantaneităţii la care este iremediabil condamnat:

---

[419] Cezar Baltag, *Leagăn în oglindă*, din volumul *Dialog la mal*, Editura Eminescu, 1985, p. 68.

[420] Nichita Stănescu, *Împotriva cuvintelor*, din volumul *Laus Ptolemaei*, Editura Tineretului, 1968, p. 95.

„Numai timpul are timp.
El, singurul, are ființă lungă.
Sufletul, oasele lui obosite,
pe un pat, într-una, vor să se-ntindă –
făcut dintr-o singură scândură
și mai apoi, dintr-un fulg,
și numai un fulg
care n-ar putea niciodată să zboare,
să se smulgă
din prezentul acut"[421]

Neputând evita paseizarea implacabilă a prezentului, sperăm cel puțin să putem dilata clipa, spre a profita cât mai mult de „acum", singura parcelă temporală ce ne-a fost atribuită. Prea teoreticului „*carpe diem*" îi substituim astfel un mult mai concret, mai palpabil, „*carpe momentum*":

„Nu, clipă, nu-mi ajunge setea toată
în mâini să-ți țin și să-ți cuprind tot darul.
Subțire ți-e, dar fără fund, paharul,
și n-am să pot să ți-l golesc vreodată.
. . . . . .
Nu vreau catapeteasma, nici cetatea,
suite de mistrii muiate-n rană…

[421] *Ibidem*, p. 99.

Mi-eşti mult prea sfântă, clipă pământeană,
de dragul tău jertfesc eternitatea"[422].

Deopotrivă nostalgic şi oracular, martor al trecutului dar şi *vates*, Poetul este totuşi, în primul rând, cântăreţul prin excelenţă al clipei trecătoare, pe care aspiră să o eternizeze prin chiar opera sa:

„Necunoscută clipă ce treci
prin valea delicatului Prier,
îngerilor nu eşti necunoscută;
se vorbeşte de tine în cer!
Eşti tu, preacurata, clipa aceea
care-mi luci ca o stea orbitoare.
De ce, când sufletul meu te-a cuprins,
o, de ce te-ai stins
tu, clipa aceea?
Dar îngerul care veghea
sub al nopţii sublim policandru,
acel copilandru ce ne urma
în peregrinările noastre,
Tu, clipa aceea! striga,
Tu, clipa aceea! striga către astre.
Şi mereu te cheamă, să ştii,
Ale copilandrilor-îngeri trompete argintii[423].

---

[422] Radu Gyr, *Clipei*, din ciclul *Stigmate*, în *Poezii*, vol. II, Editura Marineasa, Timişoara, 1993, p. 12.

[423] Emil Botta, *Clipei*, din ciclul *Pe-o gură de rai*, în *Poezii*, Editura pentru Literatură, 1966, p. 103.

Dar nu toate clipele vieții sunt „momente astrale" însoțite de coruri angelice. Multe dintre ele pot produce răni de nevindecat:

„Toate secundele
sunt de la o vreme săgeți
cineva încordează un arc otrăvit
și săgețile spintecă aerul pline de ură
nu se liniștesc decât, surd,
când își află odihna în tine

Una câte una
Călătorul își smulge din trup
zilele orbitoare
ca niște făclii ce numai
de la rănile sale adânci
se pot aprinde
și le implântă la marginea
drumului său
aici o rană de foc aici alta
în dreapta în stânga departe la nesfârșit
pietre chilometrice făclii ce ard
drum însângerat
fosfor zăpadă soare răni de lumină

Vine seara
și săgețile se îndesesc

se lasă noaptea
şi drumul se învăpăiază mai tare
vulnerant omnes, ultima necat
– toate rănesc, ultima răpune
dar câtă lumină!"[424].

Dacă puținelor momente de fericire le cerem să mai zăbovească, scurtarea agoniei e privită, în schimb, ca o binefacere. Aflat în vecinătatea pragului final, Poetul imploră clipele să zboare pentru a-l purta mai iute către limanul de liniște:

„Creşte-n cer distanța. Ziua e târzie.
Şi tot mai departe-i pragul următor.
Ca să-nchei această grea călătorie
nu ajunge pasul. Trebuie să zbor.

Ca mărgele boabe trupul meu înşiră-n
Aerul arenei forță după forță.
Toate tac deodată. Ultima moiră
aprig îşi ascunde fața într-o torță.

Trec ca o fregată peste ape grele
Şi-ntrerup balansu-n voltă şi cutez:
înger de pe cellalt mal al vieții mele
eu brațelor tale mă încredințez.

[424] Cezar Baltag, *Călătorul*, din volumul *Dialog la mal*, Editura Eminescu, 1985, p. 85.

Dacă-n salt la mijloc sfinxul sare-ți față
gata să rostească ultimul secret,
inimă, treci pragul aspru și din ceață
Lumea se iveşte iar ca un magnet.

Ca din arc mă zboară-nalt în stele glia
să n-aud cum latră ai Hecatei câini.
Împietreşte-n vârful bolților vecia
până să mă prindă daimonul de mâini.

Creşte-n cer distanța. Ziua e târzie.
Și tot mai departe-i pragul următor.
Ca să-nchei această grea călătorie
nu ajunge pasul, trebuie să zbor"[425].

Omul nu s-a putut împăca niciodată cu uniformitatea inumană a timpului „obiectiv", cu regularitatea unei curgeri temporale ce nu ține seamă de stările sale lăuntrice:

„Temps jaloux, se peut-il que ces moments d'ivresse,
Où l'amour à longs flots nous verse le bonheur,
S'envolent loin de nous de la même vitesse
Que les jours de malheur?"[426].

---

[425] Cezar Baltag, *De te narratur*, din volumul *Dialog la mal*, Editura Eminescu, 1985, p. 64.

[426] „O, Timp gelos, aceste momente de-mbătare,
Când dragostea ne toarnă-al plăcerilor nectar,
De ce e scris să zboare cu-acelaşi zor cu care
Trec zilele de-amar?"
(A. de Lamartine, *Le lac*, trad. noastră).

Fie că vrem, fie că nu, timpul trebuie însă lăsat să-şi desfăşoare mosorul în ritmul său propriu, pe care nu-l putem influenţa nicicum:

„Cine se grăbeşte? Timpul trebuie măcinat"[427].

Trăim cu toţii, adesea în chip dureros, contrastul dintre egalitatea obiectivă a secundelor vieţii noastre şi imensa deosebire calitativă ce se naşte între ele ca urmare a sentimentelor cu care le parcurgem. Ştim ce poate însemna în destinul unui om o clipă unică: cea a întâlnirii cu marea dragoste sau cu drumeţul nevăzut de pe drumul Damascului, clipa deznădejdii sau aceea a extazului, clipa norocoasă când „un înger al Domnului se pogora în scăldătoare (...) şi cel ce intra întâi după tulburarea apei se făcea sănătos de orice boală era ţinut"[428] sau momentul dramatic al avertismentului divin: „nebune, în noaptea aceasta îţi vor cere sufletul şi cele ce-ai pregătit ale cui vor fi?"[429]:

„Într-o viaţă întreagă
o singură zi

într-o singură zi
o singură şansă

[427] Cezar Baltag, *Astarteea*, din volumul *Monada*, Editura pentru Literatură, 1968, p. 58.
[428] Ioan 5,4.
[429] Luca 12,20.

o clipă
când se deschid cele
o mie
de lacăte
şi timp de o bătaie de inimă
dispar şi pereţii

Viaţa
ca să aştepţi ziua

Ziua
ca să prinzi clipa

Clipa
ca să ieşi din mormânt
dacă între timp toate
lacătele
nu prind a se închide
cu zgomot
la loc

Iată a bătut
orologiul
şi ai înţeles:
viaţa nu este parcă asta
dar e prea târziu şi nu mai

poți să recunoști
ziua

Ți-a mai rămas Clipa"[430].

Dintre toate clipele, cea a trecerii pragului către necunoscut inspiră cea mai mare teamă:

„Ci poarta e în adevăr aci? Poarta sură
căreia n-aș vrea pe nume să-i spun?
Tu oprește-mă încă, să nu intru. Nu vreau să apun"[431].

După o viață de încercări diverse, iată-ne ajunși la Marea Încercare:

„Greu e totul, timpul, pasul.
Grea-i purcederea, popasul.
Grele-s pulberea și duhul,
greu pe umeri chiar văzduhul.
Greul cel mai greu, mai mare
fi-va capătul de cale"[432].

Discutam puțin mai înainte despre cauzalitatea *à rebours* ce caracterizează viața noastră sufletească. E o

---

[430] Cezar Baltag, *Raza*, din volumul *Dialog la mal*, Editura Eminescu, 1985, p. 79.

[431] Lucian Blaga, *Cuvinte către fata necunoscută din poartă*, din ciclul *Nebănuitele trepte*.

[432] Lucian Blaga, *Greeruşa*, din volumul *Poezii*, Editura pentru Literatură, 1966, p. 405.

realitate incontestabilă faptul că motivațiile unei bune părți dintre trăirile și acțiunile umane se află în viitor. Chiar improbabile, multe întâmplări care ar putea surveni (să ne amintim numai de căderea celebrului drob de sare dintr-o binecunoscută povestire a lui Ion Creangă) pot fi determinante pentru deciziile noastre actuale. Or, moartea este un eveniment nu numai probabil, ci absolut cert pentru fiecare dintre noi. Ne aflăm, fără excepție, în postura condamnatului la pedeapsa capitală căruia nu i s-au comunicat data și ora execuției, dar care știe cu precizie că nu există nicio cale de obținere a grațierii. Tot ceea ce putem nădăjdui e ca punerea în practică a sentinței să mai fie amânată. Ba, mai mult decât atât, trăim cu impresia că legea ne-ar da dreptul la un număr indefinit de păsuiri, de natură să ne asigure un soi de „eternitate provizorie", de unde și revolta împotriva destinului pe care o provoacă de regulă deznodământul fatal, indiferent cât de târziu survine acesta. Nu există deces neînsoțit de replici de genul „bietul de el, putea să mai trăiască", oricât de avansată ar fi fost vârsta răposatului. Zadarnic rațiunea înțelege caracterul ineluctabil al morții, sufletul uman nu se va împăca niciodată cu ideea sfârșitului:

„ne învățăm cu moartea în fiecare zi
de parcă o săgeată ne caută prin lume
mereu e prea devreme, nicicând

nu pare dreaptă
cum pot numi
iubire
şi sfântă, înţeleaptă
alcătuirea lumii şi blândă
peste fire?[433]

Ros de o boală incurabilă, autorul versurilor de mai sus ne-a lăsat moştenire probabil cea mai profundă meditaţie poetică asupra misterului morţii din întreaga literatură română. Neliniştea iscată de imposibilitatea anticipării momentului final îmbracă la Daniel Turcea una dintre expresiile cele mai tulburătoare:

„Lumină, în Lumină, în Lumină
şi spui
fii asemenea Mie?
«cu mâna mea îţi voi acoperi faţa
şi aşa voi trece. În adiere
căci nu poate om să mă vadă
şi să fie viu»
o, înviere
Lumină mai presus de strălucire
iată inima mea ca o pleoapă zvâcnind

[433] Daniel Turcea, *Logos, izvorul*, din volumul *Epifania*, Editura Cartea Românească, 1982, p. 201.

peste sânge
carne viscolită de gânduri
nu-mi cunosc
moartea
oricât de aproape ar fi. Şi Tu spui
fii asemenea Mie?"[434]

Metafora uşii, termen de comparaţie pentru clipă întâlnit deja la Cezar Baltag, se îmbogăţeşte cu ideea deschiderii către o lume de lumină în care vederea realităţilor suprafireşti devine posibilă:

„bucură-te, va veni
în sfârşit
clipa, ca o uşă
larg deschisă în
lumină

cine se poate apropia
de tine, cel
cu adevărat
înger
ajută-mi
să te văd"[435].

[434] Idem, *Povestiri*, din volumul *Epifania*, Editura Cartea Românească, 1982, p. 214.

[435] Idem, *Iubirea, răsărind începuse*, din ciclul postum *Poeme de dragoste*, în volumul *Epifania*, Editura Cartea Românească, 1982, p. 243.

Poetul este încredințat că nu doar viața, ci și moartea e trecătoare:

„De la Abel până la cei fără nume
pribegi suntem
numai o vreme
cu vremelnică moarte murim"[436].

și că dincolo, după „vremelnica moarte", îl așteaptă un nou început:

„eu am uitat și frica și tristețea
nu mai am de străbătut
decât propria-mi umbră, înserarea
ființei mele, Doamne, am aflat
celor ce au sfârșit un început[437].

Însuși momentul morții poate deveni insesizabil datorită cufundării bruște a sufletului în atmosfera radioasă a noului eon:

„[...] amintește-ți
cum numai apropiindu-te nu vei cunoaște
de-atâta lumină nici clipa
morții altfel decât

[436] Idem, *Certarea filosofilor*, din ciclul *Frumusețe și eroare*, în volumul *Epifania*, Editura Cartea Românească, 1982, p. 155.
[437] Idem, *Mărturisire*, din ciclul postum *Poeme de dragoste*, în volumul *Epifania*, Editura Cartea Românească, 1982, p. 255.

o fără de nume
bucurie, apropie-te"[438].

Presentimentul acestei proximități e suficient pentru a-l face să se simtă invadat de o bucurie inexprimabilă:

„eu știu, eu cred, eu sunt fericit
în clipa morții va inunda lumina
gustul ei e pe buzele mele
bucuria ei e în mine
atunci însă, vălul ei se va ridica"[439].

Astfel, îmbărbătat de glasul divin care îi șoptește:

„îți spun cuvinte mult mai vechi ca lumea
nu plânge moartea, iată
mor în tine
ca să-nțelegi

lumină lină îți aduc în dar
cum nu văzură înțelepții lumii
respiră
veșnicia
gând cu gând"[440],

[438] Idem, *Asemenea dimineții*, din ciclul postum *Poeme de dragoste*, în volumul *Epifania*, Editura Cartea Românească, 1982, p. 240.

[439] Idem, *Din nou acum*, din ciclul postum *Poeme de dragoste*, în volumul *Epifania*, Editura Cartea Românească, 1982, p. 231.

[440] Idem, *Întreaga lume nu-i decât un cort*, din ciclul postum *Poeme de dragoste*, în volumul *Epifania*, Editura Cartea Românească, 1982, p. 306.

poetul depăşeşte instinctiva spaimă de moarte înrădăcinată în profunzimile oricărui suflet omenesc şi poate declara senin, cu liniştea celui care a înţeles:

„ştiu, vom muri
dar câtă splendoare!”[441].

[441] Idem, *Anastasia*, din ciclul postum *Poeme de dragoste*, în volumul *Epifania*, Editura Cartea Românească, 1982, p. 273.

XXII. Un paradox temporal: eternitatea

Timpul mort şi-ntinde trupul şi devine vecinicie,
Căci nimic nu se întâmplă în întinderea pustie.

M. Eminescu[442]

Şi s-a jurat pe Cel ce este viu în vecii vecilor, Care a făcut cerul şi cele ce sunt în cer şi pământul şi cele ce sunt pe pământ şi marea şi cele ce sunt în mare, că timp nu va mai fi.

Sf. Ioan Teologul[443]

---

[442] *Scrisoarea I.*
[443] Apoc. 10, 6.

Diferit de toate celelalte creaturi terestre prin conştiinţa morţii inevitabile, omul nu a încetat încă din zorii apariţiei sale să aspire către depăşirea acestei condiţii tragice. Începând cu autorul anonim al *Epopeii lui Ghilgameş*, poeţii au dat glas chinuitoarei întrebări: „există nemurirea şi cum poate fi ea dobândită?". Însuşi gândul la o atare posibilitate era de natură să trezească atât teamă, cât şi speranţă:

„arată-mi omul
care poate duce, între zvâcnirea tâmplelor
sub pleoape
sau în adâncul fără gând şi cuget
în hăul firii
veşnicia
fără să ardă, fără să strige şi
să se revolte
că nu o are şi că i-ai dat moarte
om sunt, pe pământ
şi ce-am ştiut m-a rătăcit sub soare
şi ce-am dorit m-a urâţit sub lună
şi ce-am văzut frumos am aruncat
şi-n rana-abia deschisă am lovit
şi ce era nevinovat
am lovit până ce ruşinea
acoperi cu vina ei şi şterse
lumina ce-o-ndrăgisem, c-un cuvânt

m-ai vindecat, cu aşezarea mâinii
pe creştet, m-ai iertat
în cuibul firii mele şi mi-ai adus
această-mbelşugată-n rod avere
cine-i să spună
cine-i să cunoască
şi cine, cine, cine mai ales
să nu se bucure fiindc-a aflat
taina ce-nconjură şi ţine cerul
cum ţii un fulg
în palmă, de zăpadă"[444].

Dar ideea înveşnicirii noastre are de înfruntat paradoxurile de principiu ale eternităţii. Cum trebuie înţeleasă veşnicia? Este ea stagnare absolută, încetare a oricărei deveniri sau „eternă reîntoarcere", reiterare ciclică *ad infinitum* a unor stări deja parcurse? Ambele perspective sunt dezamăgitoare. Imobilitatea deplină e un alt nume al morţii, în timp ce automatismul unei istorii care se repetă la nesfârşit contravine naturii procesuale a conştiinţei consumatoare de noutate.

Eminescu a fost la noi, prin excelenţă, exponentul, în planul gândirii poetice, al ideii timpului ciclic, alimentate atât de schopenhauerism şi filosofia indiană, cât şi de

[444] Daniel Turcea, *Marea dragoste,* din ciclul postum *Poeme de dragoste*, în volumul *Epifania*, Editura Cartea Românească, 1982, p. 228.

atomismul mecanicist al veacului său, potrivit căruia, în viața presupus infinită a universului, orice formă de organizare, fie ea oricât de complexă sau originală, va trebui, mai devreme sau mai târziu, să reapară cu necesitate, ca rezultat al recombinării aleatorii a particulelor materiale:

„Este nu numai verosimil **ci sigur** cum că moartea desăvârşită a intelectului nostru aflându-se faţă cu posibilitatea infinită a eternităţii, dup-un interval de timp nemăsurabil de lung, dar a cărui lungime e indiferentă, [acesta n.n.]va reapărea iarăşi cu aceleaşi funcţiuni şi sub aceleaşi condiţii, şi-n aceasta constă nemurirea sa. Căci dacă ne-nchipuim eternitatea moartă ca o urnă de loterie, în care stau închise toate formele vieţii, e neapărat că în ea se va trage neapărat odată (şi momentul acesta e indiferent oricât de depărtat ar fi) numărul specific al formei omeneşti"[445].

Se cade să menționăm însă, spre cinstea spiritului ştiinţific al poetului, că, imediat după ce dă drept cert scenariul cosmic de mai sus, revine cu un corectiv esențial: în ipoteza infinităţii structurilor posibile, problema devine, în bună logică probabilistă, una nedeterminată:

„Dar totuşi aceasta e cu putinţă numai într-un caz, dacă mulţimea formelor posibile de viaţă ar fi (oricât de

[445] Ms. 2255, citat după M. Eminescu, *Fragmentarium*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1981, p. 279.

mare ar voi căci e indiferent) dar totuşi mărginită – îndată însă ce-ar fi nemărginită, atuncea probabilitatea ar dispărea căci ar fi ca o loterie ce s-ar trage în etern, dar cu numere infinit de multe, astfel încât tocmai numărul formei omeneşti nu s-ar trage **niciodată**. Rămâne a decide dacă numărul formelor pe care natura le produce este nemărginit"[446].

Nemurirea, astfel înţeleasă, a persoanei umane nu este, precum ar putea să pară, una discontinuă. Operând distincţia, pe care se bazează şi cercetarea noastră, dintre timpul universal şi cel psihologic, Eminescu observă că, din punct de vedere subiectiv, nu se poate vorbi de o soluţie de continuitate, odată ce intervalele dintre două existenţe succesive ale unei entităţi conştiente identice rămân nepercepute ca atare:

„Dacă acum preste (subiectiv vorbind) miliarde de ani acest cap omenesc ar răsări iar, faptul că acest timp nemăsurat s-a scurs fără ca el să poată şti, căci timp n-a esistat în lipsa lui, ar face ca tot acel timp să fie mai puţin decât clipa de adormire, în care el ş-ar fi suspendat funcţiunea"[447].

În perfectă concordanţă cu această repetare a destinelor individuale, natura reiterează şi ea necontenit

[446] *Ibidem*.
[447] *Ibidem*.

un acelaşi program:

„Se pare cum că alte valuri
Cobor mereu pe-acelaşi vad,
Se pare cum că-i altă toamnă,
Ci-n veci aceleaşi frunze cad”[448],

lucru pe care „ştiutorul” are ocazia să-l constate şi în plan social:

„Viitorul şi trecutul
Sunt a filei două feţe,
Vede-n capăt începutul
Cine ştie să le-nveţe;
Tot ce-a fost ori o să fie
În prezent le-avem pe toate,
Dar de-a lor zădărnicie
Te întreabă şi socoate”[449].

Corolarul paradoxal al acestei teze este că tot ceea ce există este şi veşnic:

„De aceea numai a **nu fi fost niciodată** este singura formă a neexistenţei, cine există, există şi va exista întotdeauna – de nu în faptă, dar ca posibilitate şi posibilitatea – neavând în eternitate timpul nici un înţeles – este existenţa chiar”[450].

---

[448] *Cu mâne zilele-ţi adaogi.*

[449] *Glossă.*

[450] Ms. 2255, citat după M. Eminescu, *Fragmentarium*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1981, p. 281.

Eternitatea suferă astfel, la Eminescu, un fel de proces de „banalizare", întrucât ajunge să constituie un atribut sine qua non al întregului existent. O singură clipă de ființare este suficientă pentru a asigura cuiva dăinuirea veşnică. Distincția dintre efemer şi etern se vede astfel anulată şi odată cu ea dispare una dintre deosebirile fundamentale ce marchează, în viziunea marilor religii, prăpastia dintre Creatorul divin şi lumea creată.

Să trecem peste contradicția vădită dintre credința eminesciană în eternitatea de principiu a oricărei entități gânditoare şi dorința Luceafărului de a renunța la condiția sa de ființă nemuritoare („De greul negrei vecinicii / Părinte mă dezleagă") pentru a împărtăşi vremelnicia iubitei („Tu te coboară pe pământ, / Fii muritor ca mine"), întrucât ceea ce ne interesează aici nu este căutarea neconcordanțelor dintre filosofia şi poezia lui Eminescu (a pretinde consistență logică între speculațiile din *Caiete* şi alegoria genială pe care s-a clădit cel mai izbutit poem al său ar trăda, de-altminteri, o lamentabilă obtuzitate belferească), ci evidențierea unui mod anume de a concepe eternitatea. Deşi îmbibat de pesimism, căci un destin repetat la nesfârşit e mai degrabă o caznă sisifică decât un viitor de jinduit, acest fel de a vedea lucrurile nu poate fi despărțit de o aspirație cum nu se poate mai omenească: aceea de a-ți retrăi iarăşi şi iarăşi viața.

Este exact ideea pe care o refuză Blaga:

„Pe căile vremii se duc şi vin
cu pas adânc ca de soartă
albe fecioare şi negre fecioare:
îndemnuri cereşti
să fim încă o dată,
să fim încă de-o mie de ori,
să fim, să fim!
Dar eu umblu lângă ape cântătoare
şi cu faţa-ngropată în palme – mă apăr:
eu nu! Amin”[451].

În răspăr cu concepţia eminesciană, pentru Blaga veşnicia este sinonimă cu încremenirea într-o stare imuabilă:

„Eu cred că veşnicia s-a născut la sat.
Aici orice gând e mai încet,
şi inima-ţi zvâcneşte mai rar,
ca şi cum nu ţi-ar bate viaţa în piept,
ci adânc în pământ undeva”[452],

dar cum oprirea totală a timpului ar fi un nonsens, poetul se mulţumeşte cu o aproximare a ei: pseudo-atemporalitatea unei lumi în care devenirea este încetinită până aproape de limita stagnării. Persistenţa

[451] Lucian Blaga, *Tăgăduiri*, din ciclul *Lauda somnului*.
[452] Idem, *Sufletul satului*, din ciclul *În marea trecere*.

curgerii netulburate a izvorului din Lancrăm este o metaforă a acestei permanențe, ce sugerează, dincolo de schimbările inevitabile, prezența ascunsă în adâncul întocmirilor mundane a unui substrat invariant de natura unei simili-veşnicii:

„Împărății s-au prăbuşit.
Războaie mari ne-au pustiit.
Numai la Lancrăm sub răzor
rămas-a firav un izvor.

Păduri s-au stins. Şi rând pe rând
oameni în umbră s-au retras,
veşminte de pământ luând.
Dar şipotul, el a rămas.

De-a lungul anilor în şir,
de câte ori în sat mă-ntorc,
mă duc să-l văd. E ca un fir
pe care Parcele îl torc"[453].

E însă de la sine înțeles că încetinirea proceselor nu ar putea constitui nici măcar o rețetă de dilatare subiectivă a timpului, nemite una de eternizare (chiar dacă, în viziunea lui Eminescu, veşnicia poate proveni din însăşi lungirea peste măsură a timpului: „Timpul

[453] Idem, *Izvorul*, din ciclul *Stihuitorul*.

mort şi-ntinde trupul şi devine vecinicie"). Dacă am trăi viaţa de câteva ore a unei efemeride, copacii „ce se scutură de vânt" ne-ar părea la fel de încremeniţi ca statuile; în schimb, dacă inima ne-ar bate în ritmul schimbărilor geologice, munţii ar creşte şi apoi s-ar topi în aer sub ochii noştri ca o bucăţică de zahăr într-o ceaşcă de ceai, dar nici într-un caz, nici în celălalt sentimentul trecerii inexorabile a timpului nu ar avea de ce să fie mai puţin acut.

Comparându-se cu Creatorul, Arghezi, „prins adânc între vecii şi ceaţă"[454], îşi deplânge scurtimea zilelor: „Din vecinicia ta nu sunt măcar un ceas"[455], dar este evident că tragismul condiţiei a cărei conştiinţă îl macină pe poet nu s-ar fi atenuat întru nimic prin simpla extindere a „ceasului" la o zi sau la un veac. Aceasta fiindcă aici nu încap jumătăţi de măsură: *aut imortalitas aut nihil*! Dacă tot suntem sortiţi unei stingeri definitive, nu mai contează cât trăim. Pentru fiinţa muritoare, longevitatea devine un detaliu lipsit de relevanţă ontologică.

Dar nemurirea? Poate fi ea gândită în termenii unei analize logice?

Teologii mai multor religii văd în ea un privilegiu absolut al divinităţii. În viziunea tradiţională, şi omului i se

---

[454] Tudor Arghezi, *Psalm* în *Versuri*, Editura pentru Literatură şi Artă, 1959, p. 36.

[455] Idem, *Psalm* în *Versuri*, Editura pentru Literatură şi Artă, 1959, p. 45.

promite[456] o nemurire, dar una „de gradul doi", *viața veșnică*, ce nu reprezintă neapărat abolirea timpului, ci numai prelungirea indefinită a unei existențe postume. În ciuda enigmaticei și derutantei profeții din *Apocalipsa Sfântului Ioan Teologul* („Și s-a jurat [...] că timp nu va mai fi"), ideea creștină, aflată în perfect acord cu cele mai vechi concepții religioase cunoscute, este, în general, aceea că, după moarte se va *întâmpla* ceva cu noi, ceea ce înseamnă că timpul va mai persista încă, fie și într-o nouă ipostază, transfigurată, precum întreaga realitate postanastatică.

Tot pentru o continuare a existenței timpului în eonul consecvent Judecății pledează și definiția christică a vieții de apoi, cuprinsă în cuvântarea de despărțire ținută la Cina cea de Taină: „Iar viața veșnică aceasta este: să Te cunoască pe Tine, singurul Dumnezeu adevărat, și pe Iisus Hristos pe Care L-ai trimis"[457]. Cunoașterea umană având întotdeauna un caracter procesual și nefiind niciodată exhaustivă (cu atât mai mult atunci când e vorba de explorarea Absolutului divin, inepuizabil prin definiție), ea nu se va putea dispensa de timp nici în veacul acesta și nici în cel ce va să vină. Prelungirea în veșnicie a temporalității ființei umane apare astfel ca un corolar al infinității lui Dumnezeu, pe care o durată limitată nu

[456] „Și aceasta este făgăduința pe care El ne-a făgăduit-o: Viața veșnică", I Ioan 2, 25.

[457] Ioan 17, 3.

ne-ar putea îngădui să ne-o apropriem. Argumentul scripturistic se adaugă astfel logicii simțului comun pentru care timpul nu constituie numai un mediu vremelnic de existență a conștiinței umane, ci însăși substanța sa intimă.

În cazul postexistenței spiritului, eternitatea pare a însemna deci numai o durată nesfârșită, nu ieșire din timp, adică atemporalitate. Căci potrivit dogmaticii creștine tradiționale, atemporalitatea constituie apanajul exclusiv al lui Dumnezeu. Totuși, pe măsura aprofundării raporturilor filosofice dintre timp și cauzalitate, teologia contemporană a ajuns să își pună și problema, vădit eterodoxă, a unui dumnezeu pentru care devenirea ar putea avea sens. Este mai cu seamă cazul așa-numitei „teologii a procesului", ce ia în considerare posibilitatea ca divinitatea însăși să fie susceptibilă de un anume fel de evoluție. Schubert Ogden[458], William Kneale[459], Robert Coburn[460], și mulți alții văd lucrurile în acest fel, bazându-se în principal pe ideea, prezentă încă la Friedrich Schleiermacher[461], că o ființă atemporală nu ar putea să își fixeze scopuri și să acționeze

[458] *The Reality of God and other Essays*, London, SCM Press Ldt, 1967.

[459] „Time and Eternity in Theology", *Proceedings of the Aristotelian Society*, 1960-1961, pp. 87-108.

[460] „Professor Malcolm on God", *Australasian Journal of Philosophy*, 40-41, 1962-1963.

[461] *Der Christliche Glaube nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche*, 1821-1822, *apud* Carl F.H. Henry, *Dumnezeu, revelație și autoritate*, Oradea, Editura Cartea Creștină, 2000, vol. 5, p. 285.

în vederea îndeplinirii lor. Readusă în actualitate de asemenea îndrăznețe încercări de regândire a străvechii teme a atributelor divine, problema atemporalității Creatorului merită să ne rețină puțin atenția.

Pentru majoritatea autorilor din perioada patristică și medievală, atemporalitatea reprezenta o calitate divină esențială, una dintre „perfecțiunile" sine qua non, obligatoriu prezente în orice definiție a lui Dumnezeu. Ideea a părut multă vreme atât de naturală încât chiar și cititorul actual lipsit de orice prejudecăți dogmatice rămâne surprins la lectura unor dubii precum cele exprimate în vremea noastră de Nelson Pike: „Nu am putut să descopăr o legătură logică clară între ideea că Dumnezeu este mai mare decât orice altă ființă care poate fi concepută și ideea că Dumnezeu este atemporal"[462].

Totuși postulatul vechii teologii conform căruia ființa desăvârșită ar trebui să fie și atemporală are o bază logică ce nu poate fi ignorată: posesia actuală, într-o măsură supremă, a tuturor calităților anulează atât necesitatea, cât și orice posibilitate de schimbare, golind de sens ideea devenirii. Așadar timpul, care înseamnă tocmai transformare, evoluție, nu are ce căuta în definirea absolutului divin.

---

[462] *God and Timelessness*, London, Routledge & Kegan Paul, 1970, p. 165, *apud* Carl F.H. Henry, *Dumnezeu, revelație și autoritate*, Oradea, Editura Cartea Creștină, 2000, vol. 5, p. 294.

E drept însă că un atare raționament este pur filosofic. Departe de a i se putea găsi o fundamentare scripturistică, el dovedește mai degrabă cât de profund înrădăcinată în gândirea Părinților era ideea parmenidiană ce identifica perfecțiunea cu imobilitatea. Crescuți la școala platonismului[463] și a surselor sale, întemeietorii dogmaticii creștine au depus un uriaș și laborios efort de a concilia două idei greu compatibile: conceptul filosofic de Ființă Supremă perfectă și imuabilă, de sorginte păgână, grecească, și divinitatea personală a revelației iudeo-creștine, Dumnezeul activ și iubitor, profund implicat în istorie despre care ne vorbesc Scripturile (*ta Biblia*). Lectura oricărui tratat de dogmatică arată că, din păcate, integrarea fără fisură a acestor concepții divergente nu a reușit niciodată.

Senzația cititorului atent al mai tuturor marilor sinteze, de la *Dogmatica* sfântului Ioan Damaschin la *Summa Theologiae* d'aquiniană, este că ni se vorbește succesiv despre doi dumnezei: Absolutul speculației

[463] „[...] atât *a fost* cât și *va fi* sunt forme născute ale timpului, pe care, nedându-ne seama, le atribuim în mod greșit existenței veșnice. Căci noi spunem *a fost*, *este* și *va fi*, dar, într-o vorbire adevărată, numai *este* i se potrivește, în timp ce *a fost* și *va fi* se cad a fi enunțate despre devenirea ce se desfășoară în timp, căci acestea sunt mișcări, pe când ceea ce este veșnic identic și imobil nu poate deveni nici mai bătrân, nici mai tânăr prin trecerea timpului; și nici nu a fost cândva, nici nu este acum și nici nu va fi vreodată în devenire" (Platon, *Timaios*, 37 e, 38 a, în *Opere*, vol. VII, Editura Științifică, 1993, p. 150-151).

filosofice, idee măreață, dar remarcabil de inutilă pentru viața sufletească a credinciosului, și Dumnezeul tripersonal al celor două Testamente, proniator și ocrotitor al umanității în general, dar și al fiecărui individ în parte, fără discriminare, întrucât „face să răsară soarele Său peste cei răi și peste cei buni și trimite ploaie peste cei drepți și peste cei nedrepți"[464]. Cel dintâi constituie o abstracțiune inaccesibilă, pe când Cel de al doilea se află la îndemâna oricui (și chiar într-o mai mare măsură la a celor „săraci cu duhul"[465] decât la a „filosofilor și savanților"[466]). În contextul tentativei de compatibilizare a acestor două chipuri neasemănătoare ale divinității, clarificarea conținutului noțiunilor de eternitate și atemporalitate joacă un rol esențial.

Dacă imaginea populară a veșniciei a fost întotdeauna aceea a unei durate infinite, teologia a văzut mai degrabă eternitatea divină ca pe o transcendere a timpului. În secolul al XI-lea, părintele scolasticii Anselm de Canterbury sintetiza această perspectivă scriind: „N-ai fost ieri și nu vei fi mâine, dar ești ieri și azi și mâine; mai exact încă, de fapt, Tu nu ești nici ieri, nici azi, nici mâine pentru că simplu *ești în afara oricărui timp* (subl. noastră). Ieri și azi și mâine nu

[464] Matei 5, 45.

[465] Matei 5, 3.

[466] Blaise Pascal, *Memorial*, în *Pensées*, Paris, J. de Gigord Éditeur, 1923, p. 295.

sunt decât în timp; dar Tu, pentru că nimic nu este fără Tine, nu eşti într-un loc, nici într-un timp, ci toate lucrurile sunt în Tine; nimic nu Te conţine, ci Tu le conţii pe toate"[467].

Poziţia aceasta, larg împărtăşită, şi nu numai în secolele trecute, nu este însă inatacabilă. Oricum, pentru a o putea supune unei analize, se cere lămurit mai întâi ce sens acordăm afirmaţiei că „Dumnezeu conţine totul". Potrivit definiţiei canonice, substanţa divină nu poate fi decât simplă şi nedecompozabilă, altminteri s-ar putea ajunge la fisurarea, dezagregarea sau, dimpotrivă, completarea, ameliorarea ei. „Căci, ne-o spune în cel mai pur spirit al gândirii dialectice antice sfîntul Ioan Damaschin, compunerea este principiul luptei; lupta, principiul dezbinării; dezbinarea principiul descompunerii; iar descompunerea este cu totul străină lui Dumnezeu"[468]. Totodată, ea trebuie să fie omniprezentă şi, ca atare, nimic nu o poate limita. Dumnezeu este deci, necesarmente, necircumscris[469]. În sensul acesta El conţine tot existentul

---

[467] *Proslogion*, traducere, postfaţă şi note de Gh. Vlăduţescu, Editura Ştiinţifică, 1997, p. 26.

[468] Ioan Damaschin, *Dogmatica*, ediţia a III-a, traducere de pr. D. Fecioru, Bucureşti, Editura Scripta, 1993, p. 19.

[469] „Ceea ce este circumscris este limitat în spaţiu sau în timp sau în gândire, iar ceea ce este necircumscris nu este limitat de niciuna dintre acestea. Necircumscrisă este numai Dumnezeirea, pentru că este fără de început şi fără de sfârşit, cuprinde totul şi nu este sesizată de raţiune. Numai Dumnezeu este incomprehensibil, indefinit, necunoscut de nimeni, dar numai El se cunoaşte pe Sine Însuşi" (Sf. Ioan Damaschin, *op. cit.*, p.40).

şi, prin aceasta, şi timpul, pe care îl îmbrăţişează fără ca temporalitatea să Îi afecteze în vreun fel natura intimă, după cum nici existenţa lumii create nu o poate face.

O doctrină divergentă s-a născut în iudaismul secolului al XVI-lea. Pentru Isaac Luria (1514-1572), conducătorul şcolii rabinice din Safed (Palestina) de după expulzarea evreilor din Spania, apariţia universului nu a rămas fără urmări asupra Creatorului, deoarece l-a obligat pe acesta să se limiteze, retrăgându-se parţial în Sine spre a face loc lumii. Această „contracţie" (*ţimţum*), ce reprezintă totodată o formă de chenoză, un sacrificiu liber asumat de divinitate din dragoste pentru creatură, constituie un *eveniment* al înseşi vieţii lui Dumnezeu, care ne împiedică să îi mai atribuim acestuia atemporalitatea impasibilă a conceptului platonic. După cum subliniază Mircea Eliade, „Luria consideră actul cosmogonic ca având loc în Dumnezeu"[470]. În plus, „un rest al luminii divine rămâne în spaţiul primordial creat prin *ţimţum*", constituindu-se într-o punte între Creator şi creatură şi o speranţă de salvare pentru aceasta din urmă. Acest reziduu divin ce va contribui la restaurarea finală (*tikkun*) ar putea fi asemănat întrucâtva cu *energiile necreate* din învăţătura palamită, asupra funcţiei cărora va trebui să mai revenim.

[470] *Istoria credinţelor şi ideilor religioase*, Editura Ştiinţifică, 1991, vol. III, p. 172.

În contemporaneitate, filosoful protestant Nicholas Wolterstorff, care face apel la „dez-elenizarea" concepției creștine despre Dumnezeu, a afirmat, cu toată tăria, că „o teologie care optează pentru un Dumnezeu etern nu poate fi o teologie fidelă mărturiei biblice" și „nu poate evita intrarea în conflict cu mărturisirea lui Dumnezeu ca răscumpărător"[471]. Prin întruparea Logosului la „plinirea vremii", divinitatea s-a inserat în timp, ceea ce l-a determinat pe Bernard R. Brasnett să afirme că „dacă Încarnarea este o încarnare reală (și creștinismul eșuează chiar în miezul său dacă nu este așa), ea este apariția lui Dumnezeu într-o lume unde timpul este real"[472]. Pe de altă parte însă, dogma unirii enipostatice a naturilor divină și umană în persoana lui Iisus Hristos lasă totuși loc pentru coexistența paradoxală a atemporalității și temporalității în structura lăuntrică unitară, dar teandrică, a Mântuitorului.

Nu încape îndoială că, potrivit concepției religioase iudeo-creștine, există o istorie a Revelației și a Mântuirii marcată de momente cruciale (inclusiv în sens literal, căci

[471] „God Everlasting", în *God and the Good*, Clifton J. Orlebeke și Lewis B. Smedes, Ed. de Grand Rapids, Wm. B. Eerdmans, 1975, p. 182, *apud* Carl F.H. Henry, *op. cit.*, p. 273.

[472] *The Suffering of the Impassible God*, London, SPCK, New Zork and Toronto, The Macmillan Company, 1928, p. 81, *apud* Carl F.H. Henry, *op. cit.* p. 291.

Răstignirea a fost *crucială* la propriu) pe parcursul cărora Dumnezeu a intervenit în lume făcându-şi cunoscute, adesea în modul cel mai explicit, intenţiile. Or, urmărirea de scopuri şi, în general, orice act de voinţă presupun distincţii temporale, existenţa unui „acum" al hotărârii şi a unui „cândva" al atingerii ţelului, a unui prezent şi a unui viitor. Creaţia însăşi a fost un asemenea act şi, de aceea B.R. Brasnett s-a putut întreba: „Cum poate un Dumnezeu, El însuşi în afara timpului, să producă ceea ce este nou, şi deci în timp?". La rândul său, Lewis R. Farnell constata faptul că „nici un scriitor antic sau recent nu a reuşit să arate cum anume ideea de creaţie este compatibilă cu ideea de atemporalitate [...], fiindcă a crea înseamnă în mod necesar a face ceva nou, ceva ce nici măcar în formă nu a existat înainte; iar «nou» şi «înainte» sunt determinaţii temporale"[473].

Să fie atunci mai acceptabilă ideea unui Dumnezeu etern doar în sensul „slab" al cuvântului, adică nu atemporal, ci numai existând din veşnicie şi pentru veşnicie? „Dacă trebuie să raţionăm empiric în ceea ce priveşte atributele lui Dumnezeu, scrie Peter A. Bertocci, timpul, ca durată şi succesiune, trebuie să fie aplicabil la experienţa lui Dumnezeu, chiar dacă intervalul Lui

[473] *The Attributes of God*, London, Oxford University Press, 1925, p. 256, *apud* Carl F.H. Henry, *op. cit.*, p. 298.

temporal este mult mai mare şi tempoul Lui este diferit de al nostru"[474]. Un număr de teologi contemporani (printre care, cu o deosebită vigoare şi risipă de argumente, Oscar Cullmann[475]) tind să agreeze o atare soluție[476], dar nu putem trece cu vederea faptul că ea antrenează dificultăți majore.

Principala piedică în acceptarea tezei temporalității divine rezidă în imposibilitatea concilierii ei cu omniscienţa lui Dumnezeu. Dacă timpul intervine în vreun fel în modul în care Dumnezeu cunoaşte lucrurile, adică dacă în mintea divină există succesiune de idei, atunci El nu posedă *acum* cunoaşterea completă a ceea ce *va fi*. Charles Hartshorne, care a făcut pasul riscant de a accepta această idee, nu ezită să afirme că „şi Dumnezeu are un viitor"[477]. A accepta însă că experienţa lui Dumnezeu se îmbogăţeşte în timp ar însemna distrugerea din temelii a întregului edificiu al oricărei învățături religioase, căci în acest caz ar exista riscul ca El să îşi revizuiască oricând

---

[474] *The Empirical Argument for God in Late British Thought*, Cambridge, Harvard University Press, 1938, Millwood, NY, Kraus, 1970, p. 287.

[475] *Christus und die Zeit*, Zollikon-Zürich, Evangelicher Verlag A.G., 1946.

[476] De pildă, J. Oliver Buswell Jr. (*A Systematic Theology of the Christian Religion*, Grand Rapids, Zondervan Publishing House, 1962) susține că, asemenea omului, Dumnezeu are un sentiment al timpului care implică distincția dintre trecut, prezent şi viitor, idee împărtăşită şi de Clark Pinnock (*Biblical Revelation*, Chicago, Moody Press, 1971).

[477] *The Transcendence of God, A Study in Contemporary Philosophical Theology*, Philadelphia, The Westminster Press, 1958, p. 153.

principiile, să se dezică de ceea ce le ceruse oamenilor până la un moment dat şi să le pretindă în continuare cu totul altceva[478]. În fond, ce l-ar putea împiedica să o facă odată ce este dotat cu voinţă liberă şi atotputernic? Destinul lumii s-ar transforma atunci într-un joc imprevizibil, aflat la cheremul capriciilor unei divinităţi mult prea asemănătoare cu zeii ignoranţi şi pătimaşi ai unor religii apuse. Or, dacă dorim să păstrăm imaginea unui Dumnezeu atotştiutor şi consecvent cu Sine, nu putem coborî atât de jos ştacheta atributelor divine, decât, poate, cu riscul unei absurde identificări a Creatorului cu demiurgul mărginit al cosmogoniei gnostice.

---

[478] „O divinitate a cărei cunoaştere este legată de timp nu ne poate da o asigurare absolută cu privire la viitor, şi nici măcar la prezent", afirmă, pe bună dreptate, Carl F.H. Henry (*Dumnezeu, revelaţie şi autoritate*, Oradea, Editura Cartea Creştină, 2000, vol. 5, p. 292). Oricum, posibilitatea revizuirii atitudinii lui Dumnezeu faţă de oameni e contrazisă de autorii biblici, care insistă asupra caracterului definitiv al legământului încheiat cu aceştia: „Voi face cu voi un legământ veşnic, dându-vă îndurările Mele cele făgăduite lui David" (Isaia 55, 3); „Eu le voi da cu credincioşie plata lor şi legământ veşnic cu ei voi încheia" (Idem 61,8); „Voi încheia cu ei legământ veşnic, după care Eu nu Mă voi mai întoarce de la ei, ci le voi face bine şi voi pune frica Mea în inima lor, ca ei să nu se mai abată de la Mine" (Ieremia 32, 40); „Dar Eu Îmi voi aduce aminte de legământul Meu încheiat cu tine în zilele tinereţii tale şi voi înnoi cu tine un aşezământ veşnic" (Iezechiel 16, 60); „Voi încheia cu ei un legământ al păcii, legământ veşnic voi avea cu ei" (Idem 37, 26)"; „Şi am văzut apoi alt înger, care zbura prin mijlocul cerului, având să binevestească Evanghelia veşnică" (Apoc. 14,6).

Ca o paranteză pe care nu avem intenția să o dezvoltăm aici, ar fi de observat faptul că, în epoca modernă, Creatorul atemporal tinde să fie înlocuit nu doar de un Dumnezeu supus timpului, ci de Timpul însuşi. La întrebarea cum au apărut viața sau omul pe Pământ, știința evoluționistă, sprijinită pe argumente de incontestabilă consistență, răspunde că bio- sau antropogeneza sunt produse ale timpului. A apărut astfel convingerea că o durată suficient de lungă face posibilă apariția unor entități oricât de complexe, ceea ce înseamnă că timpului i se atribuie nelimitate virtuți creatoare. El ajunge să se substituie astfel cu succes „Făcătorului-a-toate", care, din perspectiva ştiinței, devine, vorba lui Laplace, „o ipoteză inutilă". Pe de altă parte însă, tot știința actuală, prin acceptarea viziunii relativiste care leagă strict timpul de materie, detronându-l din poziția privilegiată de cadru absolut al devenirii universale, a slăbit considerabil tăria argumentelor acelor gânditori care încercau să facă din Dumnezeu un „ocupant al timpului". Ea contribuie astfel, fără voie, la consolidarea concepției teologice tradiționale potrivit căreia timpul „nu este nici un fel de *Umgrund* sau *Urgrund* anterior lui Dumnezeu Însuşi, nici un mediu creat de Dumnezeu, în care, creându-l, El Însuşi se vede scufundat şi în care apoi îşi lansează creaturile"[479].

[479] E.L. Mascall, *The Openness of Being*, Gifford Lectures, 1970-1971, London, Darton, Longman & Todd, 1966, p. 168, *apud* Carl F.H. Henry, *op. cit.*, p. 300.

Revenind la fondul discuției noastre, abordarea din perspectivă iudeo-creștină a eternității divine se lovește de inexistența unei învățături biblice explicite asupra acesteia. Textul sacru face referiri frecvente la veșnicia Tatălui Ceresc[480], ca și la a celorlalte persoane ale Trinității[481], dar nu ne spune ce anume trebuie să înțelegem prin *veșnicie* sau, cel mult, sugerează că ar fi vorba despre o durată incalculabilă, extinsă în ambele direcții ale axei temporale. Faptul că Dumnezeu își amintește („Că Cel ce răzbună sângele lor și-a adus aminte. N-a uitat strigătul săracilor" – Ps. 9, 12; „Căci Dumnezeu nu este nedrept, ca să uite lucrul vostru și dragostea pe care ați arătat-o pentru numele Lui" – Evr. 6, 10), previne, avertizează și cunoaște dinainte viitorul („Lui Dumnezeu îi sunt cunoscute din veac lucrurile

[480] „Iar Avraam a sădit o dumbravă la Beer-Șeba și a chemat acolo numele Domnului Dumnezeului celui veșnic" (Gen. 21, 33); „Împărăți-va Domnul în veac și în veacul veacului" (Exod 15, 18); „Dumnezeu este liman din vremi străvechi; căci cu brațul Lui cel veșnic El te sprijină" (Deut. 33,27); „Împărăți-va Domnul în veac și în veacul veacului" (Ps. 9, 36); „Domnul va împărăți peste potop și va ședea Domnul Împărat în veac" (Ps. 28, 10); „Scaunul Tău, Dumnezeule, în veacul veacului" (Ps. 44, 8); „Mai înainte de s-au făcut munții și s-au zidit pământul și lumea, din veac și până în veac ești Tu" (Ps. 89, 2); „din veac ești Tu" (Ps. 92, 3); „Cele nevăzute ale Lui se văd de la facerea lumii, înțelegându-se din făpturi, adică veșnica Lui putere și dumnezeire, așa ca ei să fie fără cuvânt de apărare" (Rom.1, 20).

[481] „Iisus Hristos, ieri și azi și în veci, este același" (Evrei 13, 8); „Hristos, Care, prin Duhul cel veșnic, S-a adus lui Dumnezeu pe Sine, jertfă fără de prihană" (Idem 9, 14).

Lui" – Fapt. 15, 18) ne-ar putea îndemna să fim de acord cu Schubert Ogden, care afirmă că „supoziția temporalității esențiale a lui Dumnezeu nu este o invenție a lui Heidegger și a altor filosofi moderni, ci este, mai degrabă descoperirea centrală implicită în mărturia Sfintei Scripturi, iar *locus classicus* pentru ea sunt Vechiul și Noul Testament"[482].

Totuși a deduce existența unei temporalități intrinseci a lui Dumnezeu din faptul că El cunoaște timpul ar fi la fel de naiv ca a-l concepe drept spațial pentru simplul motiv că poate cunoaște spațiul. Potrivit Bibliei, timpul nu a preexistat momentului Creației, ci este el însuși un produs al acesteia („În zilele acestea mai de pe urmă ne-a grăit și nouă prin Fiul, pe Care L-a pus moștenitor a toate și prin Care a făcut și veacurile" – Evr. 1, 2). Simultaneitatea apariției lumii și a timpului este subliniată și de Sfântul Augustin, care afirmă că Dumnezeu a creat lumea *cu* timpul și nu *în* timp[483]. De altfel, dacă vreodată Sfinții Părinți ar fi acceptat ideea unui Dumnezeu temporal, problema tipului de activitate pe care Acesta a desfășurat-o înainte de facerea lumii ar fi trebuit să constituie o preocupare teologică majoră, lucru care, după cum se știe, nu s-a întâmplat. E limpede că expresia frecvent folosită „mai înainte de toți vecii" cuprinsă și în Simbolul Credinței era

[482] *Op. cit.*, p. 161.
[483] *De Civitate Dei*, XI, vi.

înțeleasă ca desemnând nu un moment îndepărtat al timpului, ci o stare „anterioară" cronogenezei înseși.

Admiterea atemporalității divine are însă și alte implicații. Mai mulți teologi moderni reproșează acestei teze că îl îndepărtează excesiv pe om de Dumnezeu, întrucât contribuie, pe de o parte la crearea imaginii unei divinități impasibile, mai puțin sau deloc preocupate de destinul istoric al omenirii și, pe de altă parte, la slăbirea ideii biblice fundamentale privind asemănarea dintre om și Dumnezeu.

Prima obiecție este demontată convingător de E.L. Mascall[484], care arată că simultaneitatea prezenței în conștiința lui Dumnezeu a tuturor clipelor timpului, departe de a-l îndepărta pe Acesta de om, sporește aria și amplitudinea compasiunii divine, pentru care persoana noastră nu se limitează la ceea ce reprezentăm astăzi, ci cuprinde tot ceea ce am fost și vom fi până la sfârșitul zilelor noastre. Cea de a doua obiecție pălește, la rândul ei, dacă se ține seama de unele dintre observațiile anterioare privind distincția dintre prezentul psihologic și momentele infinitezimale ale timpului fizic (v. cap. III și IV).

Am arătat pe larg că timpul nostru interior nu este constituit din momente de durată nulă, ci din calupuri temporale de dimensiuni măsurabile, care includ întotdeauna,

[484] *Op. cit.*, p. 163 și urm.

pe lângă nucleul central al clipei nemijlocit prezente, atât o porțiune de trecut percepută subiectiv ca încă persistând, cât şi o mică tranşă de viitor, adică de anticipare a clipei următoare fără de care orice acțiune umană ar fi de neconceput. Henri Bergson şi toți cei care l-au urmat[485] vedeau şi ei lucrurile în acelaşi fel. Dar dacă este aşa, atunci timpul nostru seamănă mai puțin cu cel al lumii neînsuflețite şi mult mai mult cu percepția divină, în simultaneitate, a tuturor celor trei domenii ale trecutului, prezentului şi viitorului. Atâta doar că, din pricina imperfecțiunii minții omeneşti, tranşa de timp universal pe care o putem îmbrățişa dintr-o singură privire este relativ modestă, pe când aceea accesibilă lui Dumnezeu („Cel ce singur are nemurire şi

[485] Să-l citățm din nou pe filosoful Th. Ruyssen: „*La sussession est, à n'en pas douter, une condition essentielle de la conscience. Nos états internes ne sont pas discontinus comme les perles d'un collier; ils se propongent les uns dans les autres. Une sensation absolument simple, réduite à un point indivisible appelé* présent, *est une pure abstraction. Dans l'experience d'une impression qui nous semble présente, si courte soit-elle (éclair, bruit sec d'un verre inégalement chauffé qui éclate), l'analyse distingue sans effort: d'abord, une zone plus ou moins étroite de passé qui est pour nous un* présent apparent, *parce que nous n'avons pas conscience de le connaître par le souvenir; en second lieu, une zone plus ou moins étroite d'avenir que nous n'apercevons pas clairement comme future, parce quelle n'est que le prolongement, dans l'imagination, du passé immédiat. Le* présent réel *qui sépare ces deux zones est une ligne geométrique dont la raison conclut l'existence, mais que la conscience n'aperçoit pas*" (*La Grande Encyclopédie*, vol. 30, p. 1072).

locuieşte întru lumină neapropiată"[486]) se întinde la infinit în ambele direcţii ale timpului.

Dar, dincolo de orice speculaţie filosofică, rămâne deschisă problema modului în care poate fi împăcată atemporalitatea divină cu prezenţa activă a lui Dumnezeu în istorie. Deja citatul E.L. Mascall sugerează o soluţie la care un fizician relativist ar putea adera fără dificultate. Totul nu ar fi decât o problemă de sistem de referinţă. La fel cum pentru doi observatori diferiţi timpul se scurge în mod diferit, ba chiar succesiunea anumitor evenimente poate fi intervertită, aceleaşi acte divine sunt susceptibile de perspective deosebite: ele îi apar omului drept situate în timp, cu toate că pentru Dumnezeu sunt atemporale.

Nu mult diferită este şi opinia celui mai mare teolog ortodox român, Dumitru Stăniloae. Accentuând ideea fundamentală a caracterului personal al Dumnezeului creştin, acesta arată că orice persoană acţionează „pe două registre principale: registrul existenţei în sine însăşi şi registrul activităţii pentru altul. O mamă poate să se joace cu copilul, coborând la vârsta lui, dar în acelaşi timp ea păstrează conştiinţa sa matură de mamă. Dumnezeu cel în Sine, mai presus de timp, Se întâlneşte cu creaturile temporale prin energiile Sale"[487].

---

[486] I Timotei 6, 16.

[487] *Teologia dogmatică ortodoxă*, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al BOR, 1978, vol. 1, p. 173.

Iată aşadar o posibilă punte de legătură între neliniştitoarea atemporalitate divină şi timpul nostru însetat de eternitate: energiile necreate ale învățăturii palamite. O a doua o descoperă D. Stăniloae în considerațiile despre timp ale Sfântului Maxim Mărturisitorul. Subscriind la ideea predecesorilor săi că timpul a început odată cu Geneza, Sfântul Maxim presupunea totuşi existența dintotdeauna în sânul eternității lui Dumnezeu a unei forme de pretimp, eonul divin virtual ce s-a actualizat numai în momentul Creației. „Timpul, când se opreşte din mişcare, scrie Sfântul Maxim, este eon, şi eonul, când se măsoară, este timp purtat de mişcare"[488]. Ideea e, indubitabil, de inspirație platonică şi cu greu i s-ar putea găsi un temei biblic, dar ea poate exercita o anumită forță de seducție, mai cu seamă asupra unui obişnuit al speculației filosofice greceşti cum erau atât autorul ipotezei, cât şi teologul român care a preluat-o[489].

Remarcabilă în acest context este definiția percutantă pe care D. Stăniloae o dă timpului: timpul este distanța dintre om şi Dumnezeu. Ființa umană aspiră la

[488] *Ambigua*, P. G. 91, C. D. col. 1164 C, *apud* D. Stăniloae, *op. cit.*, p. 181.

[489] O idee întrucâtva asemănătoare apare la Karl Barth, pentru care eternitatea nu este nici durată infinită, nici atemporalitate, ci o pre-formă a timpului existentă dintotdeauna în Dumnezeirea triunică (*Church Dogmatics*, III/2, Edinburgh, T. & T. Clark, 1936-1969, Naperville, Il., Alec R. Allenson, 1969, p. 529 şi urm.).

eternitate, aflându-se aşadar permanent într-o formă mai mult sau mai puţin conştientizată de aşteptare a eonului despre care vorbeşte Sfântul Maxim: „Această distanţă va fi învinsă numai în deplina uniune finală dintre om şi Dumnezeu"[490]. Eliminarea faliei temporale ce ne desparte de divinitate constituie condiţia sine qua non a *îndumnezeirii* pe care o preconizează teologia mistică. „Fiinţele create nu puteau avea de la început eternitatea, scrie D. Stăniloae, căci aceasta ar fi însemnat să fie eterne prin firea lor; dar între calitatea de *creaturi* şi atributul *eternitate prin fire* este o contradicţie. Ele trebuiau să ajungă la eternitate printr-un efort propriu, ajutat de harul dumnezeiesc. De aici rezultă necesitatea pozitivă a mişcării şi a timpului"[491]. Ţelul final fixat omului de către divinitate ar fi, în această perspectivă, realizarea unui adevărat salt ontologic, prin care individul îşi părăseşte natura muritoare şi, precum o declară Sfântul Grigorie Palama, „devine fără început şi fără sfârşit"[492].

Timpul constituie deci un dar divin şi totodată un ajutor în măsura în care creează condiţiile necesare pentru o apropiere treptată a omului de Dumnezeu. Atingerea scopului implică şi anularea intervalului ce îi desparte, adică dispariţia timpului, acesta fiind şi sensul misterioasei

---

[490] D. Stăniloae, *op. cit.*, p. 184.

[491] *Op. cit.*, p.179.

[492] *Antireticul al treilea contra lui Achindin*, *apud* D. Stăniloae, *op. cit.*, p. 178.

profeții din Apocalipsă că „timp nu va mai fi". Este exact ceea ce se întâmplă în sânul naturii divine tripersonale unde, așa cum o arată același D. Stăniloae, „durata așteptării este redusă la zero, căci iubirea între subiectele dumnezeiești este simultană în toată perfecțiunea ei"[493]. Acolo timpul nu are sens, pe când în lumea noastră el este o condiție obligatorie a avansării către momentul abolirii sale. „Dar, pe această cale a noastră spre eternitate, Dumnezeu însuși trăiește cu noi așteptarea și deci timpul, *în planul energiilor Sale* (subl. noastră) sau al relațiilor Sale cu noi. Și aceasta pentru că El Însuși trăiește voluntar limitarea ofertei iubirii Sale. A se vedea spre exemplu istoria Revelației și a deplinei ei actualizări. Dumnezeu trăiește simultan eternitatea Sa în relațiile intertreimice și raportul temporal cu ființele create; sau, chiar în relațiile cu acestea. *El trăiește atât eternitatea cât și timpul* (subl. noastră)"[494].

Se observă că, prin luarea în considerare a distincției palamite dintre natura și lucrările lui Dumnnezeu, devine posibilă depășirea paradoxului unei divinități concomitent temporale și atemporale, evitându-se totodată reproșul de „schizoidizare a dumnezeirii" pe care Carl F.H. Henry îl aducea adepților teoriei procesului.

---

[493] *Op. cit.*, p.184.
[494] D. Stăniloae, *op. cit.*, p.185.

La întrebarea „cum poate fi totuşi Dumnezeu contemporan cu fiecare persoană umană în fiecare moment al istoriei?" s-ar putea căuta un răspuns în consideraţiile dintr-un capitol anterior (VI). Analizând conceptul de succesiune, arătam acolo, în spiritul observaţiilor lui E. Schrödinger, că nu se poate vorbi de anterioritatea sau posterioritatea unui eveniment în raport cu un altul decât dacă cele două evenimente sunt corelate cauzal. Relaţia de cauzalitate induce atunci o ordine temporală, constând în anterioritatea evenimentului-cauză faţă de evenimentul-efect. Câtă vreme însă niciunul dintre cele două evenimente nu exercită vreo influenţă asupra celuilalt, ele trebuie considerate simultane, întrucât nu îndeplinesc condiţia de ordonare în timp. Ce implicaţii are o asemenea definire a succesiunii şi simultaneităţii asupra raporturilor temporale dintre om şi Dumnezeu?

Potrivit formulărilor dogmatice unanim acceptate, Dumnezeu este suficient Sieşi şi nu depinde în niciun fel de creaturile sale. A-l considera influenţabil în fiinţa Sa de oricare dintre acestea, fie ele făpturi umane sau îngeri, ar reprezenta cea mai scandaloasă dintre erezii. În aceste condiţii, niciun eveniment al vieţii divine, niciun gând al lui Dumnezeu nu pot fi socotite ulterioare vreunui eveniment din istoria cosmosului sau vreunei trăiri ori cugetări umane. Ceea ce Schrödinger numea „simultaneitate potenţială" este şi rămâne un fapt etern

valabil pentru relația lui Dumnezeu cu timpul uman. „Momentul" Său prezent se află într-o perpetuă concomitență cu toate clipele timpului lumii create, odată ce El a fost, este și va fi pentru totdeauna în afara domeniului realităților asupra cărora ar putea acționa vreodată omul.

În schimb, pentru Dumnezeu nu există un domeniu al realității în care El să nu fie nemijlocit prezent. Spre deosebire de efectele acțiunilor din lumea fizică, a căror propagare este limitată de viteza luminii, efectele voinței lui Dumnezeu se manifestă instantaneu în orice punct al universului. Ca urmare, atunci când se referă la Cauza Primă sfera extensibilă de rază finită pe care o trasează Schrödinger în jurul oricărui eveniment-cauză cuprinde tot ceea ce există. Funcția ordonatoare a cauzalității e definită atunci pe întregul domeniu al realității, iar dacă recunoaștem implicarea activă a lui Dumnezeu în toate evenimentele lumii, va trebui să admitem atunci și corelarea temporală (prin anterioritate cauzală) a acțiunii divine cu fiecare dintre propriile noastre acțiuni. Încă o dată, Dumnezeu se dovedește deopotrivă atemporal prin concomitența sa eternă cu prezentul mobil al creaturilor Sale și temporal prin relația cauzală pe care o întreține cu ele.

Dacă nu ar fi decât sincron cu prezentul fiecăruia dintre noi, aceasta ar însemna ca El să se mărginească la condiția de *deus otiosus,* spectator impasibil al

întâmplărilor din lume, întrucât simultaneitatea este incompatibilă cu determinarea cauzală. Or, conform viziunii creştine, Dumnezeu este şi Proniator, părinte preocupat de viaţa făpturilor Sale, ceea ce îl leagă temporal de ele şi de destinul lor. Cauză şi totodată finalitate a acestui destin, El întruneşte simultan atributele contradictorii de a fi mereu actual şi totuşi „mai înainte de toţi vecii", prezent *hic et nunc*, dar şi în *eschaton*, după cuvântul din Apocalipsă: „Eu sunt Alfa şi Omega, zice Domnul Dumnezeu, Cel ce este, Cel ce era şi Cel ce vine, Atotţiitorul"[495].

[495] Apoc 1,8.

XXIII. ANEXE

ANEXA 1

Prezentăm, în cele ce urmează, demonstrația teoremei enunțate la sfârșitul capitolului XVI.

TEOREMĂ: Într-o viață psihică v definită de formula (15.1), fiecărei vârste obiective i îi corespunde o vârstă subiectivă medie $s(i)$ a cărei valoare numerică este dată de expresia:

$$s(i) = n - \frac{\sum_{j=1}^{n} C_{t-m_j}^{i}}{C_t^i} \qquad (1)$$

unde $m_j = card(E_j^{\cdot})$.

DEMONSTRAȚIE: Să calculăm, pentru fiecare valoare $k \leq i$, numărul $N_i(k)$ de cazuri favorabile realizării vârstei subiective $s(i) = k$. Pentru a simplifica scrierea, vom nota:

$$A_i(1)=\sum_{j=1}^{n} C_{m_j}^{i},\quad A_i(2)=\sum_{j\neq l} C^{i}{}_{m_j+m_l},\quad A_i(3)=\sum_{j\neq l\neq p} C_{m_j+m_l+m_p}^{i},\quad \ldots$$

$$\ldots\quad A_i(n-1)=\sum_{j=1}^{n} C_{t-m_j}^{i},\quad A_i(n)=C_t^i$$

Cu alte cuvinte, $A_i(q)$ se obține prin însumarea combinărilor numerelor cardinale ale tuturor reuniunilor distincte de câte q clase E_j^* luate câte i. Să observăm că:

$$N_i(1)=A_i(1) \tag{2}$$

Întrucât situațiile în care până la momentul i inclusiv nu survine decât o singură trăire memorabilă sunt cele în care primele i trăiri aparțin toate aceleiași clase de echivalență. Or, aceste situații sunt în număr de: $C_{m_1}^{i}+C_{m_2}^{i}+\ldots C_{m\ln-1}^{i}+C_{m_n}^{i}$, adică exact $A_i(1)$.

Pentru $k=2$, omoloaga relației (2) are o formă puțin mai extinsă și anume:

$$N_i(2)=A_i(2)-C_{n-1}^{1}A_i(1) \tag{3}$$

Aceasta – deoarece printre cele $C_{m_j+m_l}^{i}$ secvențe de lungime i alcătuite din trăiri aparținând claselor E_j^* și E_l^* figurează și $C_{m_j}^{i}$ secvențe compuse exclusiv din trăiri din clasa E_j^* și $C_{m_j}^{i}$ secvențe formate numai din trăiri din clasa E_l^*, niciunul dintre aceste două tipuri neîndeplinind condiția ocurenței a două trăiri memorabile. Dar suma $A_i(2)$ conține C_n^2 termeni și fiecare simbol m_j figurează

în expresia ei extinsă de $\frac{2}{n}C_n^2 = C_{n-1}^1$ ori. Urmează că, în total, valoarea în surplus:

$$\sum_{j=1}^{n} C_{m_j}^i = A_i(1)$$

trebuie scăzută din $A_i(2)$ de C_{n-1}^1 ori, de unde expresia (3).

Pentru $k = 3,4,...n-1,n$, un raționament analog conduce la:

$$N_i(3) = C_{n-3}^0 A_i(3) - C_{n-2}^1 A_i(2) + C_{n-1}^2 A_i(1)$$

.....

$$N_i(k) = C_{n-k}^0 - C_{n-k+1}^1 A_i(k-1) + C_{n-k+2}^2 A_i(k-2) - ... (-1)^{k-1} C_{n-1}^{k-1} A_i(1)$$

.....

$$N_i(n-1) = C_1^0 A_i(n-1) - C_2^1 A_i(n-2) + C_3^2 A_i(n-3) - ... (-1)^n C_{n-1}^{n-2} A_i(1)$$

.....

$$N_i(n) = C_0^0 A_i(n) - C_1^1 A_i(n-1) + C_2^2 A_i(n-2) - ... (-1)^{n-1} C_{n-1}^{n-1} A_i(1) \quad (4)$$

Dat fiind că numărul total de evenimente distincte posibile este $C_f^i = A_i(n)$, probabilitatea ca până la momentul i inclusiv să survină k trăiri memorabile este $p_i(k) = N_i(k)/A_i(k)$.

Vârsta subiectivă medie corespunzătoare momentului i va fi atunci media ponderată:

$$s(i) = \sum_{k=1}^{n} k p_i(k) = \frac{1}{A_i(n)} \sum_{k=1}^{n} k N_i(k) \quad (5)$$

Introducând în (5) expresia lui $N_i(k)$ dată de (4), obținem:

$$s(i)=\frac{1}{A_i(n)}\sum_{k=1}^{n}k(C_{n-k}^{0}A_i(k)-C_{n-k+1}^{1}A_i(k-1)+\ldots(-k)^{k-1}C_{n-1}^{k-1}A_i(1))$$

Suma din membrul drept se prezintă ca un polinom în care coeficientul $a_i(q)$ al termenului $A_i(q)$ are forma:

$$a_i(q)=qC_{n-q}^{0}-(q-1)C_{n-q}^{1}+(q-2)C_{n-q}^{2}-\ldots(-1)^{n-q}nC_{n-q}^{n-q} \quad (6)$$

Din dezvoltarea binomului lui Newton $(a+b)^{n-q}$ pentru cazul particular $a=1, b=-1$ rezultă:

$$0=C_{n-q}^{0}-C_{n-q}^{1}+C_{n-q}^{2}-\ldots(-1)^{n-q}C_{n-q}^{n-q} \quad (7)$$

Înmulțind egalitatea (7) cu q și scăzând-o, membru cu membru, din (6), găsim:

$$a_i(q)=-C_{n-q}^{1}+2C_{n-q}^{2}-3C_{n-q}^{3}+\ldots(-1)^{n-q}(n-q)C_{n-q}^{n-q} \quad (8)$$

Termenul general al sumei din membrul drept este de forma $(-1)^{p-1}pC_{n-q}^{p}$. Dar, din definiția combinărilor:

$$pC_{n-q}^{p}=(n-q)C_{n-q-1}^{p-1} \quad (9)$$

și operând substituția (9), termen cu termen, în (8), se obține:

$$a_i(q) = (n-q)(-C^0_{n-q-1} + C^1_{n-q-1} - C^2_{n-q-1} + \ldots (-1)^{n-q} C^{n-q-1}_{n-q-1}) \tag{10}$$

relație valabilă numai pentru $q = 1,2,3,\ldots(n-3),(n-2)$, deoarece valorile $q = (n-1), n$ anulează membrul drept al egalității (7), interzicând substituirea.

Să mai observăm că în expresia (10) a lui $a_i(q)$ al doilea factor al produsului este analog cu membrul drept al relației (7) şi, în consecință, $a_i(q) = 0$ pentru $q = 1,2,3,\ldots(n-3),(n-2)$.

Singurii coeficienți nenuli din (4) sunt cei ai lui $A_i(n-1)$ şi $A_i(n)$, iar valorile lor sunt $a_i(n-1) = -1$ şi $a_i(n) = 1$.

Relația (5) se reduce atunci la:

$$s(i) = \frac{1}{A_i(n)}(nA_i(n) - A_i(n-1)) = n - \frac{A_i(n-1)}{A_i(n)} = n - \frac{\sum_{j=1}^{n} C^i_{t-m_j}}{C^i_t}$$

şi teorema este demonstrată.

ANEXA 2

Într-o notă de subsol (247) din cuprinsul capitolului XIV, am semnalat prezența, cu exact un sfert de veac înaintea nașterii lui A. de Lamartine, a universal cunoscutului său emistih „*Ô temps, suspends ton vol*" într-o odă aparținând astăzi uitatului literat francez Antoine-Léonard Thomas. Mai înainte de a cita, în traducere proprie, textul integral al acestui interesant poem, iată câteva cuvinte despre autor.

Antoine-Léonard Thomas s-a născut la Clermond-Ferrand la 10 octombrie 1732. Profesor la colegiul din Beauvais, şi-a făcut debutul editorial cu eseul intitulat *Réflexions philosophiques et littéraires sur le poème de la religion naturelle* (1756), în care lansa un atac dur la adresa lui Voltaire, pentru care acesta nu l-a iertat niciodată, în ciuda faptului că ulterior scriitorul şi-a dezavuat acest *opus princeps*. Cu sarcasmul ce îl caracteriza, filosoful obişnuia mai târziu să spună „*remplaçons Gali-Mathias par Gali-Thomas*", dovadă că a continuat să-şi dispreţuiască oponentul, socotindu-l un poetastru emfatic, prolix şi găunos, chiar şi după ce producțiile acestuia, mult apreciate în epocă, îl promovaseră printre „nemuritori" (în 1767 Thomas a devenit membru al Academiei Franceze). Fire bună, tânărul academician nu i-a purtat pică, fiind înzestrat din plin cu virtutea rară a admirației pentru

oamenii de seamă. Aşa se face că şi-a consacrat aproape întreaga operă elogierii unor personalităţi, de la Marcus Aurelius la Sully şi de la Descartes la mareşalul de Saxa. În 1773 a publicat chiar un *Essai sur les éloges*, încercare de istorie a stilului encomiastic pe care l-a practicat toată viaţa. Şi-a încercat pana şi în alte domenii: a scris un poem în 6 cânturi despre Petru cel Mare (*Le Tzar Pierre*), epistole şi ode, un *Essai sur le caractère, les mœrs et l'esprit des femmes dans les différents siècles* şi a tradus din Juvenal. Soarta a vrut însă ca piesa cea mai rezistentă în timp din întreaga sa creaţie să fie tocmai oda închinată timpului scrisă în 1765. Este singura sa poezie pătrunsă în antologii, precum, bunăoară, *Mille et cent ans de poésie française* a lui Bernard Delvaille[496] din care am preluat-o şi noi pentru a o transpune în limba română.

[496] Editions Robert Laffont, Paris, 1991, pp. 826-828.

ODE SUR LE TEMPS

Le compas d'Uranie a mesuré l'espace.
Ô Temps, être inconnu que l'âme seule embrasse,
Invisible torrent des siècles et des jours,
Tandis que ton pouvoir m'entraîne dans la tombe,
J'ose, avant que j'y tombe,
M'arrêter un moment pour contempler ton cours.

Qui me dévoilera l'instant qui t'a vu naître?
Quel œil peut remonter aux sources de ton être?
Sans doute ton berceau touche à l'éternité.
Quand rien n'était encore, enseveli dans l'ombre
De cet abîme sombre,
Ton germe y reposait, mais sans activité.

Du chaos tout à coup les portes s'ébranlèrent;
Des soleils allumés les feux étincelèrent;
Tu naquis; l'Éternel te prescrivit la loi.
Il dit au mouvement: „Du temps sois la mesure."
Il dit à la nature:
„Le Temps sera pour vous, l'Éternité pour moi."

ODĂ DESPRE TIMP

Urania tot ceru-l măsoară cu compasul.
Timp ne-nțeles, cu tine doar gândul ține pasul,
Cascadă nevăzută de veacuri şi de ani.
Când forța ta mă poartă spre clipele supreme,
    Cutez, cât mai am vreme,
Să zăbovesc scrutându-ți teribilul noian.

Ce om cunoaşte clipa când ai venit la viață?
Ai cui ochi au fost martori la-ntâia-ți dimineață?
Ivirea ta în lume se pierde-n veci de veci.
Neantu-atotputernic domnea pe când în umbră
    Dospea-n genunea sumbră
Sămânța-ți nemişcată sub vălul beznei reci.

A haosului poartă s-a clătinat deodată
Şi sori aprinşi lucirăpe bolta-ntunecată
Când te-ai născut şi soarta ți-a scris-o Dumnezeu.
Mişcării-i spuse: „Fi-vei a Timpului măsură;
    El va dura-n natură,
La fel cum veşnicia durează-n sânul Meu".

Dieu, tel est ton essence: oui, l'océan des âges
Roule au-dessous de toi sur les frêles ouvrages,
Mais il n'approche pas de ton trône immortel.
Des millions des jours qui l'un l'autre s'effacent,
Des siècles qui s'entassent
Sont comme le néant aux yeux de l'Éternel.

Mais moi, sur cet amas de fange et de poussière
En vain contre le Temps je cherche une barrière;
Son vol impétueux me presse et me poursuit.
Je n'occupe qu'un point de la vaste étendue
Et mon âme éperdue
Sous mes pas chancelants voit ce point qui s'enfuit.

De la destruction tout m'offre des images.
Mon œil epouvanté ne voit que des ravages;
Ici, de vieux tombeaux que la mousse a couverts;
Là, des murs abbatus, des colonnes brisées,
Des villes embrasées
Partout les pas du Temps empraints sur l'univers.

Cieux, terres, éléments, tout est sous sa puissance.
Mais tandis que sa main, dans la nuit du silence,
Du fragile univers sape les fondements;
Sur des ailes de feu, loin du monde élancée,
Mon active pensée
Plane sur les débris entassés par le Temps.

Aşa Ţi-e firea, Doamne, un ocean de zile
Agită şi scufundă făpturile-ţi fragile,
Dar nu se poate-atinge de tronul Tău etern.
O clipă-o-nlocuieşte pe-o alta, iar şi iară,
Şi secolele zboară,
Ci-n ochii-Ţi par doar pulberi ce-n hăul gol se cern.

Dar eu, alcătuire de glod şi colb, zadarnic
Încerc să pun oprelişti şuvoiului amarnic:
Vâltoarea mă împinge-n adânc necontenit.
Plutesc pe-un fir minuscul şi inima-mi pierită
Îl simte cum palpită,
Alunecă şi cade şi piere-n infinit.

Văd pretutindeni chipul distrugerii haine.
Privirea-nspăimântată-ntâlneşte doar ruine;
Ici, vechile morminte sub strai de muşchi dispar;
Coló, căzute ziduri, coloane răsturnate,
Cetăţi incendiate
Se şterg sub paşii aprigi ai Timpului barbar.

Pământ, stihii şi ceruri le are-n stăpânire
Şi-n vreme ce-n tăcere şi fără de oprire
El lumii-ntregi îi sapă adânc la temelii,
Pe-aripi de foc, departe de tot ce vă frământă,
Gândirea mea se-avântă
Pe urmele acestei nespuse tragedii.

Siècles qui n'êtes plus, et vous qui devez naître,
J'ose vous appeler; hâtez-vous de paraître,
Au moment où je suis, venez vous réunir.
Je parcours tous les points de l'immense durée
D'une marche assurée:
J'enchaîne le présent, je vis dans l'avenir.

Le soleil épuisé dans sa brûlante course,
De se feux par degrée verra tarir la source,
Et des mondes vieillis les ressorts s'useront.
Ainsi que des rochers qui du haut des montagnes
Roulent sur les campagnes,
Les astres l'un sur l'autre un jour s'écrouleront.

Là, de l'éternité commencera l'empire;
Et dans cet océan, où tout va ce détruire,
Le Temps s'engloutira, comme un faible ruisseau.
Mais mon âme immortelle, aux siècles échappée,
Ne sera point frappée,
Et des mondes brisées foulera le tombeau.

Des vastes mers, grand Dieu, tu fixas les limites,
C'est ainsi que du Temps les bornes sont préscrites.
Quel sera ce moment de l'éternelle nuit?
Toi seul tu le connais, tu lui diras d'éclore:
Mais l'univers l'ignore;
Ce n'est qu'en périssant qu'il en doit être instruit.

Voi, secole trecute şi veacuri viitoare,
Ne-ntârziat răspundeţi la via mea chemare
Şi-n clipa mea de astăzi strângeţi-vă în zbor!
Cu pasul ferm cutreier durata nesfârşită
    Uitând într-o clipită
Prezentul spre-a pătrunde adânc în viitor.

Văd istovitul soare ce ne-ncetat colindă
Cum nu mai e în stare văpaia să-şi aprindă
Şi lumile bătrâne înţepenesc pe rând.
Ca stânca ce, desprinsă din piscuri, se prăvale
    Rostogolită-n vale,
Izbiţi întreolaltă văd aştrii-n gol căzând.

Domnia veşniciei va-ncepe-atunci şi-n marea
Aceasta-n care totul îşi va afla uitarea
Se va-neca şi Timpul ca un pârâu sărac.
Doar sufletele noastre eterne n-or să piară
    Cu secolii ce zboară
Şi după moartea lumii vor dăinui în veac.

La fel cum mării-ntinse i-ai rânduit hotare,
Tu, Timpului un capăt îi hărăzeşti. Dar oare
Putem cunoaşte clipa fatalului sfârşit?
O ştii doar Tu şi numai Tu ştii când vom renaşte,
    Ci lumea n-o cunoaşte
Şi-o află-abia când piere precum i-a fost sortit.

Quand l'airain frémissant autour de vos demeures,
Mortels, vous avertit de la fuite des heures,
Que ce signal terrible épouvante vos sens.
À ce bruit tout à coup, mon âme se réveille,
Elle prête l'oreille
Et croit de la mort même entendre les accents.

Trop avegles humains, quelle erreur vous enivre!
Vous n'avez qu'un instant pour penser et pour vivre,
Et cet instant qui fuit est pour vous un fardeau!
Avare de ses biens, prodigues de son être,
Dès qu'il peut se connaître,
L'homme appelle la mort et creuse son tombeau.

L'un, courbé sous cent ans, est mort dès sa naissance;
L'autre engage à prix d'or sa vénale existence;
Celui-ci la tourmente à de pénibles jeux;
Le riche se délivre, aux prix de sa fortune,
Du Temps qui l'importune;
C'est en ne vivant pas que l'on croit vivre heureux.

Abjurez, ô mortels, cette erreur insensée!
L'homme vit par son âme, et l'âme est la pensée.
C'est elle qui pour vous doit mesurer le Temps!
Cultivez la sagesse; apprenez l'art suprême
De vivre avec soi-même;
Vous pourrez sans effroi compter tous vos instants.

Când lângă casa voastră un orologiu bate,
O, muritori, v-arată cum ceasurile toate
Gonesc fără-ncetare şi-atunci vă trec fiori;
La glasul său deodată simţirea se trezeşte
De parcă-n el ghiceşte
Avertismentul: „Mâine îţi este dat să mori".

O, oameni orbi, ce mare vă este neştiinţa!
O clipă ţin şi viaţa şi gândul şi dorinţa
Şi o povară-i clipa aceasta pentru voi.
Zgârciţi, dar mult prea darnici cu propria fiinţă,
De cum vă stă-n putinţă,
Vă pregătiţi pedeapsă în zilele de-apoi.

Moşneagu-acesta gârbov e mort dintotdeauna;
Viaţa desfrânatul şi-o pune-n gaj cu luna
Şi-n jocuri viciosul şi-o pierde-ntr-un sfârşit.
Se leapădă bogatul de timpul care-l cere
Tocându-şi din avere
Şi, netrăind, se crede şi viu şi fericit.

Nu vă lăsaţi în voia pornirilor vulgare,
Căci omul e simţire, simţirea-i cugetare
Şi ea măsoară Timpul. E drept să te dedici
Înţelepciunii, arta reflecţiei senine,
Ca să te-mpaci cu tine
Şi demn să-ţi numeri anii ce-i mai petreci aici.

Si je devais un jour pour de viles richesses
Vendre ma liberté, descendre à des bassesses,
Si mon cœur par mes sens devait être amolli,
Ô Temps! je te dirais: „Préviens ma dernière heure,
Hâte-toi que je meure;
J'aime mieux n'être pas que de vivre avili".

Mais si de la vertu les généreuses flammes
Peuvent de mes écrits passer dans quelques âmes:
Si je peux d'un ami soulager les douleurs;
S'il est des malheureux dont l'obscure innocence
Languisse sans défense,
Et dont ma faible main doive essuyer les pleurs,

Ô Temps, suspends ton vol, respecte ma jeunesse;
Que ma mère, longtemps témoin de ma tendresse,
Reçoive mes tributs de respect et d'amour;
Et vous, Gloire, Vertu, déesses immortelles,
Que vos brillantes ailes
Sur mes cheveux blanchis se reposent un jour.

De-o fi cândva, în schimbul unei averi murdare,
Să-mi înjosesc viața trăind în dezonoare
Și inima-mi slăbită la vicii s-o înham,
Voi spune: „Timp, scurtează-mi cărările pierdute,
Dă-mi moartea cât mai iute,
Prefer deznodământul decât un trai infam".

Dar dacă a virtuții văpaie arzătoare
Din scrisul meu va trece în alte minți, pe care
Le-o ușura în parte de chinuri și dureri,
Și dacă mai există bieți inocenți ce-așteaptă
O judecată dreaptă,
Iar sfatu-mi le mai poate aduce mângâieri,

O, Timp, oprește-ți zborul și cruță-mi tinerețea,
Iar maica ce cu mine și-a cheltuit tandrețea
Primească mulțumita poetului ce sunt;
Ci voi, Virtute, Slavă, nemuritoare astre,
Cu aripile voastre,
Cândva umbriți-mi fruntea și creștetul cărunt!

Se cuvine observat faptul că, dincolo de retorica ei datată, poezia de mai sus se remarcă prin evocarea câtorva dintre temele tratate pe larg în volumul de față.

Chiar dintru început, ne este semnalată o distincție esențială dintre spațiu și timp. Dacă cel dintâi constituie o

caracteristică obiectivă şi universală, ataşată indisolubil oricărei realităţi materiale („Urania tot ceru-l măsoară cu compasul"), timpul presupune cu necesitate o conştiinţă care să îl parcurgă („Timp ne-nţeles, cu tine doar gândul ţine pasul"). Intuiţia poetului îl conduce astfel către teza fizicii moderne, comentată de noi în capitolele IV şi XIV, potrivit căreia universul nu are un prezent al său şi, în consecinţă, nici un trecut şi nici un viitor, adică, în formularea deja menţionată a lui Hermann Weyl, „Lumea obiectivă *este* pur şi simplu; ea nu se întâmplă"[497] şi că numai eul conştient al unui observator conferă sens acestor trei domenii ale timpului.

Strofa a doua aduce în faţa ochilor cititorului o imagine care, surprinzător, nu este altceva decât ilustrarea, de o plasticitate remarcabilă, a ideii patristice, poate uşor eterodoxe în măsura în care e prea apăsat platonică, pe care am amintit-o în capitolul XXII. Este vorba despre teza Sfântului Maxim Mărturisitorul ce susţine că timpul a preexistat lumii create, dar nu ca devenire, ci în ipostaza imobilă de eon static, neactualizat („Neantu-atotputernic domnea pe când în umbră / Dospea-n genunea sumbră / Sămânţa-ţi nemişcată sub vălul beznei reci").

În spiritul vechii poezii didactice, strofa următoare riscă o definiţie: timpul este acea caracteristică a fenomenelor pe

[497] v. nota 245.

care o măsurăm cu ajutorul mişcării[498] („Mişcării-i spuse: «Fi-vei a Timpului măsură»"), ceea ce, trebuie să recunoaştem, sună mai corect decât redundantele definiţii circulare din dicţionare (Larousse, Webster etc.) ce explică timpul prin durată şi durata cu ajutorul timpului. De fapt, aşa cum au remarcat-o încă în urmă cu un secol H. Bergson, M. Guyau şi alţii, în sensul cel mai propriu timpul este incomensurabil. Măsurarea distanţelor se face prin suprapunere, or intervalele de timp nu pot fi suprapuse niciodată[499]. Nu putem compara între ele nici două perioade din trecut, deoarece ele reprezintă ceva ce nu mai există şi nici un interval parcurs cu cel pe care îl parcurgem acum şi care se limitează la fanta minusculă a prezentului, încadrată de ceea ce nu mai există şi ceea ce nu există încă. Superpoziţia fiind imposibilă, intervalele de timp sunt, precum se ştie, estimate (şi nu măsurate!) cu ajutorul unor mişcări presupus uniforme (scurgerea nisipului dintr-o clepsidră, desfăşurarea unui arc de oţel cuplat cu un dispozitiv care oscilează, etc.). Versul citat subliniază exact această interdependenţă, ce merge până la identificare[500], dintre mişcare şi timp.

---

[498] M. Guyau sintetiza astfel relaţia dintre timp şi mişcare: „*On peut donc dire que le temps est une abstraction du mouvement*" (*op. cit.*, p. 37).

[499] „*Le temps et le mouvement ne peuvent se mesurer directement et par eux-mêmes. Je ne puis pas superposer* directement *un temps-étalon à un autre temps, puisque le temps va toujours et ne se superpose jamais*" (M. Guyau, *op. cit.*, p. 73).

[500] „*Sans mouvement, point de temps*" (M. Guyau, *op. cit.*, p. 47).

În aceeași strofă, existența în timp a lumii este contrapusă atemporalității divine („El va dura-n natură, / La fel cum veșnicia durează-n sânul Meu"), idee dezvoltată și în continuare: Dumnezeu este întru totul imun la agresiunea timpului, agitația permanentă a oceanului temporal nu Îi poate afecta nicicum existența („Așa Ți-e firea, Doamne, un ocean de zile / Agită și scufundă făpturile-ți fragile, / Dar nu se poate-atinge de tronul Tău etern"). Spre deosebire de Creatorul său, omul se dovedește incapabil să se opună vârtejului timpului, care îl antrenează către deznodământul fatal („[...] zadarnic / Încerc să pun opreliști șuvoiului amarnic/ Vâltoarea mă împinge-n adânc necontenit"). O soartă asemănătoare o au toate întocmirile omenești (v. strofa a VI-a), prilej pentru poet de a relua străvechiul topos literar *ubi sunt*.

Nu suntem însă cu totul prizonierii prezentului, deoarece dispunem de o modalitate de a stăpâni întrucâtva timpul. Ea constă în evocarea mentală a trecutului și în anticiparea viitorului, care înseamnă aducerea în actualitatea nemijlocită a unor domenii obiectiv inabordabile ale timpului (trecutul nu ne *mai* este accesibil, iar viitorul nu ne este *încă* accesibil): „Voi, secole trecute și veacuri viitoare, / Ne-ntârziat răspundeți la via mea chemare / Și-n clipa mea de astăzi strângeți-vă în zbor!". Incursiunea în viitorul îndepărtat, la căpătâiul universului agonizant, are pronunțate accente eminesciene *avant la*

lettre (cf. *Scrisoarea I*), preromantismul autorului francez întâlnindu-se aici, fără o posibilă influență directă, cu romantismul târziu al poetului român.

Cât privește timpul, acesta va împărtăși, în cele din urmă, și el soarta universului. Căci trebuie să piară pentru a face loc veșniciei. În viziunea lui Eminescu, timpul se stinge pur și simplu („Timpul mort și-ntinde trupul și devine veșnicie"), pe când la A.L. Thomas alimentează oceanul eternității („Domnia veșniciei va-ncepe-atunci și-n marea / Aceasta-n care totul își va afla uitarea/ Se va-neca și Timpul ca un pârâu sărac"). Sfârșitul timpului este decis prin decret divin („La fel cum mării-ntinse i-ai rânduit hotare, / Tu Timpului un capăt îi hărăzești") și numai Creatorul cunoaște clipa când această hotărâre va fi adusă la îndeplinire („O știi doar Tu și numai Tu știi când vom renaște, / Ci lumea n-o cunoaște / Și-o află-abia când piere precum i-a fost sortit").

Restul poemului se dovedește mai convențional și, în orice caz, de un interes relativ scăzut din punctul de vedere al problematicii abordate aici. Reamintirea clasicului *memento mori* (strofa a XII-a) este urmată de o lungă secțiune moralizatoare, în cuprinsul căreia li se propun contemporanilor autorului renunțarea la vicii și cultivarea înțelepciunii, cu justificarea, totuși notabilă, că progresul sensibilității și al rațiunii este cel care dă măsura scurgerii cu folos a timpului („Nu vă lăsați în voia pornirilor

vulgare, / Căci omul e simțire, simțirea-i cugetare / Și ea măsoară Timpul"). În eventualitatea nedorită că se va dezice cândva de aceste principii, poetul declară teatral că va cere timpului să-i scurteze firul vieții, pentru a-l împiedica să cadă în păcat („Voi spune: «Timp, scurtează-mi cărările pierdute, / Dă-mi moartea cât mai iute, / Prefer deznodământul decât un trai infam»").

În mod curios însă, angajamentul acesta nu apare ca un act dezinteresat, izvorât dintr-o conștiință morală ce cultivă binele pentru valoarea sa intrinsecă, fără a solicita vreo răsplată, ci ia forma unui contract. În ipoteza că poetul va reuși ca prin scrierile sale să aducă alinare celor năpăstuiți, el îi pretinde timpului ceva în schimb, și anume favoarea excepțională de a rămâne veșnic tânăr. Și nu oricum, ci încununat de laurii unei glorii nepieritoare (strofa finală). Cât de mare și durabilă a fost această glorie putem afla din orice istorie a literaturii franceze, dovadă că timpul își vede netulburat de treaba sa și nu acceptă să i se pună condiții nici măcar de „nemuritorii" din fotoliile Academiei Franceze.

XXIV. Lista referințelor bibliografice

1. *** *Dicționar de termeni muzicali*, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984.
2. *** *Filosofia greacă până la Platon*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1979.
3. Alexandru, Ioan, *Vămile pustiei*, Editura Tineretului, 1969.
4. Allan, L.G., „The Perception of Time", *Perception and Psychophysics*, 26, 1979, pp. 340-354.
5. Allport, D.A., „Phenomenal Simultaneity and the Perceptual Moment Hypothesis", *British Journal of Psychology*, 59, pp. 395-405.
6. Anderson, J.R, *Cognitive Psychology and its Implications*, W.H. Freeman, New York, 1985.
7. Anderson, J.R.; Bower, G.H., „Recognition and Retrieval Processes in Free Recall", *Psychological Review*, 79, 1972, pp. 97-123.

8. Anghel, Dimitrie, *Poezii*, Editura pentru Literatură, 1968.
9. Anselm, *Proslogion*, traducere, postfață și note de Gh. Vlăduțescu, Editura Științifică, 1997.
10. Arghezi, T., *Frunze*, Editura pentru Literatură, 1961.
11. Arghezi, T., *Versuri*, ESPLA, 1959.
12. Aschoff, J., *Circadian Rhythms in Man*, Science, 148, 1965.
13. Aschoff, J., „On the Perception of Time During Temporal Isolation", *Human Neurobiology*, 4, 1985, pp. 41-52.
14. Bacovia, G., *Opere*, Editura Fundației Culturale Române, 1994.
15. Baddeley, Allan, *Memoria umană*, București, Editura Teora, 1998.
16. Baltag, Cezar, *Dialog la mal*, Ed.Eminescu.
17. Baltag, Cezar, *Monada*, Editura pentru Literatură, 1967.
18. Barbour, J., *The End of Time – The Next Revolution in Physics*, Oxford University Press, 2000.
19. Barna, Ion, *Lumea filmului,* București, Editura Minerva, 1971, vol. I.
20. Barth, K., *Church Dogmatics*, Naperville, Il., Alec R. Allenson, 1969.
21. Bartlett, J., *Bartlett's Familiar Quotations*, (15th edition), Boston, Little, Brown, 1980.

22. Bălan, G., *Muzica şi lumea ideilor*, Editura Muzicală, 1973.
23. Bell, C.R., „Time Estimation and Increases in Body Temperature", *Journal of Experimental Psychology*, vol. 70, pp. 232-234.
24. Bentoiu, P., *Imagine şi sens*, Editura Muzicală, 1971.
25. Bergson, Henri, *Essai sur les données immédiates de la conscience*, Alcan, Paris, 1912.
26. Bergson, Henri, *L'évolution créatrice*, Félix Alcan, Paris.
27. Bertocci, P.A., *The Empirical Argument for God in Late British Thought*, Cambridge, Harvard University Press, 1938, Millwood, NY, Kraus, 1970.
28. Bindra, D; Waksberg, H., „Methods and Terminology in the Studies of Time Estimation", *Psychological Bulletin*, 53, 1956, pp. 155-159.
29. Black, Max, *Models and Metaphors*, Cornell Univ. Press, Ithaca, New York, 1962.
30. Blaga, L., *Poezii*, Editura pentru Literatură, 1966.
31. Blandiana, Ana, *Călcâiul vulnerabil*, Editura pentru Literatură, 1966.
32. Blandiana, Ana, *Ochiul de greier*, Albatros, 1981.
33. Blandiana, Ana, *Octombrie, Noiembrie, Decembrie*, Editura Cartea Românească, 1972.
34. Block, R.A., „Time and Consciousness", *Aspects of Consciousness* (G. Underwood and R. Stevens, eds),

London, Academic Press, 1979, vol. I: Psychological Issues, pp. 179-217.

35. Block, R.A.; Reed, M.A., „Remembered Duration: Evidence for a Contextual-Change Hypothesis", *Journal of Experimental Psychology: Human Learning and Memory*, 4, 1978, pp. 656-665.
36. Bordeianu, M., *Versificația românească*, Editura Junimea, 1974.
37. Boring, E.G., *The Physical Dimensions of Consciousness*, New York, Dover, 1963.
38. Botta, E., *Poezii*, Editura pentru Literatură, 1966.
39. Bower, G.H., „Mood and Memory", *American Psychologist*, 36, 1981, pp. 129-148.
40. Boyton, R.M., „Discrimination of Homogenous Double Pulses of Light", *Handbook of Sensory Physiology* (D. Jameson and L.M. Hurvich, eds.), vol. 7: *Visual Psychophysics*, Berlin, Springer Verlag, 1972, pp. 202-232.
41. Bradley, P.B.; Elkes, J., „The Effects of Some Drugs on the Electrical Activity of the Brain", *Experimental Neurology*, vol. 1, 1959, pp. 556-561.
42. Brasnett, B.R., „God Everlasting", în *God and the Good* (Clifton J. Orlebeke și Lewis B. Smedes eds.), Ed. de Grand Rapids, Wm. B. Eerdmans, 1975.

43. Brasnett, B.R., *The Suffering of the Impassible God*, London, SPCK, New Zork and Toronto, The Macmillan Company, 1928.
44. Breitenberg, V.; Onesto, N., *The Cerebellar Cortex as a Timing Organ*, Sco. Intern. Med., Napoli, 1960, pp. 239-255.
45. Breitmeyer, B.G., *Visual Masking: an Integrative Approach*, New York, Oxford, University Press, 1984.
46. Brockelman, P.B., *Time and Self: Phenomenological Explorations*, New York, Crossroad, 1985, p. 76.
47. Bromberg, W., „Marijuana Intoxication", *American Journal of Psychiatry*, vol. 14, 1934, pp. 372-377.
48. Bünning, E., „Opening Adress: Biological Clocks", *Cold Springs Harbor Symposia on Quantitative Biology, Biological Clocks*, vol. 25, Baltimore, Waverly Press, 1960, pp. 1-9.
49. Bünning, E; *The Psychological Clock*, Springer Verlag, 1963.
50. Buswell Jr., J.O., *A Systematic Theology of the Christian Religion*, Grand Rapids, Zondervan Publishing House, 1962.
51. Campbell, S.S., „Circadian Rhythms and Human Temporal Experience", *Cognitive Models of Psychological Time* (edited by Richard A. Block), Hillsdale, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1990.

52. Campbell, S. S., „Estimation of Empty Time", *Human Neurobiology*, 5, 1986, pp. 205-207.
53. Candolle, A.P. de, *Physiologie végétale*, vol. 2, Paris, 1832.
54. Carnap, R., „Autobiography", în *The Philosophy of Rudolf Carnap*, ed. by P.A. Schilpp, Library of Living Philosophers.
55. Carrell, Alexis, *L'homme, cet inconnu*, Plon, Paris, 1936.
56. Chioaru, D., *Poetica temporalității*, Dacia, 2000.
57. Coburn, R., „Professor Malcolm on God", *Australasian Journal of Philosopphy*, 40-41, 1962-1963.
58. Cohen, J.; Hansel, C.E.M.; Sylvester, J.D., „A New Phenomenon in Time Judgment", *Nature*, 172, 1953.
59. Coltheart, M., „Iconic Memory and «visible persistence»", *Perception and Psychophysics*, 27, 1980, pp. 183-228.
60. Cullmann, O., *Christus und die Zeit*, Zollikon-Zürich, Evangelicher Verlag A.G., 1946.
61. Delvaille, B., *Mille et cent ans de poésie française*, Paris, Robert Laffont, 1991.
62. DiLollo, V., „On the Relationship Between Stimulus Intensity and Duration of Visible Persistence", *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 10, 1984, pp. 144-151.

63. Dimond, S.J., „The Structural Basis of Timing", Psychological Bulletin, vol. 62, 1964, pp. 348-350.
64. Dinu, M., „A Mathematical Approach to the Psychological Time", în *Time, Quality of Life and Social Development*, San Carlos de Bariloche, Rio Negro (Argentina), 1982, pp. 75-88.
65. Dinu, M., *Comunicarea – repere fundamentale*, Editura Ştiinţifică, 1997.
66. Dinu, M., „Psychological Time. A Discrete Approach", *Mathematical Linguistics and Related Topics* (edited by Gh. Păun), Editura Academiei Române, pp. 95-104.
67. Dinu, M., *Ritm şi rimă în poezia românească*, Editura Cartea Românească, 1986.
68. Doinaş, Ştefan Augustin, *Papirus*, Editura Cartea Românească, 1974.
69. Dortours de Mairan, J.J., *Observation botanique*, Paris, Histoire de l'Academie Royale des Sciences, 1729.
70. Dukas, H.; Hoffman, B., *Albert Einstein: The Human Side*, Princeton University Press, 1979.
71. Eddington, A.S., *The Nature of the Physical World* Cambridge University Press, 1928.
72. Efron, R., „Effect of Stimulus Duration on Perceptual Onset and Offset Latencies", *Perception and Psychophysics*, 8, 1970, pp. 231-234.

73. Efron, R., „The Relationship between the Duration of a Stimulus and the duration of a Perception", *Neuropsychologia*, 8, 1970, pp. 37-55.
74. Efron, R.; Lee, D. N., „The Visual Persistence of a Moving Stroboscopically Illuminated Object", *American Journal of Psychology*, 84, 1971, pp. 365-375.
75. Eftimiu, V. *Odă limbei române*, ESPLA, 1957.
76. Eich, J.E., „Context, Memory and Integrated Item/Context Imagery", *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition*, 11, 1985.
77. Eliade, M., *Istoria credinţelor şi ideilor religioase*, Editura Ştiinţifică, 1991, vol. I.
78. Eliade, M., *Tratat de istorie a religiilor*, Humanitas, 1992.
79. Eminescu, M., *Fragmentarium*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1981.
80. Eminescu, M., *Poezii*, ESPLA, 1960.
81. Eminescu, M., *Proză literară,* Editura pentru Literatură, 1964.
82. Estes, W.K., „Is Human Memory Obsolete?", *American Scientist*, 68, 1980, pp. 62-69.
83. Farnell, L.R., *The Attributes of God*, London, Oxford University Press, 1925.
84. Fisher, R., „Interdisciplinary Perspectives on Time", *Annales of the New York Academy of Science*, vol. 138, 1967, art. 2.

85. Fisher, R.; Griffin, F.; Liss, F., „Biological Aspects of Time in Relation to (model) Psychoses", *Annales of the New York Academy of Science*, vol. 96, 1962, pp. 44-64.
86. Foarță, Maria, *Duetul celor două muze*, Editura Brumar, Timişoara, 2000.
87. Fraisse, P., „L'influence de la durée et de la fréquence des changements sur l'estimation du temps", *L'Année Psychologique*, 1961, pp. 325-339.
88. Fraisse, P., „Perception and Estimation of Time", *Annual Rewiev of Psychology*, 35, 1984, pp. 1-36.
89. Fraisse, P., *Psychologie du temps*, PUF, Paris, 1967.
90. Fraisse, P., *The Psychology of Time*, New York, Harper & Row, 1963.
91. François, M., „Contributions à l'étude du sens du temps: la température interne comme facteur de variation de l'appréciation subjective des durées", *L'Anée Psychologique*, 1927, pp. 186-204.
92. Frankenhaeuser, M., *Estimation of Time, An Experimental Study*, Almquist and Wiksell, 1959.
93. Fraser, J.T., „Temporal Levels in the social Process. The Integration of Temporalities in Social Modelling", *Time, Quality of Life and Social Development*, Fundacion Bariloche, Rio Negro (Argentina), 1982, pp. 288-326.
94. Friedman, William J., „The Representation of Temporal Structure in Children, Adolescents and

Adults", *Time and Human Cognition – A Life-Span Perspective* (Iris Levin and Dan Zakay, eds), Tel Aviv University, Ramat Avra, Israel.

95. Geissler, H.G., „The Temporal Architecture of Central Information Processing: Evidence for a Tentative Time-Quantum Model", *Psychological Research*, 49, 1987, p. 99-106.
96. Gelpke, R., „The Biological Fabric of Time", *Interdisciplinary Perspectives on Time* (R. Fisher, ed.), *Annales of the New York Academy of Science*, vol. 138, 1967, art. 2.
97. Ghinzburg, V.I., *Astrofizica contemporană*, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 1972.
98. Gibson, J.J., „Events are perceivable but time is not", *The Study of Time* (J.T. Fraser and N. Lawrence, eds), New York, Springer Verlag, 1975.
99. Gödel, Kurt, „A remark about the relationship between Relativity Theory and Idealistic Philosophy", în P.A. Schilpp (edit.): *Albert Einstein: Philosopher Scientist*, Evanston, Illinois.
100. Goldstone, S.; Boardman, W.K.; Lhamon, W.T., „Effects of Quinal Barbitone, dextro-amphetamine and Placebo on Apparent Time", *British Journal of Psychology*, vol. 49, 1958, pp. 324-328.
101. Gruber, R.I., *Istoria muzicii universale*, Editura Muzicală, 1963.

102. Guyau, M., *La genèse de l'idée du temps*, Alcan, Paris, 1902.
103. Gyr, Radu, *Poezii*, vol. I, II, III, Ed. Marineasa, Timişoara, 1992.
104. Hall, E.T., *The Silent Language*, Doubleday & Comp., Inc., 1959.
105. Hall, G.S.; Jastrow, J., *Studies of Rhythm*, Mind, vol. 11, 1886, pp. 55-60.
106. Harter, M.R., „Excitability Cycles and Cortical Scanning: A Review of Two Hypotheses of Central Intermitency in Perception", *Psychological Bulletin*, 68, 1967, pp. 47-58.
107. Hartshorne, C., *The Transcendence of God, A Study in Contemporary Philosophical Theology*, Philadelphia, The Westminster Press, 1958.
108. Heliade-Rădulescu, I., „Curs întregu de poesie generale", în volumul *Poetici româneşti*, studiu introductiv şi texte selectate de Olimpia Berca, Editura Facla, 1976.
109. Helson, H.; King, S.M., „The Tau Effect: an Example of Psychological Relativity", *Journal of Experimental Psychology*, 14, 1931, pp. 202-217.
110. Henry, Carl F.H., *Dumnezeu, revelaţie şi autoritate*, Oradea, Editura Cartea Creştină, 2000.
111. Hersch, Jeanne, *Mirarea filosofică – Istoria filozofiei europene*, Humanitas, Bucureşti, 1994.

112. Hinrichs, J.V., „A Two-Process Memory Strength Theory for Judgment of Recency", *Psychological Review*, 77, 1970, 223-233.
113. Hintzman, D.L.; Summers, J.J.; Block, R.A., „Spacing Judgments as an Index of Study-Phase Retrieval", *Journal of Experimental Psychology*, 99, 1975, pp. 70-74.
114. Hirsch, I.J.; Sherrick, C.E., „Perceived Order in Different Sense Modalities", *Journal of Experimental Psychology*, 62, 1961, pp. 423-432.
115. Hoagland, H., „Pacemakers in Relation to Aspects of Behavior", *Experimental Biological Monography*, Macmillan, 1935.
116. Hoagland, H., „The Psychological control of Judgements of Duration: Evidence for a Chemical Clock", *Journal of General Psychology*, vol. 9, 1933, pp. 267-287.
117. Holberg, F., „Physiologic 24-Hour Periodicity: General and Procedural Considerations with Reference to the Adrenal Cycle", *Zeitschrift für Vitamin-, Hormon- und Fermentforschung*, 10, 1959, pp. 225-296.
118. Hylan, J.P., „The Distribution of Attention", *Psychological Review*, 10, pp. 373-403, 498-533.
119. Ioan Damaschin, *Dogmatica*, ediția a III-a, traducere de pr. D. Fecioru, București, Editura Scripta, 1993.

120. Iorgulescu, A., *Timpul şi comunicarea muzicală*, Editura Muzicală, Bucureşti, 1991.
121. Ivănescu, Mircea, *Poesii*, Editura Cartea Românească, 1970.
122. Jackson, L., „A Cognitive Approach to Temporal Information Processing", *Cognitive Models of Psychological Time* (edited by Richard A. Block), Hillsdale, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1990.
123. Jacob, François, *La logique du vivant*, Galimard, Paris, 1970.
124. James, William, *The Principles of Psychology*, New York, Henry Holt, 1890, vol. I.
125. Jankélévitch, Vl., *Ireversibilul şi nostalgia*, Univers Enciclopedic, 1998.
126. Jaspers, Karl, *Psychopatologie générale*, Alcan, Paris, 1933.
127. Kahneman, D., *Attention and Effort*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1973.
128. Kalat, J.W., *Biological Psychology*, Wadworth Publishing Company, 1988.
129. Kant, Immanuel, *Critica raţiunii pure*, Editura IRI, Bucureşti, 1994.
130. Kastler, Alfred, *Această stranie materie*, Editura Politică, Bucureşti, 1982.

131. Kavkovà, Maria, „Norma metrică a versului românesc de 14 silabe", *Acta Universitatis Carolinae – Philologica, 1, Romanistica Pragensia* VII, pp. 77-112.
132. Kneale, W., „Time and Eternity in Theology", *Proceedings of the Aristotelian Society*, 1960-1961, pp. 87-108.
133. Kristofferson, A.B., „A Quantal Step Function in Duration Discrimination", *Perception and Psychophysics*, 27, 1980, pp. 300-306.
134. Lavie, P; Webb, W.B., „Time Estimates in a Long-Term Time-Free Environment", *American Journal of Psychology*, 88, 1975, pp. 177-186.
135. Lawrence, N., „The Origins of Time", *Time, Science and Society in China and in West: the Study of Time* (J.T. Fraser and F.C. Haber, eds.), Amherst, Univ. of Massachusetts Press, 1986, pp. 23-38.
136. Leniz, J.; Alcaino, G., „Speculation on Factors Concerning the Influence of Time on Human Wellbeing", în *Time, Quality of Life and Social Development*, San Carlos de Bariloche, Rio Negro (Argentina), 1982, pp. 89-104.
137. Lévy, J.C., *Le temps psychologique*, Dunod, Paris, 1969.
138. Lipps, Th., *Grundtatsachen des Seelenlebens*, Bonn, 1883.
139. Long, G.M., „Iconic Memory: A Review and Critique of the Study of Short-Term Visual Storage", *Psychological Bulletin*, 88, 1980, pp. 785-820.

140. Lupasco, S., *Logica dinamică a contradictoriului*, Editura Politică, Bucureşti, 1982.
141. Luria, S.M.; Kinney, J.S.; Weissman, S., „Distance Estimates with «Filled» versus «Unfilled» Space", *Perceptual and Motor Skills*, 24, 1967, pp. 1007-1010.
142. MacArthur, R.H.; Connel, J.H, *Biologia populaţiilor*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1970.
143. Macedonski, Al., *Excelsior*, Editura pentru Literatură, 1968.
144. Mallman, Carlos A.; Nudler, Oscar, „Conceptual Aspects of the Introduction of Human Time in Social Systems Modelling", în volumul *Time, Quality of Life and Social Development*, Fundacion Bariloche, San Carlos de Bariloche, Rio Negro, Argentina.
145. Mallmann, A. Carlos, „Notes on Sensorial Time, Time Views and the Development Problematique", în *Time, Quality of Life and Social Development*, Fundacion Bariloche, Rio Negro (Argentina), 1982.
146. Mann, Thomas, *Muntele vrăjit*, EPLU, Bucureşti, 1967.
147. Marcus, Solomon, *Timpul*, Editura Albatros, Bucureşti, 1985.
148. Mascall, E.L., „The Openness of Being", *Gifford Lectures, 1970-1971*, London, Darton, Longman & Todd, 1966.
149. Masters, R.E.L.; Huston J., *The Varieties of Psychedelic Experience*, Dell, 1966.

150. Maşek, V.E., *Artă şi matematică – introducere în estetica informaţională*, Editura Politică, 1972.
151. McKnee, S.P., „Perception of Temporal Order in Adjacent Visual Stimuli", *Vision Research*, 17, 1977, pp. 887-892.
152. Michon, J., „Implicit and Explicit Representation of Time", *Cognitive Models of Psychological Time* (edited by Richard A. Block), Hillsdale, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1990.
153. Michon, J., „Psychological and Physiological Aspects of the Temporal Organization of Behavior", în *Time, Quality of Life and Social Development*, Fundacion Bariloche, Rio Negro (Argentina), 1982, pp. 3-74.
154. Michon, J., „The Compleat Time Experiencer", *Time, Mind and Behavior* (J. Michon and J.L. Jackson, eds.), Berlin, Springer Verlag, 1985, pp. 20-52.
155. Michon, J., „The Making of the Present: a Tutorial Review", *Attention and Performance* (edited by J. Requin), Hillsdale, New York, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1978, vol. VII, pp. 89-111.
156. Miclea, M., *Psihologie cognitivă – metode teoretico-experimentale*, Polirom, 1999.
157. Morton, J., „Repeated Items and Decay in Memory", *Psychonomic Science*, 10, 1986, pp. 219-220.
158. Münsterberg, H, *Beitrage zur experimentellen Psychologie*, Heft 2, Freiburg, 1899.

159. Murdock, B.B., *Human Memory:Theory and Data*, Hillsdale, NewJersey, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1974.
160. Newman, C.V.; Lee, S.G., „The Effect of Real and Imputed Distance on Jugments of Time: Some Experiments on the Kappa Effect", *Psychonomic Science*, 29, 1972, pp. 207-211.
161. Ochberg, F.M.; Pollack, I.W.; Meyer, E., „Correlation of Pulse and Time Judgement", *Perception Skills*, vol. 19, 1964, pp. 861-862.
162. Ogden, S., *The Reality of God and other Essays*, London, SCM Press Ldt, 1967.
163. Opriş, T., *Animalele vorbesc?*, Editura Albatros, 1979.
164. Ornstein, R.E., *On the Experience of Time*, Harper Collins, 1997.
165. Ostfeld, A.M., „Effects of LSD-25 and JB 318 on Tests of Visual and Perceptual Functions in Man", *Federal Proceedings*, vol. 20, pp. 876-883.
166. Pacault, A.; Vidal, C., *A chacun son temps,* Flammarion, Paris, 1975.
167. Pascal, Blaise, *Pensées*, Paris, J. de Gigord Éditeur, 1923.
168. Penfield, W.; Perot, P., „The Brain's Record of Auditory and Visual Experience", *Brain*, vol. 86, 1963.
169. Peterson, L.R., „Search and Judgment in Memory", *Concepts and the Structure of Memory* (edited by B. Kleinmuntz), New York, Wiley, 1967, pp. 153-180.

170. Piaget, J., *Naşterea inteligenţei la copil*, Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, 1973.
171. Pike, N., *God and Timelessness*, London, Routledge & Kegan Paul, 1970.
172. Pinnock, C., *Biblical Revelation*, Chicago, Moody Press, 1971.
173. Platon, *Timaios*, 37 e, 38 a, în *Opere*, vol. VII, Editura Ştiinţifică, 1993.
174. Poirier, R., *Expunere introductivă* la tema *Spre o cosmologie* din cadrul Colocviului internaţional UNESCO consacrat comemorării a 10 ani de la moartea lui Albert Einstein şi Pierre Teilhard de Chardin şi împlinirii a 50 de ani de la apariţia teoriei relativităţii generale, în volumul *Ştiinţă şi sinteză*, Editura Politică, 1969.
175. Popoviciu, I.; Foişoreanu, Voica, *Visul, de la medicină, la psihanaliză, cultură, filozofie*, Editura „Universul", 1994.
176. Pöppel, E., „Oscillations as Possible Basis for Time Perceptions", *The Study of Time* (J.T. Fraser, F.C. Pöppel and G.H. Müller, eds), Berlin, Springer Verlag, 1972, pp. 219-241.
177. Poynter, D., „Judging the Duration of Time Intervals: A Process of Remembering Segments of Experience", *Cognitive Models of Psychological Time* (edited by

Richard A. Block), Hillsdale, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1990.

178. Poynter, W.D.; Homa, D., „Duration Judgment and the Experience of Change", *Perception and Psychophysics*, 33, 1983, pp. 548-560.
179. Prigogine, Ilya; Stengers, Isabelle, *Noua alianță*, Editura Politică, București, 1984.
180. Rădulescu-Motru, C., *Timp și destin*, Editura Saeculum și Editura Vestala, 1996.
181. Roelofs, C.O.; Zeaman, W.P.C., „Influence of Different Sequences of Optical Stimuli on the Estimation of the Duration of a Given Interval of Time", *Acta Psychologica*, vol. 8,1951, pp. 89-128.
182. Russell, Bertrand, *Introduction to Mathematical Philosophy*, George Allen & Unwin, London, 1919.
183. Santillana, Giorgio di, *Marile doctrine cosmologice*, expunere în cadrul secțiunii *Albert Einstein și sinteza științifică* a Colocviului internațional UNESCO dedicat împlinirii a 10 ani de la moartea lui Albert Einstein și Pierre Teilhard de Chardin și a 50 de ani de la apariția teoriei relativității generale, în volumul *Știință și sinteză*, Editura politică, 1969.
184. Săhleanu, V., „Dinamica și problematica antropologică a perioadei active", *Varia Anthropologica*, 9, București, 1974.

185. Schacter, D.L., „Implicit Memory: History and Current Status", *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition*, 13, 1987, pp. 501-518.
186. Schrödinger, E., *Ce este viața? și Spirit și materie*, București, Editura Politică, 1980.
187. Seymour, P.H.K., „Semantic and Structural Coding on the Months", *British Journal of Psychology*, 71, 1980, pp. 379-393.
188. Shallice, T., „The Detection of Change and the Perceptual Moment Hypothesis", *British Journal of Statistical Psychology*, 17, 1964, pp. 113-135.
189. Siffre, M., *Beyond Time*, New York, McGraw-Hill, 1964.
190. Smith, E.E., „Combining Prototypes: A Selective Modification Model", *Cognitive Science*, 12, 1988, pp. 485-527.
191. Stănescu, Nichita, *11 elegii*, Editura Tineretului, 1966.
192. Stănescu, Nichita, *Măreția frigului – romanul unui sentiment*, Editura Junimea, 1972.
193. Stănescu, Nichita, *Alfa*, Editura Tineretului, 1968.
194. Stănescu, Nichita, *Fiziologia poeziei*, Editura Eminescu, 1990.
195. Stănescu, Nichita, *Laus Ptolemaei*, Editura Tineretului, 1968.

196. Stănescu, Nichita, *Necuvintele*, Editura Tineretului, 1969.
197. Stănescu, Nichita, *Oul şi sfera*, Editura pentru Literatură, 1967.
198. Stănescu, Nichita, *Respirări*, Editura Sport-Turism, 1982.
199. Stănescu, Nichita, *Un pământ numit România*, Editura Militară, 1969.
200. Stăniloae, D., *Teologia dogmatică ortodoxă*, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al BOR, 1978.
201. Stravinski, I., *Poetica muzicală*, Editura Muzicală, Bucureşti, 1967.
202. Stroud, J.M., „The Fine Structure of Psychological Time", *Annals of the New York Academy of Science*, 1955.
203. Teghstonian, R., „On the Exponents in Steven's Law and the Constant in Ekman's Law", *Psychological Review*, 1971, vol. 78, 1, pp. 71-80.
204. Thomas Mann, *Muntele vrăjit*, EPLU, Bucureşti, 1967.
205. Tohăneanu, I., „Ritm dominant, substituiri ritmice, ritm «secund»", în volumul *Dincolo de cuvânt*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1976, pp. 225-243.
206. Treisman, M., „Temporal Discrimination and the Indifference Interval: Implications for a Model of the Internal Clock", *Psychological Monography*, vol. 77, no.576, 1963.

207. Treisman, M., „Temporal Rhythms and Cerebral Rhythms", în *Timing and Time Perception* (J. Gibbon and L. Allan eds.), New York, N.Y. Academy of Science, 1984, pp. 542-565.
208. Tulving, E., *Elements of Episodic Memory*, Oxford University Press, New York, 1983.
209. Turcea, Daniel, *Epifania*, Editura Cartea Românească, 1982.
210. Valaskakis, K., „Chronosophy: Preface to a Science of Time", în *Time, Quality of Life and Social Development* (edited by Carlos A. Mallmann and Oscar Nudler), Fundacion Bariloche, San Carlos de Bariloche, Rio Negro, Argentina, 1982, pp. 189-209.
211. Vieillard-Baron, J.L., *Problema timpului*, Paideia, 2000.
212. Vroon, P.A., „Effects of Presented and Processed Information on Duration Experience", *Acta Psychologica*, 34, 1970, pp. 115-121.
213. Wallace, M; Rabin, A., „Temporal Experience", *Psychological Bulletin*, 57, 1960, pp. 213-235.
214. Watanabe, S., „Creative Time", *Studium Generale*, vol. 23, 1970, fasc. 11, pp. 1057-1087.
215. Watzlawick, P.; Helmick-Beavin, Janet; Jackson, D.D., *Une logique de la communication*, Édition du Seuil, 1972.
216. Weinberg, S., *Primele trei minute ale universului*, Editura Politică, Bucureşti, 1984.

217. White, C.T., „Temporal Numerosity and the Psychological Unit of Duration", *Psychological Monographs*, 77.

218. Woodrow H., „The Temporal Indifference Interval Determined by the Method of Mean Error", *Journal of Experimental Psychology*, vol. 17, 1934, pp. 167-188.

219. Woodrow H., „Time Perception", *Handbook of Experimental Psychology* (S.S. Stevens ed.), Wiley, 1951.

220. Yntema, D.B.; Trask, F.P., „Recall as Search Process", *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 2, 1963, pp. 65-74.

221. Zakay, Dan, „The Evasive Art of Subjective Time Measurement: Some Methodological Dilemmas", *Cognitive Models of Psychological Time* (edited by Richard A. Block), Hillsdale, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1990.

222. Zeh, H.D., *The Physical Basis of the Direction of Time*, Springer Verlag, 1999.

223. Zung, W.W.K.; Wilson, W.P., „Time Estimation During Sleep", *Biological Psychiatry*, 3, 1971, pp. 159-164.

BCU IAȘI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Editura Spandugino, 2012
Tipărit la Crescento Grup, Bucureşti,
021.2222.021, office@cgrup.ro

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Priviți: se scorojește cerul
și nu mai ninge ca-nainte.
Cuvântul și-a sleit misterul
și s-a ascuns printre cuvinte.

Un timp sucit împarte premii
de carnaval fără-Nviere,
când, scârțâind, flașneta vremii
bocește-a spaimă și plăcere.

E scris ca toți să-i dăm tributul
destinului cu chip de hidră.
Voi face astăzi începutul:
mă scurg eu însumi prin clepsidră.

M. D., *Timpul*

978-606-8401-04-1
9 786068 401041
www.edituraspandugino.ro

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY